

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

**ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК
УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»**

Міжнародне фахове видання

Випуск двадцять другий

П68 Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 22. – К., 2016. – 218 с.

Двадцять другий випуск збірника містить статті науковців Університету економіки та права «КРОК», а також інших вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ України.

Розраховано на науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у галузях теорії та історії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, цивільного процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, господарського, фінансового, міжнародного права, а також у галузях юридичної, організаційної та економічної психології.

Збірник наукових праць «Правничий вісник Університету «КРОК»:

- 1) внесено до переліку фахових видань України з юридичних та психологічних наук (наказ Міністерства освіти і науки України №1328 від 21.12.2015 року);
- 2) входить до бази даних «Російський індекс наукового цитування» (база даних РИНЦ), розташованої в науковому інформаційному ресурсі російської зони мережі Інтернет;
- 3) входить до бази даних Ulrich's Periodicals Directory, США (international database Ulrich's Periodicals Directory, USA).

*Рекомендовано до друку Вченою радою Університету економіки та права «КРОК»
(протокол № 6 від 26.05.2016 р.)*

Головний редактор:

Скрипнюк Валентина Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, лауреат премії імені Ярослава Мудрого.

Заступники головного редактора:

Француз Анатолій Йосипович, доктор юридичних наук, професор, Герой України, Заслужений юрист України, лауреат премії імені Ярослава Мудрого;

Сингаївська Ірина Валентинівна, кандидат психологічних наук, доцент.

Члени редколегії:

Юридичні науки:

Засць Анатолій Павлович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Заслужений юрист України;

Копиленко Олександр Любимович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Національної академії правових наук України;

Костицький Михайло Васильович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, академік Національної академії правових наук України;

Козенюк Валерій Олександрович, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;

Ященко Володимир Арсентійович, доктор юридичних наук, професор;

Каллас Мар'ян (Варшава, Польща), доктор габілітований в галузі права, професор;

Станіслав Лешек Стадніченко (Варшава, Польща), доктор габілітований в галузі права, професор;

Гасевський Домінік (Варшава, Польща), доктор габілітований в галузі права, професор;

Пугачов Олександр Миколайович (Полоцьк, Білорусь), кандидат юридичних наук, доцент;

Гіжевський Володимир Казімірович, кандидат юридичних наук, професор, лауреат премії імені Ярослава Мудрого;

Лук'янець Валентина Станіславівна, кандидат юридичних наук, доцент.

Корольова Вікторія Вікторівна, кандидат юридичних наук, доцент;

Доді Коріна Валеріївна, кандидат юридичних наук;

Коваль Анна Миколаївна, кандидат юридичних наук;

Тарасова Ірина Вікторівна, кандидат юридичних наук, доцент;

Психологічні науки:

Сідак Володимир Степанович, доктор історичних наук, кандидат юридичних наук (юридична психологія), професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (відділення психології і дефектології), Заслужений діяч науки і техніки України;

Карамушка Людмила Миколаївна, доктор психологічних наук, професор;

Коваленко Алла Борисівна, доктор психологічних наук, професор;

Семиченко Валентина Анатоліївна, доктор психологічних наук, професор;

Шимко Віталій Артурович, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник;

Одягайло Борис Михайлович, доктор економічних наук, професор;

Бондарчук Олена Іванівна, доктор психологічних наук, професор;

Вірна Жанна Петрівна, доктор психологічних наук, професор;

Радчук Галина Кіндратівна, доктор психологічних наук, професор;

Малкова Тетяна Миколаївна, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник;

Янчук Володимир Олександрович (Мінськ, Білорусь), доктор психологічних наук, професор.

Адреса редакції:

Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК»

03113, місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32

тел.: /044/ 455-57-57, 450-14-54; тел./факс: /044/ 456-84-28, 455-69-81

www.krok.edu.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № П237-П7Р від 19.05.2006 р.

© Університет економіки та права «КРОК», 2016

© Автори статей, 2016

Зміст

Розділ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕнь. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

А.Й. Француз

Доктринальні та емпіричні підходи у співпраці держав у запобіганні, протидії, боротьбі з тероризмом 5

А.Й. Француз, Н.П. Костюк

Юридична природа та сутність застосування норм права 13

А.Й. Француз, Я. Аронов

Загальна характеристика законодавства та норм, які мають вплив на формування професійної культури юриста..... 18

А.Й. Француз, О.П. Черновол

Теоретико-правові засади конституційного обов'язку людини і громадянина щодо сплати податків..... 23

В.К. Гіжевський

Фінансовий контроль Уряду Української Народної Республіки в еміграції 28

М.М. Корінний

Про роль іраномовних етносів у становленні та розвитку Стародавньої та Середньовічної України-Руси (I тис. до н.е. – I тис. н.е.) (частина 2)..... 33

Т.А. Француз-Яковець

Теорія та практика утвердження бікамералізму в країнах Європейського Союзу..... 55

І.Ю. Панова

Нормотворча діяльність Державного центру Української Народної Республіки в екзилі..... 61

Я.В. Бардашевич

Феномен людини до моменту народження
Феномен человека до момента рождения 68

Розділ 2. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

І.А. Гетьман-П'ятковська

Взаємодія міжнародного права і моралі: теоретико-правові аспекти сучасності..... 75

Т.І. Сухоребра

Торговельна діяльність як об'єкт адміністративно-правового регулювання..... 81

К.В. Доді

Застосування міжнародного гуманітарного права до внутрішніх збройних конфліктів: філософсько-правові аспекти
Применение международного гуманитарного права к внутренним вооруженным конфликтам: философско-правовые аспекты..... 86

І.С. Окунєв

Теоретико-правові питання правосуб'єктності..... 94

Розділ 3. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

В.В. Корольова

Нормативно-правове закріплення права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля..... 101

І.І. Світлак

Нормативно-правова регламентація та сучасна практика повернення депозитів вкладникам комерційних банків 108

Л.І. Баликіна

Окремі аспекти адміністративно-правової відповідальності неповнолітніх в Україні 113

Розділ 4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

В.М. Боровенко

Загальна характеристика злочинів проти громадської безпеки
Общая характеристика преступлений против общественной безопасности..... 118

І.В. Скірський

Предмети злочинного порушення чинних на транспорті правил і їх класифікація..... 127

В.Ю. Горєлова
Правові позиції Європейського Співтовариства
щодо жорстокого поводження з людиною
в органах досудового розслідування 132

А.А. Шевчук
Загальнотеоретичне розуміння
державного примусу 138

Розділ 5. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

Т.М. Малкова
Роль політичної еліти у засвоєнні особистістю
ціннісних орієнтацій суспільства 141

О.Д. Сафін, Ю.В. Кузьменко
Вплив геофізичних умов регіону на індивідуально-
психологічні особливості його жителів 148

М.С. Каніboloцька
Особливості прояву організаційної культури
в стартап-компаніях 158

Т.О. Ковалькова
Емоційне стимулювання як метод активізації
навчальної діяльності студентів 163

А.М. Маслюк
Родинний вплив як чинник формування
психіки українців 168

Н.М. Мась, Н.А. Сторожук, О.Ф. Приліпко
Особливості мотивації українців,
мобілізованих для захисту Вітчизни
Особенности мотивации украинцев,
мобилизованных для защиты Отечества 175

О.А. Посвістак
Аналіз внеску представників системної сімейної
психотерапії у становлення психології сім'ї
як наукової галузі 179

О.А. Філь
Система психологічного забезпечення управління
персоналом як конкурентна перевага компанії
на ринку праці, товарів та послуг 184

С.В. Цимбал
Лінгвопсихологічний тренінг як модель суспільства
і його синергетичний ефект від поєднання
психотерапії і психокорекції 191

В.М. Тесленко
Самопоміч, як засіб попередження
професійного вигорання 199

А.Ю. Заблоцький
Психологічні проблеми дистанційного навчання
викладачів в системі післядипломної
педагогічної освіти 204

*На допомогу студентам, аспірантам та
викладачам юридичних вишів та факультетів.... 209*

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

Доктринальні та емпіричні підходи у співпраці держав у запобіганні, протидії, боротьбі з тероризмом

А.Й. Француз

доктор юридичних наук,
професор, завідувач
кафедри державно-
правових дисциплін,
заслужений юрист України,
Герой України,
Університет економіки
та права «КРОК»

У статті досліджено співпрацю держав у протидії та боротьбі з тероризмом, доктринальні й емпіричні підходи.

Ключові слова: тероризм, протидія, боротьба, співпраця.

В статтє исследовано сотрудничество государств в противодействии и борьбе с терроризмом, доктринальные и эмпирические подходы.

Ключевые слова: терроризм, противодействие, борьба, сотрудничество.

The article investigates the cooperation of states in preventing and combating terrorism, doctrinal and empirical approaches.

Keywords: terrorism, fighting, wrestling, cooperation.

Постановка проблеми

Тероризм являє собою найбільш загрозливу, жакхливу, підступну суспільно-небезпечну форму злочинності. Протидія і боротьба з цим жакхливим явищем повинні бути ефективно-нищівною, і тому не повинно бути якихось політичних перешкод чи подвійних стандартів, ідеологем на зразок «стратегічного партнерства», «братніх держав», «добросусідства», «взаємоповаги до суверенітету та територіальної цілісності».

Тероризм місить у собі вкрай небезпечні як наявні, так і латентні загрози та виклики світовій системі безпеки. Унаслідок терористичних актів масово гинуть невин-

ні люди, відбувається глобальна руйнація міжнародно-правових, матеріальних і духовних цінностей. Значне зростання (практично в геометричній прогресії) кількості терористичних актів, загиблих, відкритий перехід на міжнародний рівень – це небезпечний злочинний виклик усьому світу. Підрив міжнародної та національної безпеки, нівелювання гарантій світової безпеки мирного населення, породження ворожнечі між різними етнічними групами, народами, релігіями, провокування війни, страх і недовіра є звіриним обличчям тероризму.

На превеликий жаль, світові та континентальні безпекові структури ООН,

ОБСЄ показали свою неспроможність і неадекватність дій. Протидія і боротьба з тероризмом виходить сьогодні далеко за межі державного впливу і регулювання. У рамках однієї країни це наперед приречений варіант, оскільки саме співпраця держав у протидії та боротьбі з тероризмом, урахування і вивчення міжнародного досвіду є ключовою та найбільш ціннісною доктриною успішної протидії та боротьби з тероризмом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У статті використано дослідження та наукові розвідки провідних зарубіжних і українських учених, які вивчали вказані питання, зокрема, В.Ф. Антипенко, Ю.М. Антонян, І.І. Артамонов, А.Х. Абашидзе, О.В. Бердюк, Ю.С. Горбунов, Г.В. Данікер, В.В. Грачова, Д. Кревельд, С.С. Ламберт, В.Е. Петрищев, М. Стрміска, М.П. Стрельбицький, В.С. Сідак, О.В. Філімонов та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Нищівний розмах тероризму вимагає невідкладного реагування, особливо в питаннях упередження, протидії та боротьби з тероризмом. Необхідність визначення нових, ефективних доктринальних та емпіричних підходів у боротьбі з цим жахливим явищем у реаліях співпраці всіх держав світу.

Формування цілей статті

Мета статті – дослідження доктринальних і емпіричних підходів у співпраці держав у протидії та боротьбі з тероризмом.

Виклад основного матеріалу дослідження

Проблема протидії тероризму вже давно вийшла за рамки чисто локальних проблем тієї чи іншої держави. Тероризм у своїх різних формах і проявах за своїми масштабами і наслідками є найнебезпечнішою проблемою людства у XXI столітті. Унаслідок здійснюваних терористичних дій масово гинуть мирні жителі, діти, знищуються матеріальні та духовні

цінності. Кінець XX початок XXI століть став трагічною сторінкою в історії людства, засвідчивши зростання тероризму в усіх його формах і проявах, розширення кордонів здійснення терористичних актів, активний перехід його здійснення на міжнародний рівень.

На сьогодні це негативне явище все більше загрожує національній безпеці багатьох країн світу, завдаючи тяжких політичних, економічних, психологічних наслідків, знижуючи основи міжнародної та національної безпеки, гарантії безпеки мирного населення, породжуючи ненависть між різними національними, етнічними, релігійними спільнотами, насаджуючи війну, страх, сіючи недовіру. Протидія тероризму давно вже вийшла за межі будь-якого державного регулювання та перебуває в міжнародній площині, містить у собі край небезпечні, – як наявні, так і латентні, – загрози та виклики світовій, європейській і глобальним системам безпеки. Однак світові та континентальні безпекові структури (ООН, ОБСЄ) виявилися неспроможними ефективно й адекватно діяти в реаліях викликів міжнародного тероризму.

Цілком реальним нині є те, що ефективна протидія міжнародному тероризму не може здійснюватися виключно в межах однієї держави, це заздалегідь кардинально неправильний підхід, приречений на руйнацію, що породжує тяжкі наслідки та ймовірність їх повторення. Міжнародне співтовариство, яке не повинно в питаннях протидії тероризму допускати подвійні стандарти (ідеологеми типу «братніх держав», «добросусідства та стратегічного партнерства», «невтручання у територіальну цілісність і суверенітет»), саме в цьому контексті дуже важливо орієнтуватися на міжнародний досвід, що має враховуватися, вивчатися як ключове джерело і ефективний і цілісний компонент успішної протидії глобальним викликам терористичної агресії.

Реалії останніх років чітко засвідчують, що терористична загроза і небезпека є реальною дійсністю не тільки для України, а й для багатьох цивілізованих країн сві-

ту, які вже переконалися в наслідках цього жакливого явища. Міжнародний тероризм, його сучасні особливості засвідчують високу технічну оснащеність, значний у професійному плані рівень організації, наявність використання колосальних фінансових коштів. Слід зазначити, що саме фінансова складова є фундаментом і опорою міжнародного тероризму. Нині справа так званого Панамгейту та інших офшорів – це справа не журналістських розслідувань, які чесно розпочали цю справу, а необхідність створення професійної міжнародної комісії, з залученням усіх інструментів міжнародно-правового потенціалу, з метою відпрацювання питань можливого фінансування міжнародного тероризму на глобальному, регіональному і національному рівнях). Саме питання фінансової бази міжнародного тероризму дасть відповідь на багато питань і викликів.

Варто зауважити, що тероризм є досить складним небезпечним явищем, яке постійно змінюється, зокрема, його мотивації, механізми підтримки та фінансові складові, еволюціонують його методи, вибір цілей, що значно ускладнює ефективність протидії цьому явищу.

Глобальність загрози потребує глобальних адекватних об'єднаних дій. Адекватність дій повинна окреслювати як джерела тероризму, так і причини його зародження. Відповідно повинні бути реальні й ефективні механізми запобігання цим злочинам.

Не вдаючись до детального аналізу визначення поняття «тероризм» (їх на сьогодні існує більше 100), можна виділити чотири основні характеристики, на які вказує більшість дослідників і практикуючих спеціалістів з питань протидії тероризму: по-перше, це насильницька основа дій, по-друге, політичне цілевизнання та мотивація, по-третє використання залякування як інструменту досягнення мети, по-четверте, наявність у винних прямого умислу на спричинення невинних жертв [1, с. 16].

Тероризм, як явище, має різноманітні форми, але, як убачається з відповідного аналізу вітчизняних і зарубіжних наукових

джерел, не існує загальноприйнятої кваліфікації. Одну з перших проб систематизації багатоманітності терористичних дій було здійснено на конференції в Мадриді ще в 1934 р. з уніфікації кримінального права.

У 1837 р. було здійснено спроби формування міжнародно-правової основи анти-терористичної взаємодії, як зазначає В.І. Бердюк, під егідою Ліги націй, розроблено Конвенцію щодо попередження тероризму і покарання за нього, а також Конвенцію про створення міжнародного кримінального суду, однак ці документи так і не набули чинності [2, с. 24]. Так, О.С. Соколов зауважує, що в положеннях Конвенції про попередження тероризму і покарання за нього вперше на міжнародному правовому полі була спроба визначення поняття терористичної діяльності як злочинних дій, спрямованих проти держави, ціль або характер яких полягають у тому, щоб викликати жах у певних осіб або серед населення [3, с. 213].

Також було кодифіковано важливу сферу регулятивного впливу міжнародного права в контексті протидії світової спільноті актам терористичної агресії, однак, на жаль, конвенцію ратифікувала лише Індія. Міжнародне співтовариство так і не дійшло єдиного висновку щодо міжнародно-правового визначення тероризму після невдалої спроби, що була понад 80 років тому.

У 1953 р. Комісією міжнародного права підготовлено Кодекс злочинів проти миру і безпеки людства, але він не був ухвалений Генеральною Асамблеєю. У 1997 р. Комісією було підготовлено новий проект Кодексу, в якому до злочинів проти миру і безпеки людства віднесено такі злочини: агресія, погроза агресії, втручання у внутрішні справи держави, колоніальне та інші види іноземного панування, геноцид, апартеїд, систематичні та масові порушення прав людини, виключно серйозні військові злочини, вербування, використання, фінансування та навчання найманців, міжнародний тероризм, незаконний обіг наркотичних засобів, навмисна і серйозна шкода навколишньому середовищу. Але

він, на жаль, так і залишався проектом [4, с. 39].

На сьогодні небезпечні в цілому для світового співтовариства зростання і розповсюдження тероризму в різних куточках світу викликають появу великої кількості монографій, наукових статей, публікацій у періодичних виданнях, автори яких роблять спроби пояснити природу, сутність, причини сучасного міжнародного тероризму. І це не дивно, оскільки саме наука міжнародного права має, як справедливо зазначає відомий дослідник Д. Ламберт, повинна посилювати свій антитерористичний потенціал, зосереджувати увагу на боротьбі з тероризмом як складним явищем, а не просто на боротьбі з терористичними актами – окремими діями, проявами тероризму як такого [5, с. 13].

Характерно, що сучасні антитерористичні конвенції, на погляд автора, у своїй суті практично спрямовані на боротьбу саме з терористичними актами, про що зазначалося вище. Розглядаючи цей злочин з різних аспектів, багато вчених, дослідників аналізують його суб'єкт, суб'єктивну сторону, об'єкт і об'єктивну сторону по-різному. Об'єктивно, що думки багатьох дослідників і науковців не співпадають. Деякі вчені, наприклад Г. Денікер, Л. Діно, структурують тероризм, виділяючи типи, види, підвиди. Цілком можна погодитися з Ю. Горбуновим, що зазначена систематизація звужує спектр проявів тероризму, не відображаючи головну особливість сучасного тероризму – його вихід за національні кордони [6, с. 136]. Як зазначає М. Стрімська вказуючи на хаотичність спроб опрацювання таких типологій, стверджуючи, що загальноприйнятої, раціонально-обґрунтованої типології тероризму, на жаль, не існує [7, с. 17].

Несумісність сутнісних характеристик міжнародного тероризму не дає монолітності міжнародно-правового режиму в протидії та боротьбі з тероризмом. Більше того, не можна не помітити у працях багатьох західних дослідників (С. Агровала, Д. Дугарда, Ю. Дінстейна, В. Маллісона, С. Маллісона, Л. Кобрала та інших) спроби підвести тероризм під категорію

загальнокримінальних злочинів, про що справедливо, з нашої точки зору, зазначалося в зарубіжному військовому огляді №8 – 1994 р. Чому ж так різняться поняття правового визначення тероризму? Відповідь на це запитання дає вище згадуваний Дж. Ламберт: «Справді, проблема з визначенням є, можливо, основним фактором, який обумовлює суперечливість підходів до тероризму, особливо якщо врахувати серйозні політичні наслідки, з якими пов'язане завдання вироблення визначення, тим більше, що термін «тероризм» має емоційне забарвлення і несе велике політичне навантаження». Отже, якщо йдеться про тероризм, його розуміння, тлумачення та визначення на міжнародному рівні, то ми знову можемо думати про так звані подвійні стандарти, як свого часу зазначав спеціальний доповідач ООН з прав людини К. Куфа: «Для одного – терорист, а для іншого – борець за свободу» [8, с. 46].

Безсумнівно, в аспекті теми міжнародно-правове визначення тероризму є дуже важливим, тільки на загальновизначаній міжнародно-правовій основі є можливість створення договірної механізми запобігання, протидії, і спільної боротьби з цим небезпечним тяжким злочином. Але виникає справедливе запитання, чому незважаючи на численні спроби міжнародного правового товариства досі немає згоди всіх зацікавлених держав світу у правовому визначенні понять і змісту «тероризму»? Як назвати і кваліфікувати події та наслідки на півдні і сході України?

Можливо, слід прислухатися, і на наш погляд, логічною є думка відомих російських учених Г. Мінковського і В. Ревіна про те, що традиційне визначення тероризму через політичні мотиви у вузькому розумінні (заякування населення, послаблення держави, примушення до певних дій або фізичне усунення політичних противників) заважає бачити справжні масштаби явища й адекватно програмувати та організовувати боротьбу з ним.

У світових реаліях сьогоденних глобальних викликів цілком логічно і реалістично виглядає визначення американських дослідників Й. Александера і Р. Клайна,

які, на нашу думку, справедливо зазначають, що міжнародний тероризм є «особливий різновид таємних воєнних дій».

Зловісний перебіг подій на півдні та сході України вносить свої корективи в реальні погляди. Після здобуття незалежності ніхто практично не звертав увагу, як у державі руйнуються і знищуються безпекові інституції. Суспільство годувало казочками про «золото Полуботка» чи заспокоювали так званім Будапештським меморандумом. Кому це було вигідно?

Очевидно, що навіть на рівні концепції теорія оборони країни в нових умовах і викликах ХХ-ХХІ століть, умовах так званих новітніх воєн ігнорувалися. У цьому контексті світові та європейські безпекові інституції вже давно говорили і досліджували теорію так званого керованого хаосу (1992 р. – С. Манн). Дослідники, науковці, військові експерти вивчали і визначали специфічні риси так званої гібридної війни.

У багатьох працях можна зустріти різні терміни, які окреслюють сутність воєн «нового покоління», чи так званої війни четвертого покоління, але термін «гібридна війна» досить чітко дає розуміння ключової ознаки новітніх воєн, застосування, використання, об'єднання традиційних і нетрадиційних форм війни, які тісно між собою переплетені, планами спецоперацій із залученням збройних сил, спецслужб, створення терористичних угруповань і рухів, диверсійних груп, незаконних збройних формувань, керованих «громадських протестів» і політичних організацій, проплачених громадських фондів, інформаційних систем з метою досягнення кінцевої цілі. Слід зазначити, що термінологічне визначення «гібридна війна» є сьогодні у стадії свого становлення та офіційно в міжнародно-правові документи не входить. Окреслюючи ситуацію в Україні, констатуємо, що на арену парадигми війни поставлено так звані козачі угруповання кримінального спрямування, терористичні організації різноманітного забарвлення, регулярна армія, «добровольчі загони», напіввійськові формування, так зване мирне ополчення. Досить влучно, на наш погляд, характеризує російсько-українську війну

М. Кревальд, відомий ізраїльський науковець: «У майбутньому війни будуть вести не армії, а групи членів, яких ми сьогодні називаємо терористами, партизанами і грабіжниками, але які, без сумніву, вигадують для себе більш виграшні офіційні титули. Вірогідно, їх організації будуть засновані більш на харизматичних, ніж на інституційних принципах, а провідною мотивацією стане не професіоналізм, а фанатична та ідеологічна обумовлена лояльність» [9].

Більшістю країн світу, ученими, дослідниками та військовими експертами російсько-українська війна 2014 р. визнається війною нового типу, гібридною війною. Не применшуючи ролі ООН, ОБСЄ у проведенні міжнародно-правової співпраці в запобіганні, протидії та боротьбі з міжнародним тероризмом, супутні глобалізації нові загрози і виклики сьогодення, що вимагають затребуваності всього потенціалу ООН, ОБСЄ для формування на її основі ефективної, реальної, дієвої і збалансованої системи глобального міжнародного співробітництва.

У цьому контексті, цілком реально зазначає В.В. Грачова: «Провідна роль ООН у підтриманні міжнародного миру і безпеки, пов'язана, зокрема, із забезпеченням глобального співробітництва та розвитку міжнародного права, зумовлює її першочергове значення у сфері міжнародного регулювання боротьби з тероризмом. При цьому серед шести головних органів ООН найважливішим з точки зору підтримання міжнародного миру та безпеки й забезпечення відповідного регулювання міжнародних відносин є Рада Безпеки та Генеральна Асамблея» [10, с. 194].

Можна констатувати, що ключовим твердженням у цьому аспекті повинно бути те, що основна (головна) відповідальність і обов'язок з підтримання міжнародного миру та безпеки, згідно з п.1 ст. 24 Статуту ООН, покладено на Раду Безпеки, яка діє від імені всіх членів Організації, виконуючи свої обов'язки. Слід зазначити, що відповідно до Статуту ООН, Рада Безпеки наділена правом розслідувати будь-який спір або обставини, що можуть

спровокувати ускладнення міжнародної ситуації, та запропонувати рекомендаційну процедуру або шляхи вирішення спору з урегулювання конфлікту чи об'єктивних передумов до нього; самостійно визначити обставини, які дають підстави для загрози миру, порушення миру або спроби і наміру до здійснення агресії, рекомендувати або самостійно приймати рішення, які здійснити заходи, у тому числі й примусові із задіянням збройних сил, з метою підтримання чи відновлення міжнародного миру і безпеки. Слід зазначити, що Рада Безпеки складається з 15 членів, до кола її компетенції входять безпосередньо завдання і обов'язки, пов'язані виключно із підтриманням міжнародного миру і безпеки.

Надзвичайно важливим є те, що в Генеральній Асамблеї ООН, представлені всі держави-члени Організації. Вони уповноважені обговорювати різносторонні питання, але в межах Статуту ООН, і давати рекомендації членам ООН і Раді Безпеки. До розвитку попередньо зазначеного В.В. Грачова констатує: «У рамках своєї діяльності Генеральна Асамблея ООН приймає акти без обов'язкової юридичної сили, на відмінну від актів юридично обов'язкового характеру, які стосуються окремих аспектів функціонування інституційного механізму ООН».

Оцінюючи стан розвитку міжнародної співпраці держав, слід зазначити, що цей процес повинен бути динамічним і реальним. На нашу думку, він мав періоди досить плідної законотворчої роботи, а також спади і прояви подвійних стандартів. Однак значне розширення географії тероризму, його наступальної агресії вимагає потреби дієвої реалізації. Назріла нова необхідна потреба в узагальненні та виробленні міжнародної концепції тероризму.

Знаначаючи теоретичні та певні політичні розбіжності, не можна применшувати дієві практичні зусилля світової спільноти у створенні законодавчого механізму боротьби і протидії міжнародному тероризму, їх певні рівні, наприклад, створення під егідою ООН загальноосвітнього рівня; рівень Європи під егідою Ради Європи;

дієвість держав «великої вісімки» (нині – сімки); міжнародне співробітництво тощо.

Досить вагома роль у сфері виявлення і блокування фінансових потоків, пов'язаних із тероризмом, відводиться Міжнародному валютному фонду, Світовому банку, Міжнародній асоціації фінансових розвідок (гр. «Егмонт»), Групі з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням коштів (FATE), Антитерористичному комітету і комітету № 1267 ООН (1999 р.). Резолюцією заснований Комітет з санкцій відносно руху Талібану і Аль-каїди. Як справедливо відзначає в цьому контексті О.В. Бойченко відносно протидії міжнародному тероризму в інформаційному середовищі, стосовно міжнародно-правових актів, першим і головним документом щодо кіберзлочинності стала Європейська конвенція 2001 року. Цей документ націлено на здійснення загальної політики з питань кримінального права, метою якого є захист суспільства від кібертероризму шляхом прийняття подібних законодавчих актів, а також розширення міжнародного співробітництва [11, с. 58].

У рамках запобігання, протидії та боротьби з міжнародним тероризмом позитивна динаміка закладається у співпраці ООН з регіональними організаціями ЄС, ОБСЄ, НАТО, Інтерполом, Європолом, Офшорною групою банківських інспекторів (OGBS), Групою з розробки фінансових заходів боротьби і відмиванням доходів (ФАТФ) та іншими.

Звертаючись до питання про фактори ефективної та впорядкованої роботи Контртерористичного комітету (КТК), Ради Безпеки ООН, створено резолюцією 1373, і покликаною здійснювати провідну роль у мобілізації та координації під керівництвом ООН міжнародних зусиль у запобіганні, протидії і боротьбі з міжнародним тероризмом, на нього чітко покладені обов'язки за детальним моніторингом дотримання всіма державами рішень Ради Безпеки ООН у цілому в сфері боротьби з тероризмом, і ні в якому разі він не може функціонувати як репресивна конструкція і виходити за рамки свого мандату. З методологічних позицій, він повинен будувати

свою діяльність на принципах реалізму, прагматизму і політичної незаангажованості, дієвого й ефективного впливу на глобальні виклики і загрози тероризму в сучасному світі, оперативності та відповідальності у формуванні дієздатної та збалансованої системи глобальної безпеки і міжнародного співробітництва.

На наш погляд, зазначений перелік доктринальних та емпіричних підходів у співпраці держав у запобіганні, протидії та боротьбі з тероризмом не є вичерпним, у межах статті окреслено лише низку основних, необхідно також зазначити, що паралельно законодавча база відносно цих питань відбувається і на теренах Європейського Союзу під егідою Ради Європи та за участю Комітету Ради міністрів Європи, і вже створено блок антитерористичного законодавства. Цінність цих міжнародно-правових документів відображається в тому, що вони є ключовими в обов'язку держав-учасниць забезпечити необхідні кримінально-правові, процесуальні, матеріальні заходи в боротьбі з тероризмом.

Висновки

Запобігання, протидія і боротьба з тероризмом потребує докорінних змін у ситуації міжнародної безпеки людства. Нині на перший план повинно ставитися питання спроможності держав забезпечити безпеку усіх громадян і спільнот у новому столітті антитерористичних воєн. На жаль, як показує час, світова спільнота не має у своєму арсеналі достатньо узгоджених способів протидії терористичній агресії.

На сьогодні жодна держава світу не

може дозволити собі ігнорувати проблеми тероризму чи розраховувати на можливість подолання тероризму своїми силами. Ідеологи та виконавці терористичної агресії вже давно попереду світової спільноти, розповсюджуючи ідеї тероризму, створюючи широку сітку трансграничної взаємодії та інтервенції тероризму для реалізації своїх цілей.

Суперечливою на наш погляд є ситуація, коли в усьому світі тероризм, особливо міжнародний, визнається глобальною загрозою, але при цьому терористичні акти не підпадають під категорію «основних міжнародних злочинів». Таким чином, створюється парадоксальна ситуація: незважаючи на те, що світова спільнота ухвалила чимало міжнародно-правових документів, притягнення до відповідальності осіб, причетних до терористичної діяльності, покладається суто на національні системи кримінального правосуддя.

На жаль, боротьба за світову першість провокує конкурентні, а не партнерські відносини між державами, що негативно позначається на конкретній динаміці запобігання, протидії та боротьби з тероризмом. Особливо проблемним є питання релігійних і світоглядних відмінностей між країнами, що переходять у серйозні протистояння. Прийняті на сьогодні угоди не мають можливості охопити все розмаїття викликів тероризму, протидіяти новим видам терористичної агресії, тому взаємодія в цих питаннях між державами повинна будуватися на принципах реалізму, ефективності, прагматизму та політичної незаангажованості.

Література:

1. Антипенко В. Ф. Борьба с современным терроризмом : международно-правовые подходы / В. Ф. Антипенко. – К. : ЮНОНА-М, 2012. – 723 с.
2. Бердюк В. І. Міжнародне співробітництво у сфері протидії тероризму / В. І. Бердюк, М. А. Погорельський // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика), 2009. – Вип. 21. – С. 23-32.
3. Соколов О. С. Борьба с терроризмом и международное гуманитарное право / О. С. Соколов // Российский ежегодник международного права. Спец. выпуск Сиб., 2003. – С. 210-218.
4. Абашидзе А. Х. Борьба с терроризмом, международный уголовный суд и Российская Федерация / А. Х. Абашидзе // Российский ежегодник международного права. Специальный выпуск. – 2003. – С. 35-40.
5. Lambert S.S. Terrorism and Hostages in international law / S.S. Lambert. Cambridge : GrotiusPublicatiusLtd, 1990. – 418 p.

6. Горбунов Ю. С. Терроризм и правовое регулирование противодействия ему : монография / Ю. С. Горбунов. – М. : Молодая гвардия, 2008. – 460 с.
7. Стрміска М. Політичний тероризм : проблеми його визначення / М. Стрміска // Політичний часопис. – № 2. – 2014. – С. 15-20.
8. Терроризм: психологические корни и правовые оценки. Круглый стол журнала «Государство и право» // Государство и право. – 2005. – № 4. – С. 20-47.
9. Кревельд М. Трансформація війни [Електронний ресурс] / Кревельд М. – Режим доступу : <http://wreds.com/index.php?id=2921528pages=111>
10. Грачова В. В. Роль Ради безпеки ООН та Генеральної Асамблеї ООН у забезпеченні міжнародно-правового регулювання боротьби з тероризмом / В. В. Грачова // Зовнішня торгівля : економіка, фінанси, право. – 2013. – № 5-6. – С. 192-198.
11. Бойченко О. В. Кібертероризм у складі сучасних проблем національної безпеки / О. В. Бойченко, О. О. Ончурова // Форум права. – 2010. – № 2. – С. 57-62.

Юридична природа та сутність застосування норм права

А.Й. Француз

доктор юридичних наук,
професор, завідувач
кафедри державно-
правових дисциплін,
заслужений юрист України,
Герой України,
Університет економіки
та права «КРОК»

Н.П. Костюк

старший викладач
кафедри психології,
соціології та права,
Вінницький торговельно-
економічний інститут
КНТЕУ

У статті досліджено основні аспекти, юридичну природу, зміст і сутнісні ознаки застосування норм права.

Ключові слова: застосування норм права, управлінська природа застосування норм права.

В статье исследованы основные аспекты, юридическая природа, содержание и существенные признаки применения норм права.

Ключевые слова: применение норм права, управленческая природа применения норм права.

The article deals with the basic aspects of a legal nature, content and essential features of the application of the law.

Keywords: application of the law, administrative nature of application of the law.

Постановка проблеми

У зв'язку з побудовою в Україні демократичної правової держави виникає необхідність визначення основних ознак і сутності застосування норм права. Суб'єкти застосування норм права повинні діяти тільки на підставі і відповідно до законодавства України. Сфера цієї діяльності має бути чітко визначена нормативно-правовими актами. Втілення в життя правил поведінки, що становлять зміст права, здійснюється в процесі застосування норм права. Саме через застосування норм права досягається результат, зміст якого був закладений законодавцем при виданні норми права. Тому своєчасне і точне застосування правових норм – це найважливіша передумова додержання та зміцнення правопорядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемні питання щодо змісту і сутнісних ознак застосування норм права вже доволі тривалий час перебувають у центрі уваги вчених-правознавців. Застосуванню цих норм у цілому й окремим проблемам правозастосовної діяльності присвячено

численні публікації радянських, вітчизняних і російських науковців, серед яких, передусім, заслуговують на увагу праці М. Александрова, С. Алексєєва, І. Бенедика, Ю. Бро, Є. В. Додіна, І. Дюрягіна, В. Горшеньова, В. Лазарева, Я. Михал'як, П. Недбайла, С. Олейникова, П. Рабіновича, О. Черданцева, В. Юсупова та інших. Багато уваги приділяли поняттю застосування норм права вчені Д. Керимов, П. Галанза, І. Фарбер, розглядаючи застосування в якості однієї з форм реалізації права [1, с. 102-104].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на широке вивчення питань механізму реалізації норм права, існує нагальна потреба у фундаментальному дослідженні теоретичних проблем їх застосування, визначення юридичної природи і сутнісних ознак.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження питання змісту і сутнісних ознак застосування норм права.

Виклад основного матеріалу дослідження

За своєю юридичною природою застосування норм права – досить складне і багатопланове явище. Ще у XIX ст. професор Ф. Мартенс у підручнику з теорії держави і права звертав увагу на те, що кожен закон видається для того, щоб бути виконаним, отримати точне і дійсне застосування. Хоча визначення поняття «застосування» і «виконання» він не давав, однак уже на тому етапі розвитку теорії права ці поняття розмежовувалися [2, с. 318]. Тільки в 1909 р. О. Рождественський у книзі «Загальна теорія права» дає визначення поняття «застосування норм права». Під ним він розуміє конкретне підкорення закону того або іншого життєвого випадку, передбаченого законом [3, с. 191]. Застосування норм права є завершальною стадією складного процесу правотворчості, її підсумком, метою. Норма права стикається з об'єктом свого регулювання й одночасно виходить із раціональної сфери правотворчості, щоб увійти до ірраціональної сфери реального життя [4, с. 423].

Ще на початку 20-х рр. XX ст. існувало три основних підходи до розуміння поняття «застосування норм права»: психологічна школа, соціологічна та нормативістська. Представники психологічної школи (М. Рейснер, І. Ільницький) звертали увагу на те, що тільки спонтанний ентузіазм та інтуїтивні почуття справедливості можуть насичувати застосування норм права. Формалізм призводить до смерті норми права. І нині В. Глущенко також пропонує суб'єкту застосування норм права керуватися правовими припущеннями, але не тими, що ототожнюються з гіпотезою норми права, а інтуїтивними припущеннями про необхідність застосування норм права в конкретній ситуації [5, с. 364]. Однак ми не погоджуємося з автором, тому що процес застосування норм права повинно відбуватися відповідно до принципу законності, нівелювання якого може призвести до свавілля органів державної влади, до зловживання ними своїми повноваженнями. Існування соціологічної школи пов'язано з іменами А. Гойбарга,

П. Стучки, які розглядали застосування норм права як автоматичний і соціально детермінований процес [6, с. 177]. Недоліки ідей представників цієї школи виявлялися в тому, що поняття «законність» підмінялося поняттям «доцільність», визначальними в процесі застосування норм права були не правові фактори, а економічні, соціальні. Застосування норм права стало основою правотворчості. На сучасному етапі розвитку теорії застосування норм права окремі вчені також підтримують соціологічну школу, до них належить О. Литвишко, який вважає, що застосування норм права органічно властивий комплексний характер суспільного впливу, що на кожного правозастосовувача впливає громадська думка, яка виконує стимулюючу функцію розгляду юридичної справи [7, с. 19-23]. Ця точка зору заслуговує на критику, оскільки не можна перебільшувати значення впливу неправових факторів на процес застосування норм права. Залежність застосування норм права від соціально-політичної ситуації в країні достатньо чітко сформулював професор С. Курильов: «Застосування норм права хоча і визначається різноманітними факторами, в основному залежить від змісту правових норм... економіка визначає політику, політика – правосвідомість, правосвідомість – право, зміст права – діяльність органів застосування норм права: [8, с.194]. Так, ми погоджуємося з тим, що цей вплив існує, але все ж таки застосування норм права, перш за все має юридичну природу. Нормативістська школа, яка досі залишається панівною, ототожнює правову реальність із нормою права, характеризується чіткими формулюваннями, точністю нормативно-правових актів, законодавець намагається охопити і сформулювати всі сфери реального життя, зробивши їх галуззю застосування норм права. Позитивним є те, що тільки представники цієї школи визначили поняття ефективності застосування норм права, урахувавши тривалість дії норми права, сферу впливу, високу законодавчу техніку. Ми пропонуємо розглядати застосування норм права, поєднуючи ідеї названих шкіл, оскільки,

по-перше, правова реальність є більш складним явищем, ніж видається нормативістам, і на застосування норм права впливають не тільки діючі норми права, а й панівні ідеї суспільства, особливості правосвідомості; по-друге, займаючись застосуванням норм права правозастосовувач керується не тільки законом, а й власним досвідом, управлінськими навиками; по-третє, психологічні та соціально-психологічні фактори впливають на застосування норм права. Застосування цих норм є елементом єдності, яку являє собою суспільне життя. Саме через застосування норм права відображаються панівні в цю історичну епоху ідеї, особливості світогляду, реально існуюча механіка соціального організму і весь накопичений і систематизований нормативний матеріал. Тому завданням законодавця залишається облік і узагальнення цих факторів, що так чи інакше впливають на застосування і дію закону чи правової норми, які ним створюються [4, с. 426].

Досліджуючи поняття застосування норм права, вважаємо за доцільне зупинитися на управлінській природі застосування норм права, яка виявляється в тому, що таке застосування є одним зі способів державно-правового впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування. На початку 60-х років ХХ ст. І. Дюрягін звернув увагу на управлінський аспект застосування норм права, і ми погоджуємося з тим, що організуючий вплив, який здійснюється в процесі застосування норм права на суспільні відносини, є різновидом управлінської діяльності, а відносини, що при цьому виникають, – різновидом управлінських відносин [9, с. 20]. Виходячи з цього, можемо зробити висновок про те, що в теорії застосування норм права можуть бути використані категорії, напрацьовані наукою управління: стадії управління, які слід розглядати як стадії застосування норм права; управлінська інформація, що розглядається як інформація про фактичні обставини справи; управлінське рішення, що розглядається як акт застосування норм права. «Практична спрямованість теорії застосування норм права,

природно, зумовлюється її безпосередньо прикладним характером, – пише П. Рабінювич у відповідному розділі навчального посібника з теорії права та держави. – Адже майже всі службові обов'язки професійних юристів зосереджуються на застосуванні юридичних норм або на його забезпеченні» [10, с. 142].

Упорядники фундаментальної вітчизняної юридичної енциклопедії [11, с. 528] при визначенні поняття «застосування правових норм» без застережень використовують поняття «застосування правових норм» і «правозастосовна діяльність» як взаємозамінні. Такий же підхід демонструє І. Дюрягін, про що свідчить вищенаведене визначення «застосування норм права (правозастосовної діяльності)» як єдиного поняття, і ми з цим погоджуємося. Однак окремі науковці не підтримують цю точку зору. Як вважає Д. Бочаров, така практика отождоження понять «правозастосування», «застосування норм права» та «правозастосовна діяльність» попри усталеність у юридичній науці навряд чи є виправданою, оскільки може призводити до виникнення прикрих непорозумінь. Автор зазначає, що кінцева мета правового регулювання, тобто фактична реалізація визначених правовими нормами вимог і можливостей, досягається самим актом застосування відповідної норми (регулятивної чи охоронної). Однак нерідко досягнення цієї мети потребує й послідовного застосування компетентним суб'єктом (суб'єктами) значної кількості правових норм, як регулятивних, так і охоронних. Це спричиняє виникнення комплексу питань, пов'язаних із визначенням такого роду діяльності. З іншого боку, виникає проблема визначення статусу діяльності, що реалізується в межах окремої стадії акту застосування норми права і не приводить до ухвалення остаточного рішення у справі [12, с. 5-7]. Ми не підтримуємо цю думку, оскільки застосування норм права досліджуємо саме як процес, що складається з послідовних стадій, кожна з яких має свою мету. Як вважає Д. Бочаров, обсягові поняття «правозастосовна діяльність» належить не лише процес здійс-

снення численних послідовно-паралельно пов'язаних взаємозалежних актів застосування норм права, а й окремо взяті акти застосування, які до того ж можуть спиратися серед фактичних підстав застосування норми на раніше вчинений, або ж відіграти роль юридичного факту за подальшого розвитку правовідносин, тобто увійти ланкою до правозастосовного ланцюжка діяльності. Поняття «правозастосовна діяльність» може використовуватися й для позначення окремих дій у рамках акту застосування норми права, оскільки кожний такий акт складається з декількох стадій і потребує вчинення різнорідних дій, здійснюваних поетапно (до того ж, доволі часто – різними суб'єктами) [12, с. 8]. На нашу думку, автор вдається до підміни понять «стадія процесу застосування» і «правозастосовна діяльність». Аналогічною є позиція В. Горшеньова, який зазначав, що правозастосовну діяльність слід розглядати як сукупність різнорідних актів основного й допоміжного характеру, за допомогою яких забезпечується безперервність процесу реалізації нормативно-правових приписів [13, с. 46-47]. Дослідники В. Реутов та О. Ушаков розглядають поняття «правозастосування», «застосування норм права» та «правозастосовна діяльність» з позицій розрізнення категорій загального й окремого та частини й цілого. Термін «правозастосування», на їхню думку, повинен вживатися на позначення специфічної форми правореалізації, пов'язаної з реалізацією владної компетенції. Натомість термін «застосування норм права» автори вважають за доцільне використовувати для позначення випадків повної реалізації норми самим актом її застосування, а більш складні випадки, що потребують послідовного здійснення численних актів застосування норм права, позначати термінами «правозастосовний процес» або «правозастосовна діяльність» [14, с. 8-9]. Ця точка зору, на нашу думку, є не виправданою, тому що конкретні про-

цеси застосування норм права відрізняються один від одного як за складом учасників, так і за організаційно-правовими формами і способами здійснення. Шляхом застосування норм права держава у своїй діяльності реалізує дві основні функції: організовує виконання правових норм і охороняє та захищає права учасників суспільних відносин від порушень і посягань на них.

Висновки

Ключовим моментом у розумінні природи застосування норм права є організаційно-правові відносини, що становлять зміст процесу застосування норм права. Хоча останнє за своєю природою є юридичною діяльністю, однак детермінується низкою неправових факторів, перш за все, соціально-політичних. Цей вплив може бути як позитивним, так і негативним. Такі фактори можна поділити на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх, що детермінують процес застосування норм права, належать: система правових норм, система правосвідомості, культура, політика, економіка, екологія. Основними внутрішніми факторами є особистісні, що характеризують особливості психічних процесів правозастосовувача (пам'ять, емоції, воля), а також специфіка характеру і свідомості.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що застосування норм права – це організаційно-правовий, творчий процес, метою якого є розгляд і вирішення різноманітних індивідуальних справ, що мають юридичне значення, який регламентується спеціальними процедурно-процесуальними нормами і підпорядковується певним вимогам (законності, доцільності, ефективності, обґрунтованості, справедливості), здійснюється компетентним державними органами, уповноваженими на це громадськими об'єднаннями або їх посадовими особами, у результаті якого створюється акт застосування норм права, тобто приймається рішення по конкретно-індивідуальній справі.

Література:

1. Фарбер И. Е. О применении норм советского социалистического права / И. Е. Фарбер, Д. А. Керимов, П. Галанза // Советское государство и право. – М. : Наука, 1954. – № 4, 5, 6. – С. 15-26.
2. Мартенс Ф. Ф. О государственном праве / Ф. Ф. Мартенс. – Санкт-Петербург, 1873-1874 гг. – С. 318.
3. Рождественский А. А. Общая теория права / А. А. Рождественский. – М., 1909 г. – С. 191.
4. Исаев И. А. История государства и права России. Полный курс лекций / И. А. Исаев. – М. : Юрист, 1996. – 446 с.
5. Глуценко В. В. Теория государства и права. Системно-управленческий подход / В. В. Глуценко. – М. : НПЦ «Крылья», 2000. – С. 364.
6. Черданцев А. Ф. Теория государства и права : Учебник для вузов / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 2000. – 432 с.
7. Литвишко О. В. Правоприменительная деятельность как оценочный критерий социально-властных отношений в современном государстве / О. В. Литвишко // Российское законодательство в современных условиях: материалы IV ежегодной научно-практической конференции, 10 октября 2006 г. – Брянск : ООО «Издательство Курсив», 2006. – С. 19-23.
8. Курылев С. В. Основы теории доказывания в советском правосудии / С. В. Курылев. – Минск : Изд-во БГУ, 1969. – 204 с.
9. Дюрягин И. Я. Основы теории государства и права / И. Я. Дюрягин. – М. : Изд. 2-е, «Юридическая литература», 1971. – 318 с.
10. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – С. 176.
11. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін. – Т. 2: Д-Й. – К., 1999. – С. 528.
12. Бочаров Д. О. Правозастосовча діяльність : поняття, функції та форми : Проблемні лекції / Д. О. Бочаров. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2006. – 73 с.
13. Горшенев В. М. К вопросу о функциях и процессуальных формах правоприменительного процесса // Сборник ученых трудов. – Вып. 9. Свердловск, 1969. – С.46-47.
14. Ушаков А. А. Социально-управленческая природа применения права / А. А. Ушаков, В. П. Реутов // Применение советского права : Сб. уч. труд. – Вып. 30. – Свердловск, 1974. – С. 8-9.

Загальна характеристика законодавства та норм, які мають вплив на формування професійної культури юриста

А.Й. Француз

доктор юридичних наук,
професор, завідувач
кафедри державно-
правових дисциплін,
заслужений юрист України,
Герой України,
Університет економіки
та права «КРОК»

Ян Аронов

аспірант,
Університет економіки
та права «КРОК»

У статті досліджено норми чинного законодавства, які мають вплив на формування професійної культури юриста.

Ключові слова: формування професійної культури юриста, професія, професійна правосвідомість.

В статье исследованы нормы действующего законодательства, которые влияют на формирование профессиональной культуры юриста.

Ключевые слова: формирование профессиональной культуры юриста, профессия, профессиональная правосознание.

The article investigates the current legislation that have an impact on the formation of professional culture of a lawyer.

Keywords: formation of professional legal culture, profession, professional sense of justice.

Постановка проблеми

Однією з головних умов існування кожної професійної групи і фактором, що визначає ефективність її функціонування, є наявність стандартів, принципів і правил поведінки. Професійна культура юриста підлягає впливу з боку міжнародних норм, національного законодавства, а також корпоративних норм і норм суспільної моралі. Дослідженню нормативного регулювання професійної культури юриста й присвячена ця стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вказаній проблематиці присвячено праці С. Сливки, С. Гусарева, Ю. Грошевого, М. Козюбри, М. Орзіха, О. Скакуна, В. Котюка, Ю. Заніка, А. Романової, О. Тихомірова, В. Камінської, В. Лазарева, Ж. Алексеєва, М. Швеціва, В. Тація, Ю. Роскопіна.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Більш детального вивчення потребують норми законодавства, які мають вплив на формування професійної культури юриста.

Формування цілей статті

Ураховуючи актуальність порушених

питань, метою статті є теоретичне висвітлення загальної характеристики законодавства та норм, які мають вплив на формування професійної культури юриста.

Виклад основного матеріалу дослідження

Вимоги, які висуває суспільство до юриста, є прагненням до ідеалу, вони не можуть мати зовнішнього державного чи суспільного примусу. Держава ж обґрунтовує свої вимоги у формі законів, а професійні середовища – у формі професійних кодексів.

Норми, що мають вплив на формування професійної культури юриста, можна класифікувати так:

1. Міжнародні стандарти професійної діяльності юристів.
2. Конституція та закони України, які регулюють особливості здійснення тієї чи іншої юридичної професії.
3. Корпоративні норми.
4. Норми поведінки, які не закріплюються в офіційних документах.

Як вважає Ж.М. Алексеєва, вимоги до професійної культури юриста – це звід правил, що визначає поведінку юриста в службових і позаслужбових обставинах, і

норм, які відповідають чинним законам та нормативним документам. Основні принципи професійної культури містять у собі елементи загальної етики та моралі. Професійна культура юриста включає систему взаємоперехідних, взаємообумовлених відносин, що відбуваються в ході здійснення юридичної діяльності: ставлення спеціалістів до об'єктів праці (адвокат – підзахисний, слідчий – обвинувачений, суддя – підсудний, тощо), відносини юриста зі своїми колегами, ставлення юриста до суспільства і держави [30, с. 65].

Доцільно акцентувати увагу на Міжнародних стандартах професійної діяльності юристів. Серед них можна назвати «Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, які стосуються здійснення правосуддя у відношенні неповнолітніх» (1985); «Міжнародний кодекс етики», схвалений Міжнародною організацією адвокатів Європейського Союзу та прийнятий у Ліоні в листопаді 1998 року. Варто відзначити ст. 11 Загальної декларації прав людини [15] та ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [17]. Міжнародні стандарти професійної культури юристів – це загальні етичні норми і принципи (що дозволяють, зобов'язують, рекомендують, забороняють), які висуваються як до спеціалістів у галузі права з метою гуманізації суспільних відносин, укріплення законності та правопорядку в кожній країні світу.

Розвиток професійної самосвідомості означає, що професія досягає таких якісних характеристик, які відрізняють її від інших родів занять. Ці характеристики виявляються в здатності професії до саморегулювання, яке втілюється у сформованих правилах, приведення їх до оформлення в єдиний документ. Положення таких документів стають нормативними і набувають значення професійних стандартів, тобто поширюються на всіх представників професії. Можна стверджувати, що міжнародні стандарти є вихідними положеннями, які мають або повинні мати однакову силу в державах із гуманістичним, демократичним напрямом розвитку.

Такими, що визначають загальні вимоги до юридичної професії, можна визначити закони України «Про інформацію» [2], «Про запобігання корупції» [3], «Про звернення громадян» [4], Кодекс законів про працю [5], «Про захист суспільної моралі» [6], Кримінально-процесуальний кодекс України [7] та інші. Головний закон, який регулює здійснення професійної юридичної діяльності державними службовцями, є новий Закон України «Про державну службу», прийнятий 10 грудня 2015 р., що визначає принципи, правові та організаційні засади забезпечення професійної, публічної, ефективної, політично неупередженої, суспільно орієнтованої державної служби, яка функціонує в інтересах держави і суспільства, а також порядок реалізації громадянами України права рівного доступу до державної служби, що базується на їхніх досягненнях та особистісних якостях [8].

Корпоративні норми. Окремими професійними групами юристів були прийняті:

- Кодекс суддівської етики, затверджений XI черговим з'їздом суддів 22 лютого 2013 р. [19];

- Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури, схвалений Всеукраїнською конференцією працівників прокуратури 28 листопада 2012 р. та затверджений наказом Генерального прокурора України від 28 листопада 2012 р. № 123 [20];

- Правила професійної етики нотаріусів України, прийняті 4 жовтня 2013 р., затверджені наказом Міністерства юстиції України [21];

- Правила адвокатської етики, прийняті 17 листопада 2012 р., затверджені Установчим з'їздом адвокатів України [22];

- Загальні правила поведінки державного службовця, прийняті 4 серпня 2010 р. Головним управлінням державної служби України [23], а також інші корпоративні акти.

Такі професійні кодекси, стандарти, правила є обов'язковими у процесі проведення оцінки, атестації, зарахуванні до кадрового резерву, призначенні на посаду, а також для оформлення характеристики чи рекомендації.

Однак щодо правил професійної етики адвокатів, нотаріусів тощо можна вважати, що вони повинні враховувати кілька обставин. Останні пов'язані, по-перше, з фактором легалізації їхніх відносин із державою на підставі норм права, тобто державного регулювання діяльності (реєстрація, ліцензування, допуск до професії, облік, звітність та ін.); по-друге, із взаємовідносинами з третіми особами; по-третє, із суто корпоративними відносинами у цих професійних групах (співтовариствах).

Розглянемо це на прикладі вимог до діяльності нотаріусів. Стандарти професійної етики нотаріусів були схвалені Першим всеукраїнським з'їздом нотаріусів 29 березня 2013 року. Правила професійної етики нотаріусів України, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 4 жовтня 2013 р. № 2104/5 (зареєстровані 9 жовтня 2013 р.), були розроблені на підставі Закону України «Про нотаріат» і є обов'язковими для нотаріусів. Тобто такі правила є не корпоративними нормами, а нормами права. Європейський кодекс професійної нотаріальної етики був прийнятий 3-4 лютого 1995 р. на Конференції нотаріальних асоціацій Європейського Союзу. Принципи нотаріальної етики були сформульовані та затверджені на Загальній зустрічі членів нотаріальних палат Міжнародного союзу нотаріату в Мехіко 17 жовтня 2004 року. Норми та принципи цих документів передбачають більш вагомий вплив самоврядних професійних організацій на допуск до професії, встановлення етичних правил здійснення професійної діяльності, позбавлення права на зайняття нотаріальною діяльністю.

Головним завданням професійних кодексів і правил є конвергенція часом діаметрально протилежних уявлень членів професійного співтовариства стосовно бажаного й такого, чого слід уникати, приведення їх до спільного соціально корисного результуючого показника. Фіксація у корпоративних нормах професійних кодексів морально-етичних приписів, формалізація моральних ідеалів, специфічних для кожного з видів професійної діяльності, дасть змогу врегулювати цілий сектор

спільного життя за допомогою позаправових регуляторів.

У країнах Західної Європи та США широко поширена практика збору, систематизації та публікації етичних норм-стандартів юристів-професіоналів. В Україні поки що не здійснювалася подібна робота; не проведена систематизація таких документів. Хоча слід зазначити, що з кінця ХХ ст. в нашій країні інтенсифікувалися процеси розроблення та прийняття етичних правил для юристів. Така робота покликана до життя нагальними потребами сьогодення: проблемою підвищення ефективності досягнення професійного результату та забезпеченням сприятливих умов для користування їхніми послугами.

Аналіз усіх морально-професійних, морально-етичних кодексів, статутів, зводів норм показує нам, що вони вибудовані за одним принципом – у них містяться в найбільш загальному вигляді вимоги моралі й побажання соціуму щодо формування морального обличчя представника юридичної професії, що є цілком закономірним результатом соціальних подій. У цілому розроблення таких кодексів обов'язково включає такі завдання: виокремлення двох рівнів кодексової культури – мікро- та макросфер; виявлення таких концепцій загальнокультурного та універсального значення, які стали ціннісними основами моральної свідомості соціуму; наведення основних форм сучасного нормативного самозаконодавства [24, с. 12].

Висновки

Через професіоналізацію юридичної праці, що поглиблюється, перед спеціалістами різних напрямів усе частіше виникають професійні колізії, вирішити які, спираючись тільки на професійні знання, неможливо. Тому, на нашу думку, головним завданням розробників норм, які впливають на професійну культуру юриста, є формулювання і впровадження в професійне середовище принципів, регулюючих норм і принципів поведінки, спрямованих на вирішення професійних проблем і спірних ситуацій, попередження зловживань

у різних сферах професійної діяльності юриста.

Проаналізувавши норми, які впливають на професійну культуру юриста, можна

відзначити, що з законів та професійних кодексів/правил були прийняті в останні 4-5 років, що дуже важливо для адаптації до сучасних професійних реалій.

Література:

1. Конституція України від 28 червня 1996 Р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
2. Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – С. 650.
3. Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 49. – С. 2056.
4. Закон України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – С. 256.
5. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – № 50. – С. 375.
6. Закон України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 14. – С. 192.
7. Кримінально-процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-12. – С. 88.
8. Закон України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 4. – С. 60.
9. Закон України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 40-41. – С. 379.
10. Закон України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 2-3. – С. 12.
11. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 27. – С. 282.
12. Закон України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – С. 383.
13. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13-17. – С. 112.
14. Закон України «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – С. 382.
15. Закон України «Про судоустрій та статус суддів» від 7 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41-45. – С. 529.
16. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043
17. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – С. 89.
18. Основні положення про роль адвокатів, прийняті Восьмим конгресом ООН щодо запобігання злочинам (1990 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_835
19. Кодекс професійної етики судді від 22 лютого 2013 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2013. – № 5.
20. Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури від 28 листопада 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/kodet.html?_m=publications&_t=rec&id=113992
21. Правила професійної етики нотаріусів України від 4 жовтня 2013 р. // Офіційний вісник України. – 2013. – № 82. – С. 580.
22. Правила адвокатської етики від 17 листопада 2012 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://vkdka.org/pravil-advokatskoji-etiki/>
23. Загальні правила поведінки державного службовця від 4 серпня 2010 р. – № 214. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1089-10>
24. Аболіна Т. Г. Етичний кодекс у контексті проблеми сучасного нормотворення / Т. Г. Аболіна // Матеріали науково-практичної конференції «Професійна етика працівника державної податкової служби як складова етики державного службовця України». – Ірпінь. – С. 5-13.

25. Бризгалов І. В. Юридична деонтологія / І. В. Бризгалов. – К. : МАУП, 2008. – 48 с.
26. Гусарев С. Д. Юридична деонтологія / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – К. : Знання, 2005. – 655 с.
27. Модель професійного юриста на ринку юридичних послуг України. Обговорюємо високі критерії статусу юриста // Право України. – 2009. – № 2. – С. 148-155.
28. Сливка С. С. Юридична деонтологія. Навчальний посібник / С. С. Сливка. – К. : Атіка, 2008. – 296 с.
29. Юридична деонтологія. Основи юридичної діяльності [Текст] : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – 4-те вид., стер. – К. : Знання, 2010. – 495 с.
30. Алексєєва Ж. М. Образ юриста в сучасній європейській культурі : дис. ... канд. наук: 12.00.12 / Ж. М. Алексєєва. – 2008. – 170 с.

Теоретико-правові засади конституційного обов'язку людини та громадянина щодо сплати податків

А.Й. Француз

доктор юридичних наук,
професор, завідувач
кафедри державно-
правових дисциплін,
заслужений юрист України,
Герой України,
Університет економіки
та права «КРОК»

О.П. Черновол

аспірант,
Університет економіки
та права «КРОК»

У статті розглянуто теоретико-правові засади визначення сутності конституційного обов'язку щодо сплати податків. Досліджено стан теоретико-правового забезпечення виконання громадянами свого конституційного обов'язку щодо сплати податків.

Ключові слова: обов'язок, конституційний обов'язок, податки, платник податків.

В статье рассмотрены теоретико-правовые основы определения сущности конституционной обязанности по уплате налогов. Исследовано состояние теоретико-правового обеспечения выполнения гражданами своей конституционной обязанности по уплате налогов.

Ключевые слова: обязанность, конституционная обязанность, налоги, налогоплательщик.

The article describes the theoretical and legal basis for determining the nature of the constitutional duty to pay taxes. The state of theoretical and legal enforcement of the citizens of their constitutional duty to pay taxes.

Keywords: obligation, constitutional duty, taxes, taxpayer.

Постановка проблеми

Для вітчизняної правової науки досить актуальною залишається проблема конституційних обов'язків як одного з основних засобів формування правової свідомості людини і громадянина. Водночас, урахувавши складну економічну ситуацію в державі, саме питання ефективного справляння податків набуває все більшого значення. Адже від питань правового закріплення механізму сплати податків і належного рівня виконання платниками податків відповідного конституційного обов'язку залежить рівень економічної безпеки, стабільності, добробуту в державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вагому роль у дослідженні питання конституційних обов'язків відіграли такі науковці, як О. Білоскурська, М. Вітрук, Л. Летнянчин, В. Лучін, Г. Мальцев, В. Масленников, М. Матузов, Н. Мяловицька, В. Погорілко, А. Олійник, Б. Топорнін та інші. Варто окремо виділити вчених у

сфері податкового та фінансового права, що досліджувати цю проблематику, це, зокрема, Є. Ровінський, Л. Воронова, Н. Кучерявенко, О. Латипова, Т. Сащихіна, С. Цинкін та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Урахувавши нинішню нестабільну політичну та економічну ситуацію в Україні виникає чимало проблемних питань щодо визначення сутності категорії «конституційний обов'язок» і його ролі в механізмі регулювання суспільних відносин у державі. Окремо слід зазначити про прямий конституційний обов'язок людини і громадянина щодо сплати податків, адже внаслідок фрагментарного рівня наукової досліджуваності цього питання виникає чимало колізій у сфері правового забезпечення механізму справляння загальнодержавних і місцевих податків. Достатньо згадати, як виклик реаліям сьогодення світовий податково-фінансовий скандал під назвою «Панама-гейт». Вказані обставини

зумовлюють подальші дослідження проблем теоретико-правових засад конституційного обов'язку людини і громадянина щодо сплати податків.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення сутності категорій «конституційний обов'язок» і «податки», а також дослідження механізму правового забезпечення справляння податків в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження

Досить актуальним для юридичної науки є проблема тлумачення поняття «конституційний обов'язок», а також механізму реалізації цього обов'язку. Проблемним залишається питання реальності конституційних обов'язків людини та громадянина в Україні, позаяк, як на нашу думку, він є декларативним.

Упродовж тривалого часу питання визначення обов'язків людини і громадянина, зокрема конституційних, привертало увагу багатьох учених. Однак сучасному етапові розвитку притаманні фрагментарність і нечіткість комплексного аналізу поняття та значення конституційних обов'язків, і, як наслідок, недооцінки ролі цих обов'язків у правовому врегулюванні правовідносин між учасниками суспільних відносин, адже вчені в галузі права погоджуються з думкою про важливість цих обов'язків у процесі розвитку і становлення правосвідомості, розбудови розвинутого, стабільного, економічно-заможного громадянського суспільства і правової держави.

Конституційні обов'язки є важливим елементом механізму стабільності в суспільстві, а також одним із головних факторів забезпечення прав людини та громадянина. У сучасній юридичній науці існує чимало визначень поняття «конституційний обов'язок».

На нашу думку, під конституційними обов'язками слід розуміти закріплені в Конституції України вимоги, що висуваються до кожного громадянина України, для встановлення меж належної поведінки та забезпечення інтересів суспільства та

держави в цілому, а також інтересів інших громадян. У разі недотримання цих встановлених вимог індивід може бути притягнений до кримінальної та адміністративної відповідальності.

Сутність категорії «податок» має неоднозначне трактування в різних країнах: в Німеччині – це підтримка, яку громадяни надають державі, у Великобританії – це обов'язок перед державою, у США податок розуміють як таксу, у Франції – як обов'язкову плату.

У цьому контексті, як зазначають Н.І. Матузова і В.А. Манько, обов'язки виконують багатоцільові функції, зокрема, як один з елементів правового статусу особистості, як вид і міра належної поведінки, як гарантія і необхідна умова реалізації прав і свобод громадян, а також як фактор укріплення законності та правопорядку, виконання функцій держави [3, с. 306].

На підтвердження вищенаведеної тези варто навести думку М. Хавронюка, який зазначає, що «невиконання своїх обов'язків певною частиною членів суспільства неправомірно змінює їх конституційно-правовий статус на шкоду статусу інших його членів, права і свободи яких відповідно фактично обмежуються. Це, у свою чергу, порушує баланс інтересів і створює умови для виникнення конфліктів між людьми. Якщо такі випадки набувають масового характеру, вони стають причиною глобальних кризових явищ у суспільстві, а у разі, коли конституційні обов'язки масово не виконуються тими членами суспільства, які є посадовими та службовими особами органів державної влади, – стають причиною глобальних кризових явищ у державі» [4, с. 287-288].

Серед науковців у сфері юриспруденції побутує думка, що при нормативному закріпленні певного обов'язку законодавець виходить за рамки індивідуального інтересу, що лежить в основі суб'єктивного права, встановлює вимоги до поведінки людини, виходячи з об'єктивно встановленої міри співвідношення інтересів особи та інтересів суспільства, а також державними інтересами в цілому.

Водночас, як зазначає Л.І. Летнянчин,

із чим треба погодитися, слід підкреслити, що соціальна цінність конституційних обов'язків, як правової форми взаємозв'язку індивіда та держави, полягає в тому, що вони виступають юридичним засобом виконання державою своїх функцій і в цьому плані покликані сприяти захистові суверенітету, територіальної цілісності та незалежності України [5, с. 10].

Положеннями Конституції України встановлено обов'язок людини і громадянина щодо сплати податків, тобто кожен зобов'язаний сплачувати податки та збори в порядку і розмірах, встановлених законодавством, а також щороку подавати за місцем проживання декларації про свій майновий стан і доходи за минулий рік (ст. 67) [1].

На нашу думку, податки є формою збалансування доходів фізичних та юридичних осіб з метою досягнення сталого економічного розвитку та соціальної справедливості. Тривалий час чимало науковців-теоретиків працює над питанням створення моделі податкової системи, яка могла б бути ефективним фіскальним інструментом, а в подальшому могла створити необхідні конкурентні умови для ведення бізнесу.

Саме податки є необхідною умовою належного ефективного функціонування держави, і тому встановлений конституційний обов'язок людини і громадянина щодо сплати податків є безумовною вимогою реалій життя окресленого і встановленого державою. Ступінь виконання цього обов'язку залежить від належного правового закріплення розподілу прав та обов'язків між учасниками податкових правовідносин, їхньої правосвідомості.

У результаті закріплення конституційного обов'язку громадян щодо сплати податків, у платників податків виникає податковий обов'язок. Досить аргументовано, на наш погляд, дає визначення О. Лантіпова: «Під податковим обов'язком слід розуміти закріплений спеціальними законодавчими актами обов'язок учасників податкових правовідносин з реалізації своєї компетенції як уповноважених державою осіб, а також обов'язок платників податків з дотримання відповідного законодавства (щодо податкового обліку, сплати та звітності, який забезпечується державним примусом) [6, с. 51-53].

Слід зазначити, що з прийняттям у 2010 р. Податкового кодексу України категорія «податковий обов'язок» отримала законодавче закріплення. Так, у положеннях ст. 36 Податкового кодексу України під податковим обов'язком слід розуміти обчислення, задекларування та сплату суму податку та збору в порядку і термінах, визначених Податковим Кодексом України та законами з питань митної справи [2].

Щодо теоретичного визначення категорії «податковий обов'язок» серед науковців існують різні точки зору.

На нашу думку, загалом вищенаведені визначення є дещо фрагментарними, адже науковці не враховують факт того, що обов'язок сплати податку є основним обов'язком платника податку, оскільки саме завдяки його виконанню держава має змогу виконувати покладені на неї функції, адже за рахунок цього накопичується дохідна частина Державного бюджету України.

У положеннях Податкового кодексу України передбачено перелік нормативно-

Таблиця 1

Визначення поняття «податковий обов'язок»

Т. Сашчихіна	Податковий обов'язок – як вид публічно-правового обов'язку, що є мірою належної поведінки платника податків, яка полягає в необхідності сплатити податок відповідно до вимог законодавства про податки і збори [8, с. 43].
С. Цинкін	Податковий обов'язок – обов'язок повністю та своєчасно сплатити належні платежі [7, с. 28-32].
О. Лантіпова	Податковий обов'язок – встановлений обов'язок платника податків сплатити визначену суму податків і зборів до встановленого часу [6, с. 51-53].

правових актів, які становлять податкове законодавство України (ст. 3) [2]. На нашу думку, воно є досить широким, тому на практиці це зумовлює виникнення великої кількості колізій і неточностей.

Головним змістом податкових правовідносин є обов'язок платника податків сплатити відповідну плату до державного бюджету в особливому порядку та в чітко встановлені строки. Проявом ключової ролі обов'язку зі сплати податків у системі обов'язків платників податків є його закріплення на конституційному рівні.

Водночас, таке широке розуміння податкового законодавства не повною мірою відповідає вимогам Конституції України, які передбачають, що винятково законами України встановлюються податки і збори, а також система оподаткування. Нині, законодавець не дотримується зазначеної вимоги (тобто відносить регулювання деяких ставок, термінів сплати, пільг до компетенції Кабінету Міністрів України).

Ключовою проблемою в нинішній складній економічній ситуації є приведення податкового законодавства у відповідність із положеннями Конституції України. Колізійне податкове законодавство ускладнює процедуру виконання конституційного обов'язку платниками податків і, як наслідок, призводить до дисбалансу в податкових правовідносинах, подальшому впливає на рівень економічного добробуту країни та її громадян. Окремим проблемним питанням є тяжкість сприйняття окремих положень актів податкового законодавства для пересічних громадян України, а також суперечливість положень нормативно-правових актів, які регулюють однорідну сферу податкових правовідносин. Тому такий стан правового регулювання сфери податкових відносин призводить до функціонування неефективного механізму забезпечення виконання громадянами України конституційного обов'язку щодо сплати податків, а на практиці це призводить до ухилення від виконання цього обов'язку, тим більше, коли є приклади «офшоризації» за принципом «своїм усе, для інших – закон».

Якщо звернути увагу на досвід іно-

земних держав, то досить широкі права в галузі податкової юрисдикції надано органам місцевого самоврядування. Наприклад, у деяких країнах Європи, таких як Кіпр, Естонія, Норвегія, Болгарія, податок на доходи фізичних осіб адмініструється як місцевий; а в таких країнах як Данія, Швеція та Швейцарія – процедура визначення ставок вищезазначеного податку належить до компетенції органів місцевого самоврядування [9, с. 154].

Водночас, доволі цікавою є практика адміністрування податків у Китайській Народній Республіці: податковим агентам дано право компенсувати витрати на забезпечення сплати податку в розмірі 2% суми сплаченого податку. Також, наприклад у Австралії сума податку та податкові зобов'язання, що підлягають поверненню, визначаються за допомогою інформаційних технологій (платники податків мають змогу скористатися податковим калькулятором, роботу якого побудовано за принципом алгоритму, через мережу Інтернет). Податковий калькулятор самостійно обчислює необхідні фіскальні показники після того, як платник податків ввів суму сплаченого податку, пільг або витрат. Досить цікавою є система адміністрування податків у Нідерландах: існує п'ять видів податкових відрахувань, що залежать від віку, кількості дітей, доходу батьків і відрізняються сумою, на яку дозволено зменшувати оподатковуваний дохід [10].

Вивчення та застосування на практиці світового досвіду правового закріплення ефективної системи оподаткування сприятиме швидкому переходу до сучасної сталої та дієвої системи оподаткування, яка ґрунтуватиметься на всебічному поєднанні найкращих передових методів і запозичених позитивних елементів з досвіду податкових систем зарубіжних країн, що сприятиме посиленню соціальної складової системи оподаткування та підвищенню рівня економічного добробуту нашої держави.

Висновки

Можемо підсумувати, що конституційні обов'язки є загальноісторичною, філософ-

ською, моральною та юридичною категорією, які потребують всебічного комплексного вивчення. Актуальною теоретичною проблемою є дослідження інституту конституційних обов'язків, оскільки це дає можливість показати їх специфіку, сутність, зміст і характерні ознаки. Конституційні обов'язки встановлюються і визначаються законодавцем за своїм змістом як для забезпечення інтересів інших людей, усього суспільства, держави, так і безпосередньо для самих носіїв відповідних обов'язків. В Україні досить гостро

стоїть питання створення ефективного правового механізму забезпечення належного виконання громадянами передбачених Основним законом обов'язків. Стосовно конституційного обов'язку людини і громадянина щодо сплати податків, то в Україні, на нашу думку, діє неефективний правовий механізм забезпечення виконання цього обов'язку, і на практиці це призводить до ухилення від сплати податків, переміщення фінансових ресурсів України в офшорні зони, що послаблює економічну безпеку країни.

Література:

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
2. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13-14, № 15-16, № 17. – С. 112.
3. Теория государства и права / [под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько]. – М. : Юристъ, 2001. – 776 с.
4. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посібник / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
5. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні : проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Л. І. Летнянчин. – Харків, 2002. – 20 с.
6. Латыпова Е. У. К вопросу о соотношении обязанности и обязательства по уплате налогов и сборов / Е. У. Латыпова // Финансовое право. – 2004. – № 1. – С. 51-53.
7. Цыпкин С. Д. Правовое регулирование налоговых отношений в СССР / С. Д. Цыпкин. – М. : Госюриздат, 1955. – 76 с.
8. Сащихина Т. Ю. Налоговая обязанность и ее исполнение : дис. ...канд. юрид. наук.: спец. 12.00.14 / Т. Ю. Сащихина. – М., 2008. – 202 с.
9. Фінансове право України [Текст] : навч. посіб. / За ред. Л. К. Воронової. – К. : Правова єдність, 2009. – 395 с.
10. Сігарьова Н. Конституційний обов'язок громадян щодо сплати податків : досвід України і зарубіжних держав / Н. Сігарьова / Вісник. Право знати все про податки і збори. – Вип. № 31. – 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/3014>

Фінансовий контроль Уряду Української Народної Республіки в еміграції

В.К. Гіжевський
кандидат юридичних
наук, професор,
проректор, декан
юридичного
факультету,
професор кафедри
цивільно-правових
дисциплін,
Університет економіки
та права «КРОК»

У статті досліджено фінансовий контроль Уряду Української Народної Республіки в еміграції. Проаналізовано еволюцію фінансового контролю, виокремлено відповідні органи та їхні повноваження щодо здійснення фінансового контролю.

Ключові слова: фінансовий контроль Уряду Української Народної Республіки в еміграції, Найвища Державна Контрольна Рада, Державний Контролер.

В статье исследован финансовый контроль Правительства Украинской Народной Республики в изгнании. Проанализирована эволюция финансового контроля, выделены соответствующие органы и их полномочия по осуществлению финансового контроля.

Ключевые слова: финансовый контроль Правительства Украинской Народной Республики в изгнании, Наивысший Государственный Контрольный Совет, Государственный Контролер.

In the article investigated the financial control of the Government of the Ukrainian People's Republic in exile. The author has analyzed the evolution of financial control, singled out individual authorities and their authority to exercise financial control.

Keywords: financial control of the Government of Ukrainian People's Republic in exile, Highest State Control Council, the State Controller.

Постановка проблеми

У різні роки ХХ ст. багато українців, борючись за незалежність України, вимушені були емігрувати за кордон, розмістившись у різних країнах світу.

У зв'язку з тим, що на українських землях поширилася влада більшовиків, органи державної влади УНР були змушені емігрувати до Польщі та позиціонувати себе як Уряд Української Народної Республіки (далі – УНР) в еміграції. У той час до Уряду УНР в еміграції входили такі органи – Голова Директорії, Рада Народних Міністрів (Уряд), Рада Республіки (законодавчий орган, який проіснував з лютого по серпень 1921 р.), Державний Контролер.

Після Другої світової війни щодо Уряду УНР в еміграції, починає активно вживатися назва – Державний центр Української Народної Республіки (далі – ДЦ УНР) в еміграції. У цей період до складу ДЦ УНР в еміграції входили – Президент УНР (Голова ДЦ УНР), Українська Національна

Рада (законодавчий орган ДЦ УНР), Виконавчий орган (Уряд), Державний Трибунал (судовий орган), Найвища Державна Контрольна Рада.

Уряд УНР в еміграції проіснував до 90-х років ХХ століття. Він переміщувався на територію різних країн, зокрема: Францію, Чехословаччину, Німеччину тощо. У різний час при Уряді УНР в еміграції діяли органи фінансового контролю.

Наукові дослідження стосовно діяльності органів фінансового контролю в Уряді УНР в еміграції майже не проводилися. Стаття допоможе всебічно пізнати діяльність Уряду УНР в еміграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання фінансового контролю Уряду УНР в еміграції частково досліджували такі правознавці: І.Ю. Панова, Ж.О. Дзейко, М.А. Лівіцький; історики: Д.І. Будков, Ю.В. Недужко та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Нині в історико-правовій науці є багато недосліджених питань. Зокрема, мало уваги приділено питанню фінансового контролю в Уряді УНР в еміграції, не розкрито перелік органів, які займалися фінансовим контролем, їхні повноваження.

Формування цілей статті

Метою статті є дослідження питання фінансового контролю Уряду УНР в еміграції.

Виклад основного матеріалу дослідження

У 20-х роках ХХ ст. державний фінансовий контроль в Уряді УНР в еміграції здійснював Державний Контролер. На жаль, у цей період не було окремого закону про фінансовий контроль. У нормативних актах Уряду УНР в еміграції є лише окремі згадки про Державного Контролера. Так, доцільно згадати закон «Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці», що був прийнятий на українській території 12 листопада 1920 р. і став правовою основою діяльності Уряду УНР в еміграції. Зокрема, у ст. 17 закону зазначено, що «Державний Контрольор, ...не входить в склад Ради Народних Міністрів, але запрошується на всі засідання Ради Народних Міністрів в яких розглядається питання, зв'язане з фінансовими інтересами, з правом дорадчого голосу і протесту» [1]. Згодом на засіданнях Ради Республіки (законодавчий орган Державного центру в еміграції 1921 р.) згадувалося лише про посаду Державного Контролера [2, арк. 401-404].

У подальшому діячі Уряду УНР в еміграції намагалися заповнити цю прогалину в законодавстві. Зокрема, було розроблено проекти нормативних актів стосовно Найвищої Державної Контрольної Ради (далі – НДКР), яка й повинна була займатися фінансовим контролем. Варто виділити «Проект Закону про Найвищу Державну Контрольну Раду» від 14 квітня 1949 р., що визначав компетенцію НДКР,

нормативні акти, які приймав НДКР [3, арк. 1-3] та «Основні тези тимчасового Статуту Державного контролю УНР на час еміграції» від 19 квітня 1949 року.

Уперше нормативно положення про НДКР були визначені в «Тимчасовому статуті Державного Контролю Української Народної Республіки на час еміграції» від 26 червня 1949 р. (далі – Тимчасовий статут). Відповідно до цього акта НДКР була однією зі складових державного контролю. Останній мав статус окремого урядового ресорту, незалежного від виконавчої влади та безпосередньо підпорядкованого законодавчій владі ДЦ УНР в еміграції, тобто Українській Національній Раді (далі – УНРада). Державний Контроль очолював Державний Контролер [4, с. 121].

Крім того, 22 листопада 1954 р. було прийнято Регламент НДКР, який називався «Регулямін внутрішньої організації і порядку чинності Найвищої Державної Контрольної Ради» [5, с. 55].

Завданням НДКР було проведення фінансових перевірок, стану фінансової документації всіх органів ДЦ УНР в еміграції.

У 20-х роках ХХ ст. державний контроль здійснював лише один Державний Контролер. Зокрема, у ст. 17 закону «Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» підкреслювалося, що «Державний Контрольор, призначення якого провадиться порядком відповідним розгляду і затвердженню законів, не входить в склад Ради Народних Міністрів, але запрошується на всі засідання Ради Народних Міністрів, в яких розглядається питання, зв'язане з інтересами скарбу, з правом дорадчого голосу і протесту» [1].

Із матеріалів діяльності ІХ Пленуму Ради Республіки від 9 березня 1921 р. можна зробити висновок, що державний контроль здійснював тільки Державний Контролер, оскільки про інші його складові не згадується. Так, на цьому засіданні Пленуму було згадано про те, що Державний Контролер до складу Ради Народних Міністрів не входить і повинен надавати періодичні та щорічні звіти про стан фі-

нансів держави, відповідати на запити [4, с. 123].

У кінці 40-х років ХХ ст. склад державного контрольного органу зазнав змін у зв'язку з прийняттям «Тимчасового статуту Державного Контролю Української Народної республіки на час еміграції» від 26 червня 1949 року. Цей акт визначав, що на чолі Державного Контролю ДЦ УНР в екзилі стоїть Державний Контролер, якого обирала УНРада, а затверджував Голова Держави за поданням Голови УНРади [6, арк. 15]. До складу Державного Контролю входила Найвища Державна Контрольна Рада, членів якої (у числі від двох до чотирьох) та їх заступників (у числі двох) обирала УНРада [6, арк. 16].

Тимчасовий статут визначав, що в разі розширення функцій державного контролю та збільшення трудових ресурсів, НДКР можуть створюватися окремі контрольні частини, які будуть підпорядковані державному контролю [6, арк. 16].

Державний Контролер, члени НДКР та їхні заступники при вступі до виконання обов'язків складали присягу. Державний Контролер складав присягу перед Головою ДЦ УНР в еміграції, а члени НДКР та їхні заступники – перед Державним Контролером [6, арк. 17].

Тимчасовим статутом також було закріплено, що Державний Контролер був наділений усіма правами голови ресорту, однак до складу уряду не входив і за його політику не відповідав [6, арк. 15].

Голова НДКР проводив засідання, перед якими завчасно надсилав членам НДКР листи-повідомлення про час і дату зібрання [9, арк. 3]. Через листування Голова НДКР спілкувався з членами НДКР про справи державного контролю. Так, у листі від 11 січня 1968 р. Д. Андрієвський писав І. Лучишину: «Свого часу, а саме 2 січня, надіслав я Вам листа, в яким інформував про різні біжучі справи Державного контролю. Долучив я до свого листа проект нової редакції Тимчасового Статуту Державного Контролю, якому дав нову назву Правильника і в який влучив також правила організування і праці Делегатур...» [7, арк. 9].

Державний контролер: 1) головував на засіданнях Найвищої Державної Контрольної Ради; 2) брав участь в засіданні УНРади, її Президії та уряду при розгляді державного бюджету та справ фінансового чи економічного характеру, а також у засіданнях Фінансового Комітету, Фінансово-Господарської і Бюджетової Комісій (у разі його незгоди з постановами уряду і Фінансової чи Бюджетової Комісії, Державний Контролер залишався при окремій думці чи оголошував протест, який прикладався до відповідної постанови уряду чи фінансової та Бюджетової Комісії; 3) був наділений правом законодавчої ініціативи у справах, що торкалися контролю та окремих фінансово-економічних питань; 4) подавав щорічний звіт Українській Національній Раді про діяльність Державного Контролю та свої висновки про стан фінансового господарства; 5) визначав кандидатів у члени НДКР; 6) розподіляв роботу між окремими контрольними частинами (окремими органам) державного контролю та керував ними [6, арк. 15-16].

У разі якщо Державний Контролер не міг виконувати свої обов'язки, його повноваження тимчасово виконував найстарший за віком член НДКР. Якщо повноваження Державного Контролера припинялися, то найстарший за віком член НДКР продовжував виконувати повноваження Державного Контролера аж до обрання нового Державного Контролера і зайняття ним своєї посади [6, арк. 16].

Члени НДКР, крім виконання загальних обов'язків, за згодою Державного Контролера могли брати участь у засіданнях Фінансово-господарської та Бюджетної комісій з правом дорадчого голосу; у разі незгоди з постановами цих комісій, вони оголошували окрему думку, яка заносилася до протоколу [6, арк. 17].

Державний Контролер та члени НДКР користувалися правом незмінності (недоторканності): вони могли бути усунені з посад лише на підставі судових вироків (за злочин) Державного Трибуналу або рішення спеціальної комісії УНРади [6, арк. 17].

Неодноразово склад НДКР та Дер-

жавного Контролера обирали на сесіях УНРади. Так, наприклад, на Першій Сесії УНРади було обрано склад Найвищої Контрольної Ради на чолі з Державним Контролером І. Кабачковим, на Шостій Сесії УНРади було обрано Д. Андрієвського Державним Контролером, а Я. Зінченка до складу Найвищої Контрольної Ради, на Сьомій Сесії УНРади 18 грудня 1972 р. в Лондоні було обрано Найвищу Контрольну Раду в такому складі: голова – І. Ковальський; члени – Д. Бурко, Я. Зінченко, О. Скаба, В. Огородник [4, с. 125].

НДКР вела протоколи всіх своїх перевірок, ревізій. Зазвичай, після кожної ревізії, перевірки НДКР стверджувала, що фінанси ДЦ УНР в екзилі витрачаються дуже ощадно, працівники ДЦ УНР в еміграції мінімально винагороджуються за свою роботу [8, с. 4].

Функції державного контролю в країнах масового поселення української еміграції (Австрія, Велика Британія, Канада, Франція, США та ін.) виконували контрольні установи – «Закордонні Делегатури Державного Контролю» [9, с. 62]. Закордонні Делегатури Контролю ДЦ УНР в еміграції затверджували свій склад.

Так, наприклад, Делегатуру Державного Контролю ДЦ УНР в США (1966-1967 рр.) фактично було організовано та відповідно затверджено в червні 1964 р. в складі 3-х осіб: І. Крамаренка, І. Шепаровича та І. Гаєвського. Делегатура постійно інформувала Голову уряду ДЦ УНР в еміграції про стан своєї роботи. При цьому слід вказати, що Делегатура Державного Контролю в США у своєму розпорядженні не мала ні статуту Державного Контролю УНР, ні належних інструкцій чи конкретних правил щодо її завдань [10, арк. 37-38].

За час свого існування компетенція НДКР ДЦ УНР практично не змінювалася та полягала в консультуванні підпорядкованих їй контрольних установ і вирішенні спірних питань, що виникали в ревізійній діяльності. НДКР розглядала й давала висновки у справах контрольного характеру, які вносив Державний Контролер на її розгляд, розробляла регулямін щодо внутрішньої організації та порядку своєї діяльно-

сті, розглядала і перевіряла на підставі ревізійних даних проект бюджету ДЦ УНР в еміграції, стежила за законністю фінансових і господарських операцій уряду ДЦ УНР в еміграції та робила висновки про доцільність цих операцій незалежно від їх законності, проводила ревізію органів ДЦ УНР в еміграції тощо. Детальніше компетенцію НДКР розкривають її повноваження.

На думку І.Ю. Панової, Найвища Державна Контрольна Рада була наділена такими повноваженнями:

1) остаточно затверджувати звіти установ ДЦ УНР по прибутках і видатках;

2) стежити за своєчасним стягненням фінансових нарахувань;

3) консультувати підпорядковані їй контрольні установи і вирішувати спірні питання, що виникають в їх ревізійній діяльності;

4) виносити остаточні рішення по скаргах зацікавлених сторін на постанови, які приймають органи, підпорядковані Найвищій Державній Контрольній Раді контрольні ради;

5) розглядати й давати висновки по справах контрольного характеру, що їх може внести Державний Контролер на розгляд НДКР;

6) розробляти регулямін щодо внутрішньої організації та порядку своєї діяльності. Цей регулямін за поданням Державного Контролера ухвалює Президія УНРади;

7) розглядати і перевіряти на підставі ревізійних даних проект бюджету ДЦ УНР в екзилі, який Голова Фінансового Ресорту подає на затвердження Українській Національній Раді;

8) стежити за законністю фінансових і господарських операцій Уряду ДЦ УНР в екзилі та робити висновки про доцільність цих операцій незалежно від їх законності;

9) перевіряти фінансовий і матеріальний стан урядових установ, у розпорядженні яких знаходяться грошові та матеріальні засоби ДЦ УНР;

10) проводити ревізію фінансової діяльності органів ДЦ УНР;

11) стежити за належним зберіганням грошових і матеріальних капіталів та за

своєчасним відшкодуванням шкоди і збитків, заподіяних державній скарбниці;

12) давати висновки щодо законопроектів, які мають фінансовий чи економічний характер;

13) брати участь у засіданнях фінансово-господарської та бюджетної комісії з правом дорадчого голосу;

14) доручати Голові Найвищої Державної Контрольної Ради скласти проект протоколу своїх засідань і передавати учасникам контролю для підписів;

15) проводити контроль фінансових надходжень і видатків представництв ДЦ УНР;

16) перевіряти реєстр фінансових операцій Представництв ДЦ УНР [4, с. 126-127].

Висновки

Отже, фінансовий контроль Уряду УНР в еміграції здійснювався від початку його виникнення та до завершення діяльності.

Література:

1. Закон «Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській народній Республіці» від 12 листопада 1920 р. // Вісник Державних законів для всіх земель Української Народньої Республіки. – 1920. – 19 листопада. – Вип. 2-й.
2. ЦДАВО України, ф. 3656, оп. 1, спр. 13, 413 арк.
3. Там само, ф. 5235, оп. 1, спр. 29, 14 арк.
4. *Панова І. Ю.* Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Панова Ірина Юріївна ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2014. – 306 с.
5. Четверта сесія Української Національної Ради (16-21 березня 1957 р.) : матеріали і документи. – Б. м. : Видання Українського Інформаційного Бюро. – 1957. – 74 с.
6. ЦДАВО України, ф. 5235, оп. 1, спр. 54, 23 арк.
7. ЦДАВО України, ф. 5235, оп. 1, спр. 465, 55 арк.
8. *Ковальський І.* Звіт / І. Ковальський, Д. Бурко, В. Огородник, О. Скаба // Мета. – 1979. – Липень. – 8 с.
9. П'ята сесія Української Національної Ради (17-23 листопада 1961 р.) : матеріали і документи. – Мюнхен : Видання Українського Інформаційного Бюро. – 1962. – 121 с.
10. ЦДАВО України, ф. 5235, оп. 1, спр. 990, 65 арк.

Він поширювався на органи Уряду УНР в еміграції та на їх закордонні представництва (делегатури).

Фінансовий контроль здійснювався з метою ревізії фінансової ситуації в Уряді УНР в еміграції на підставі нормативних актів, які не завжди визначали порядок його проведення.

Найвища Державна Контрольна Рада ДЦ УНР в еміграції була складовою державного контролю, яку очолював Державний Контролер. Головною метою її діяльності було здійснення фінансових перевірок усіх органів ДЦ УНР в еміграції.

Найвища Державна Контрольна Рада діяла періодично. На початку діяльності Уряду УНР в еміграції державний контроль здійснював один Державний Контролер, з 1940-х років – такий контроль під головуванням Державного Контролера почала здійснювати Найвища Державна Контрольна Рада.

Про роль іраномовних етносів у становленні та розвитку Стародавньої та Середньовічної України-Руси (I тис. до н.е. – I тис. н.е.) (частина 2)*

М.М. Корінний
кандидат історичних
наук,
Університет економіки
та права «КРОК»

На основі комплексного аналізу різномірних джерел (писемних, лінгвістичних, археологічних, етнографічних і релігійних), досягнень новітньої історіографії досліджено місце та роль іраномовних народів у становленні держави та права, духовності та культури слов'ян Південно-Східної Європи в I тис. до н.е. – I тис. н.е.

Ключові слова: індоевропейська спільнота, венеци (венети), кельти, прабалти, праслов'янська спільнота (праслов'яни), праболгари, праугри, склавини, слов'яни, кіммерійці, скифи, сармати, роксолани, алани, аси, яси, анти, «Велике переселення народів», готи, готоалани, росомони, «Імперія Ерманаріха», хорвати, волиняни, бужани, древляни, сіверяни, угри, Ателькузу, Леvedія, Рось, роси, «Роуська ріка», «Роська земля», «Правда роуська», Україна-Русь, Аскольд, Дір.

На основе комплексного анализа разнородных источников (письменных, лингвистических, археологических, этнографических и религиозных), достижений новейшей историографии исследованы место и роль ираноязычных народов в становлении и развитии государства и права, духовной жизни и культуры славян Юго-Восточной Европы в I тыс. до н.э. – I тыс. н.э.

Ключевые слова: индоевропейская общность, венеци (венеты), кельты, прабалты, праславянская общность (праславяне), праболгары, праугры, склавини, славяне, киммерийцы, скифы, сарматы, роксоланы, аланы, анты, асы, ясы, «Великое переселение народов», готы, готоаланы, росомоны, «Империя Эрманариха», хорваты, волиняне, бужане, древляне, северяне, угры, Ателькузу, Леvedия, Рось, росы, «Роуська река», «Роська земля», «Правда роуська», Украина-Русь, Аскольд, Дир.

Having considered the comprehensive analysis of diverse sources (written, linguistic, archeological, ethnographic, and religious), achievements of the latest historiography, there has been investigated the role and place of Iranian-speaking peoples in the development of the State and Law, spiritual life and the culture of the Slavs of Southeast Europe in the period of 1000 BC – 1000 AD.

Key words: Indo-European community, Veneds (Venets), Celts, pre-Balts, pre-Slavs community (pre-Slavs), pre-Bulgarians, pre-Ugrians, Sklavins, Slavs, Cimmericians, Scythians, Sarmatians, Roksolanians, Alans, Antes, Asas, Yases, “Great Migration of Peoples”, Goths, Gothoalans, Rosomonians, Ermanarich’s Empire, Croats, Volhynians, Buzhans, Derevlans, Severiane, Ugrians, Ateskuzu, Levediya, Ros, Ros peoples, Ros River, ‘Ros’s Land’, “Pravda Roska”, Ukraine-Rus, Askold, Dir.

* Початок див.: Правничий вісник Університету «КРОК». – К., 2015. – Випуск двадцятитий. – С. 61-74; випуск двадцять перший. – С. 61-74

Як зазначалося в частині I статті, тривале (понад 150 років) співіснування (симбіоз, синоїкізм) германців та алан, зокрема готоалан (росів) у Надмеотидді, Подонні, Тамані і Тавриці поступово консолідує цих «союзників» у окрему (нову) спільноту зі своєю мовою, територією, етнополітичною структурою, етнонімом – хрос, ерос, рос/рус, росомони зі значенням – кінні вершники, кінна сторожа, кіннотники (народна етимологія від нім. Ros – «кінь» і осет. тоїпе – «чоловік»). При цьому ми не заперечуємо можливу причетність до формування нового етносу та етноніму в Південно-Східній Європі також одного (чи кількох) із племен кельтів-рутенів, які переселяються сюди у I ст. н.е. через криваве римське завоювання Галлії Юлієм Цезарем. Учасниками цих етногенетичних процесів, окрім германців та іранців, могли стати насамперед бастарни, яких окремі дослідники (С. Файст, А. Кузьмін, В. Склярєнко та ін.) розглядають як один із численних стародавніх кельтських народів [1].

Кінь у кельтів-галлів здавна був символічною твариною, а знаний усіма «Півень» (лат. gallus) лише за доби Відродження стає символом Франції. У релігії «союзних» кельтам і германцям аланів та інших сарматських племен, також вшановували іранського Бога-Вершника [2], що сприяло військово-політичній консолідації еліти трьох союзних народів. Таким чином, збірне поняття Ros/«роси» за пізньої античності та раннього середньовіччя в народі поступово асоціювалося з «кіннотою» та означало приблизно те ж саме, що в пізньому середньовіччі – «скіфи (тавро-скіфи)», «половці», «татари», «бродники», «козаки». Усі вони були чудовими кінними вершниками. Не можна погодитися з новітньою, хоча й доволі оригінальною, гіпотезою І.В. Зіньковської щодо походження етноніму чи найменування клану «росомонів», згадуваних у Гетиці¹ Йордана, з готської мови. Автор

вважає, що смерть остготського короля Ерманаріха була спричинена змовою серед найближчого його оточення, а загадковий термін *gohsomanas* – *gosomoni* в готській мові міг означати щось на зразок «придворні», «люди двору» [3]. Справа в тім, що Сар і Аммії, за нашою версією, як князі та союзники готів – ватажки роксоланської кінноти навряд чи були «придворними». На такий рішучий та небезпечний для життя вчинок (замах на верховного правителя держави!) могли зважитися більш незалежні представники військової знаті, скоріш за все не готського походження. На нашу думку, вожді федератів безумовно були вхожі до двору свого сюзерена Ерманаріха, а тому помститися престарілому королеві за «дику розправу» над їхньою рідною сестрою братам було нескладно.

Під час гунської навали, як нам уявляється, готоалани («роси») у своїй більшості виселяються зі степової частини Таврики та Приазов'я в басейн Роської ріки (пізнішого Сіверського Дінця, з VIII ст.), де, на наш погляд, уже тривалий час формувалася «роська вольниця», звільняючи тюркським прибульцям зі сходу «коридор» в Придунав'я та кращі південні пасовиська. Нове місцепроживання для підкорених народів, очевидно, було визначено вождями гунів, які у IV ст. перебирають на себе найменування «Рокс» – «головних», «світлих», «царських» і надають обмежені автономні права готам-федератам (готоаланам) [4].

Останні своїми військовими (кавалерійськими) з'єднаннями змушені були прикривати з північного-сходу кочовища тюркських завойовників, з іншого боку – мали забезпечувати функціонування стратегічно важливого утаємниченого в'ючного Хутрянного шляху, яким надходило до портів Меотиди у великій кількості різноманітне хутро з угро-фінського Північного-Сходу. Окрім усього, роси, очевидно, мали право контролю та гра-

¹ Нині виявлено нові нарративні та археологічні матеріали, які вказують на більш давні союзницькі взаємини кельтів, германців та аланів у Північному Причорномор'ї, що сягають кінця III – початку IV ст. до н.е., тому вказаний термін синоїкізму цих народів як мінімум слід подвоїти.

бежів «незаконних, лівих» караванів, що рухалися як водними шляхами по Волзі, Дону, Дніпру, так і стратегічними сухопутними дорогами, які вели з Півночі на Південь (до Таврики, Тамані, Закавказзя, Подунав'я). На півдні вантажі з хутром перевантажувалися на інших в'ючних тварин – верблюдів, які доправляли все до Багдада, ринки інших південних і східних країн.

Тисячокілометровий торговельний шлях від верхів'я Волги до м. Танаїс на однойменній ріці забезпечувався в'ючним кінним транспортом, для якого необхідно було утримувати тисячі свіжих, здорових (для підміни хворих чи покалічених) тварин як для транспортування, так і для збройної кінної охорони, тому цей шлях позначений численними знаковими топонімами, гідронімами, етнонімами тощо.

Навіть побіжний аналіз ономастики Лівобережної України та Подоння вказує на зосередження тут численних багатих розкішною рослинністю пасовищ, вигонів, лугів для великої рогатої худоби, отар овець і насамперед для кінних табунів. На це вказують згустки топонімів та гідронімів з характерними назвами – річки Лошак, Лошиця, Кінська, Мокра Кінська, Луганчик, Мокрий Луганчик, Лугань, Кобильчина балка, Кобиляча, Кобилячий яр, струмок Жеребець, балка Табун (п. Білої Сухой л. Білої Мокрої п. Сіверськ. Дінця п. Дону), нп Верхній Табун, потік Табунчеський (п. Лугані п. Сіверськ. Дінця) тощо [5], а також Роська (у перекладі на слов'янську – «Кінська») ріка (майбутній Сіверський Дінець*) – правий доплив Танаїса (Дону), згадувана ще в праці середньовічного арабського географа ал-Ідрісі (1100-1165 рр.) «Утіха палко бажаючого перетнути Землю» [6].

Коротко зупинимося на найменуванні останньої, оскільки не виключено, що

саме ця ріка дала назву згустку гідронімів, що зафіксовані як на Правобережній Україні, півдні Прибалтики так і в інших регіонах Центральної, Південної та Східної Європи (Росава, Росавка, Рось, Роська, Росинька, Рославка, Роставиця, Ростася), потоку Росоманець на Прикарпатті (Івано-Франківщина), р. Стара Русса, етнонімів – «росомони», «роси/руси», міст – Преслав-Роський, Стара Русса; політонімів – «Роська/Руська земля», Русь тощо. Стосовно часу виникнення назви останньої можна висловити такі міркування та припущення. Цей гідронім, на наш погляд, міг виникнути в Приазов'ї в умовах перших кельто-роксоланських чи герmano-роксоланських консолідаційних процесів близько III-II ст. до н.е. Саме в цей час у Північному Причорномор'ї зустрічаються два колонізаційні потоки кельтів (германців) та іранців. Перших репрезентували *бастарни*, про знаходження яких близько 240 р. до н.е. на берегах Понту Евксінського (Чорного моря) повідомляє відомий римський історик Помпей Трог [7]; других – *роксолани*, які, на думку С.Р. Тохтасьєва, з'явилися в межиріччі Дніпра-Дону приблизно у цей же час – 235-200 рр. до н.е. [8]. У подальшому останні взяли безпосередню участь у формуванні середньовічного тубільного поліетнічного союзу племен антів [9]. Присутність [поряд з аланами (антами, хорватами), болгарами, уграми] германського компоненту, що взяв безпосередню участь в етногенезі одного з наймогутніших східних слов'янських союзів племен можна підтвердити, на думку М. Казанського, багатьма яскравими фактами, зокрема унікальними знахідками в лісостеповій частині Лівобережної України (на північному порубіжжі черняхівської культури) численних (як звичайних, так і багатих) кладів монет, знахідок готських речей, зокрема і високого «князів-

* Б. О. Рибаків ототожнював Роську ріку східних авторів з Осолом, а І. Г. Коновалова сприймала її як узагальнюючий образ, сукупність річкових, сухопутних і морських шляхів, з допомогою яких додалася Східно-Європейська рівнина від верхів'їв Волги до крайнього порту Роусія на місті сучасної Керчі – Див.: Коновалова І. Г. Топоним как способ освоения пространства («Русская река» ал-Идриси) // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – М., 2001. – Вып. 6. – С. 192-219.

ського рангу»*, наявністю у слов'ян-антів пеньківської археологічної культури жіночого, східногерманського за походженням, костюму з пальчатими фібулами [10] тощо. Відомий медієвіст і сходознавець О. Пріцак вважає, що власників придніпровських скарбів слід розглядати як представників елітних об'єднань, що мали вирішальний вплив на творення ринків і торговельних шляхів, виникнення міст і формування державних структур [11]. Режим військової демократії на рубежі VII-VIII почав зживати себе, а тому вожді (князі, хакани) русів, болгарів, хазар, мадьяр, слов'ян прагнуть до розбудови повноцінних державних утворень зі стабільною територією, з регулярним військом, з необхідними механізмами для проведення більш послідовної та ефективної внутрішньої та зовнішньої політики.

Таким чином, цілком очевидно, що саме в період з III по VII ст. в умовах крайньої дестабілізації суспільно-політичного життя в Південно-Східній Європі – у Подунав'ї, Північному Причорномор'ї остаточно формується своєрідний професійний ридарський (дружинний) стан кінних воїросів, що мав відверто мілітарний та етносоціальний зміст, сенсом існування якого стає участь у будь-яких військових акціях з метою грабунку і наживи. Ці протодержавні утворення (союзи, консорції, банди, дружини), як і пізніші варязькі, берладницькі та козацькі військові ватаги, будувалися на принципах військової демократії, очолювалися виборними рексами, роксами, отаманами, гетманами чи князями. Саме в період гото-аланського (чи кельтото-аланського) синоїкізму III-V ст. н.е. на Південному Сході Європейської рівнини в басейні Роської ріки, на наш погляд, формуються поняття «роси», «Рось/Русь», «Роська/Руська ріка», «Роська/Руська зем-

ля». Досить тривалий час ці найменування існували в усній народній традиції і стосувалися ядра антського поліетнічного союзу, локалізованого спочатку в лісостеповій частині басейну Сіверського Дінця (а згодом у Середньому Подніпров'ї), і офіційно зафіксованого в Бертинських анналах середини IX ст., «Баварському географі» другої половини IX ст. та в Найдавнішому (Аскольдовому) літопису під 842 р., коли «начаша прозиватися «Роська земля» («Rosland»). Як зазначалося в частині I, археологічним еквівалентом матеріальної культури, яку залишили роси в Подонні, Самарському Поволжжі та на Лівобережжі Дніпра, на думку відомого російського вченого В. Седова, є іменьківська (самарське Поволжжя), волинцівська та роменська культури (Лівобережна Україна). Ця смілива, проте недостатньо обґрунтована гіпотеза маститого російського археолога, яка до цього часу так і не знайшла вагової підтримки, і на сьогодні серйозно не сприймається його опонентами – фахівцями зі слов'янської археології, істориками-медієвістами та піддається обґрунтованій критиці [12]. Починаючи з праць таких авторитетних археологів, як І. Ляпушкін, В. Баран, В. Петрашенко і закінчуючи останніми концепціями І. Гавритухіна, А. Обломського та О. Щеглова в новітній археологічній літературі доводиться незаперечний факт того, що правобережне населення, яке створило празько-корчакську і райковецьку культури в процесі розселення та асиміляції носіїв пеньківської культури антів стало також основним творцем волинцівської та роменської культур Дніпровського Лівобережжя [13].

Темою окремого наукового дослідження є проблема державно-правового поступу роських (германських, готських, ге-

* Комплекс із Жигайловки з двома ранньовізантійськими срібними посудинами кінця IV початку V ст., клад з Ніжина з двох двопластинчатих фібул поліхромного стилю і 1312 римських денаріїв від Нерона до Септимія Севера, тобто від середини I до рубежа II-III ст., клад з Рублівки із золотими монетами кінця IV – середини V ст. і двома браслетами (золоті браслети в Центральній Європі слугували символом королівської влади. – М.К.) тощо. – Дет. див.: *Казанский М. М. Остроготские королевства в гуннскую эпоху: рассказ Иордана и археологические данные // Stratum + Петербургский археологический вестник. – СПб.; Кишинев, 1997. – С. 181-193; Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III – половина V в. н.э.). – М.: Наука, 2002. – С.87-93.*

рульських тощо) етнополітичних утворень на просторах Східноєвропейської рівнини. Оскільки в короткій публікації важко повною мірою висвітлити це питання, тезисно зазначимо помітні етнополітичні державотворчі та духовні зрушення у федеративному союзі, очолюваному росами, який поступово еволюціонує впродовж IV-VIII ст. до ранньофеодальної монархії.

Є підстави вважати, що не пізніше правління Ерманаріха та його наступників (друга пол. IV – поч. V ст. н.е.) уніфікується і фіксується на письмі звичаєве право готів-аланів, назване «Законом росським» (від лат. *Leges rossomonorum*), пізніше перейменованого в Росії у «Правду росську» чи гіпотетичну «Остготську правду» (як аналог «Вестготської правди»), близьку за своїм змістом до інших варварських (германських) «правд» – Вестготської, Бургундської, Салічної, Рипуарської, Алеманської, Баварської та ін. [14]. Авторитетним законом готського короля Ерманаріха, як відзначали Аблавій та Йордан, підкорялися всі народи його багатоетнічної та безкрайньої держави від Понту Евксінського до моря Варязького [15].

У подальшому, як буде показано в наступних публікаціях, готів-аланське об'єднання зазнає нових політико-правових та етнокультурних впливів з боку тюркських (гуни, авари, болгари, хазари, торки, печеніги, половці), слов'янських (уличі, тиверці, в'ятичі, древліани, поляни, сіверяни) та угро-фінських народів, що стимулювали подальші державо- та правотворчі процеси, мовну консолідацію, а також кроки щодо зміцнення обороноздатності нової країни, що постає як потужний форпост Європи на її східних рубежах зі Степом у IX ст. [16].

4. Алано-яський фактор – 2

Перша доволі смутна згадка про «росів» як цілком сформований народ північно-східного Причорномор'я під 555 р. міститься у «Церковній історії» Захарії Ритора або Псевдозахарії. Він проживав на північний-захід від легендарних амазонок – одногрудих жінок-кіннотниць, які жили самі по собі, без чоловіків, зі зброєю і на конях. Цей книжний термін очевидно по-

значав сармато-алан чи готів-аланів, можливо, і в першу чергу гірських антів – горантів, хорватів, найбільш активних та найбільш харизматичних.

Як зазначалося в попередній публікації, алани, у першу чергу, їхнє цементуюче ядро – хорвати, скинувши готське, а згодом гунське іго, зберегли (антський) союз із болгарами та сербами до поч. VII ст., коли болгари, скориставшись міжусобицями в Тюркському каганаті, відважуються на творення власної держави в басейні Ворскли на краю лісостепу. На жаль, військовий конфлікт антів із аvaraми 602 р. (і, очевидно, хазарами, як союзниками авар) припинив існування цього доволі могутнього алано-болгарського військово-політичного союзу, до якого з північного заходу з кінця V ст. активно інфільтрує (проникає) слов'янський празько-корчакський елемент.

Після відходу з Середнього та Нижнього Подніпров'я орди Аспаруха до Нижнього Подунав'я (в район Угла-Онгла), аси басейну Росського (з VIII ст. – Сіверського) Дінця, можна гадати, самостійно відроджують нове державне утворення *Hros* (*Ros* чи *Rocsh*), що прагне балансувати як відносно потужний військовий союз між Аварським і Хазарським каганатами – протодержавними ранньофеодальними утвореннями тюркських народів, оскільки прагнули до нових територіальних загарбань.

Археологічні матеріали між тим вказують на участь у об'єднувачих («інтеграційних») процесах за участю аланів і великої кількості болгарів, що дає підстави твердити про неповне виселення в Подунав'я з Приазов'я та Північного Кавказу болгарського елемента.

Приблизно в цей же час полишають антський союз хорвати, серби, які переселяються частково на Балкани (у місцевості Діррахію, Далмацію, Воїки та ін.), частково на Верхнє та Середнє Подністров'я, де проживають до другої половини X ст. поліття. Згодом під натиском військ великого київського князя останні змушені були у своїй більшості теж мігрувати частково на північний захід Балканського півострова, частково до центральної Європи.

Перше переселення хорватів більшменш точно датоване мало місце, за даними Костянтина Багрянородного, за правління візантійського імператора Іраклія (610-641 рр.), тобто невдовзі після невдалих аваро-антських воєн початку VII ст. Іраклій, який проводив активну зовнішню політику щодо балканських «новоселів» – хорватів, сербів, болгарів, прагне прихилити ці «корисні» народи для амбітних політичних цілей імперії. Саме базилевс ромеїв, «привівши пресвітерів з Риму, хрестив їх і, навчивши їх добре здійснювати справи благочестя, виклав їм віру християнську» [73, с. 135-137].

Доволі раннє долучення римськими місіонерами південних слов'ян до християнства, писемної культури дає можливість зрозуміти, чому саме ці народи одними з перших у регіоні стають на шлях державо- і правотворення, обґрунтовуючи свої устремління Священним писанням та волею Бога.

«Ім'я (етнонім) «хорвати» на слов'янській мові, вважає К. Багрянородний, означає «мешканці (володарі) Великої країни (чи України, Вкраїни, Країни)». «... Хорвати, що нині живуть в краях Далмації, – зазначає дослідник, – походять від нехрещених хорватів, що називаються «білими» [«світлими» – М.К.], які мешкають по той бік Туркії [Угорщини – М.К.], поблизу Франкії (германців) і межують зі слов'янами – нехрещеними (себто язичниками) сербами... Велика Хорватія, звана «Білою», залишається нехрещеною до цього дня, як і сусідні з нею серби...» [74, с.135-143].

Незважаючи на всі політико-територіальні пертурбації в Південно-Східній Європі, воєвничі кінні дружини аланів, як і раніше, встигали брати участь практично в усіх військових конфліктах, де мали певний зиск: від Середньої Азії до Західної Європи і Північної Африки. Марвазі зокрема пише: «Вони бачать в мечі засіб для існування і заняття; коли у них помирає якийсь муж, а в нього є донька й сини, вони віддають його майно дочці, а синові залишають лише меч, і кажуть: «Ваш батько здобув добро мечем, наслідуйте його в цьому» [75].

Відомості про загадковий рицарський стан, його широкі торговельні зв'язки з багатьма країнами Євразії підтверджуються багатьма археологічними матеріалами. Як стверджують Н. Мерперт, С. Плетнева, Д. Березовець та інші авторитетні археологи, могильники ранньосередньовічної салтівської культури Подоння містять численні поховання добре озброєних людей, що свідчить про наявність значного військового прошарку серед населення [76]. Як вважає В. Ковалевська, ця давня традиція особливих військових ритуалів вшанування росів прослідковується чи не з сарматських часів, коли серед поховань тієї пори близько 50% становили могили воїв [77, с. 81].

Серед народів, які потерпали від росів у наступний період VIII-IX ст., джерела неодноразово називають слов'ян. Жертвами їх кінних наскоків могли бути також й інші народи – балти (як на північ від Росії, так і на північ від р. Тусни-Десни) та населення прикаспійських, приазовських і причорноморських міст – азербайджанці, албанці, вірмени, греки, іудеї, сабіри, хазари тощо.

Однак східні автори підкреслюють, що роси ходять війною здебільшого на слов'ян, полонять їх, продають хазарам і болгарам у рабство [78, с. 83], подібно до того як у XIII-XVII ст. це робитимуть з окраїнним українським населенням татарські людолови, що Чорним і Подільським шляхом робили несподівані наїзди на Україну. Захоплений ясир вони продавали на невільничих ринках Криму, а також вивозили до близькосхідних країн. Таке ставлення до українців пояснюється насамперед тим, що слов'яни традиційно вважалися кращими хліборобами (землеробами, «рабами землі») у Європі, а іранці, болгары, греки та іудеї, араби і тюрки вважали для себе негідним, принизливим займатися надзвичайно виснажливим (оранка, сівба, догляд за посівами, косовиця, молотьба; догляд за тягловими тваринами – волами, кіньми тощо) сільським господарством, окрім, хіба що, виноградарства та садівництва.

Як свідчать Житія св. Дмитрія Сурозького та Григорія Амастридського з кінця

VIII – початку IX ст. південні роси/руси, як професійні воїни-грабіжники, подібно північним «русам» (ругам, рутенам) – варягам, володіючи високим мистецтвом судноплавства Меотидою та Понтом, часто турбували своїми несподіваними «морськими десантами» міста Візантії та візантійської Таврики [79]. Є підстави вважати, що після переселення численного угруповання угорців до Лебедії та Ателькузу, вони вступають у військовий союз із угорцями, стаючи значним фактором нестабільності в регіоні [80]. Саме тому в цей час на Нижньому Дону (поблизу станиці Цимлянської) з допомогою візантійців хазари зводять фортецю Саркел – військовий форпост, аби, з одного боку, не допустити флотилії «росів/русів» до морських просторів, слабо контрольованих візантійським флотом, та грабежів як хазарських міст Тамані і Таврики, так і безпосередньо візантійських володінь; а з іншого – до проникнення в глибоку саму Хазарію (хазарським шляхом) росів, мадьяр та савірів-сіверян [81, с. 303-311]. Ця «блокада» Русі змусила її правителів – каганів-хаканів перенести свої основні політичні й торговельно-економічні центри західніше, з Подоння у Подніпров'я. Цей крок став можливим, на нашу думку, лише внаслідок об'єднання близько 830 р. Правобережної України-Руси (волинянсько-древлянської держави князя «ад-Діра») та Лівобережної України-Руси Аскольда в єдиний дуалістичний суперсоюз державного типу з рівноправними столицями в м. Києві та Чернігові*. Віднині Дніпро стає головною торговельно-економічною магістраллю, що зв'язує Київську та Чернігівську Русь із Північним Причорномор'ям, Дунайською Болгарією, Візантією та Візантійською Таврикою. Через Київ розпочинають рух сухопутні торговельні каравани з Булгара, які рухаються на Захід через Прагу-Регензбург, а також шлях із «варяг у греки», що з'єднав Варязьке море

з Чорним (Понтом), Меотидою, Мармуровим і Середземним.

Ось чому саме з 21 січня 842 р. за «Хронікою» Георгія Амартола та з 852 р. (за Іпатіївським літописом) «начаша прозиватися «Роська земля» [82, с. 11] в Середньому Подніпров'ї. Ця «Роська земля» на чолі з князем Аскольдом трансформується в повноцінне державне утворення, яке кидає виклик і Заходу, і Візантії, і Хазарії. Тобто, після невдалої спроби болгарського хана Кубрата створити суверенну державу «Велика Болгарія» з центром (орієнтовно) у м. Лтава у VII ст., відбувається чергова спроба утвердження поліетнічної держави росів/русів тепер уже у Середньому Подніпров'ї. Є всі підстави вважати, що незважаючи на виселення значної частини болгарів на чолі з Аспарухом до Подунав'я в 70-х роках VII ст., велика їх кількість осідає на землю в середній течії Сіверського Дінця та Дніпра та бере участь у творенні (поряд з аланами, слов'янами) Роської держави (інакше – України-Руси).

Інше військово-політичне утворення ясів-аланів (буртасів), очевидно, союзне Волзькій Булгарії, формується на Волзі, контролюючи цю важливу стратегічну магістраль і стаючи посередником у торгівлі між Північчю і Півднем, Сходом і Заходом. Автор новітньої розвідки про ясів, асів та бродників О. Бубенок вважає, що термін «бродники» – це переклад на давньоруську мову самоназви східноєвропейських аланів – f.r.d-as, тобто «буртас», що в первісному варіанті мало означати «аси, які обслуговують переправи» [83, с. 4].

Подібні буртаські громади стають відомі впродовж другої половини I тис. н.е. також на Середньому і Нижньому Борисфені, Тірасі (Південному Бузі), Дністрі тощо. Про це свідчать наявність у Дніпровському лісостеповому пограниччі (між нижньою течією Росі і порожистою частиною Дніпра), численних поселень, могильників, городищ і кладів, що відносять до другої

* Про певну компромісність, нетривкість цього об'єднання, продиктованого в першу чергу економічними інтересами сторін, свідчить той факт, що навіть на початку XI ст. цей союз нерідко тріщав по швах і розпадався. Згадаймо конфлікт між Ярославом і Мстиславом Володимировичами, які в 1026 р. розділили «Руську землю» по Дніпру. – Див.: Літопис Руський. – К., 1989. – С. 85-86 та ін.

половини I тис. і не належать слов'янам. Наприклад, ні у кого не викликає сумніву аланська належність канцерських гончарних комплексів, досліджених у балці Канцерка в порожистій частині Нижнього Дніпра [84, с. 93]. Опорним пунктом салтівського населення вважав Пастирське городище у верхів'ях Тясьміна Д. Березовець [85, с. 55], аварську належність Мартинівського (район Поросся) та інших середньодніпровських кладів досі обстоюють Г. Ласло, І. Ковріг [80] та інші, до тюркського походження Вознесенського оборонного табору на Нижньому Дніпрі схилялися П. Третьяков і С. Плетнева [86]. З'явилися роботи, у яких цілі ареали Дніпровського лісостепоного порубіжжя розглядаються як неслов'янські. Зокрема М. Артамонов і переважна більшість його учнів вважають, що пенківська група старожитностей була залишена не слов'янами, а сусідніми з ними кочівниками, скоріше всього «українцями»-болгарами, які осіли на розкішних придніпровських землях для постійного проживання [87, с. 8 та ін] і не поспішали їх полишати.

Як нами зазначалося, наприкінці VIII ст., за археологічними спостереженнями В. Седова, очевидно, скориставшись падінням Аварського каганату, у Середнє Подніпров'я знову повертаються кольди-скити (гото-скити, гольди-скити, балто-іранці, балто-алани, роси, світлі алани), які очолюють консолідаційні процеси в регіоні, що завершуються до середини IX ст. не тільки утворенням «Роської землі», а й прийняттям нової монотеїстичної релігії – християнства [88, 131-133]. Це відродження Дніпровської Русі в пізніх польських хроніках пов'язується з діяльністю нащадка києвичів Аскольда (в іме-

ні якого промовисто звучить його ірано-скіфо-балтське походження: Ас – яс; кольде – гольде, голядь)*.

Важливі свідчення про процес об'єднання племен навколо Русі в VIII – на поч. IX ст. містить «*Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubss*», джерело більш відоме як «Баварський Географ», у якому взаємопов'язано перераховані місця проживання та назви племен на сході Центральної і Східної Європи поч. IX ст. [89, с. 25-30]. У 5-ій групі (систематизації І. Херрмана) перелічених народів, що проживали на сході Європи близько 839 р. (між Дніпром та Итилем-Волгою), автором географічного опису України Європи розташовувалися загадкові Ruzzi, Forsderen Liudi та Fresiti, у яких здебільшого вбачають пізніших росів/русів/русинів/русичів – сусідніх древлян-дулібів-балто-слов'ян і вільних повноправних уличів-полян, які, очевидно, входили на той час до складу Хазарського каганату та захищали його західні рубежі [90, с. 163-169].

На основі аналізу хронологічно близьких джерел – Баварського Географа і Бертинських анналів, відомий німецький дослідник І. Херрман справедливо вважає, що **Ruzzi** серед оточуючих їх народів вважалися «*керівним (правлячим, царським народом – М.К.), першими людьми – першим, головним народом*» [91, с. 168]. Цілком імовірно, що йдеться не про автохтонне населення, не про якийсь один етнос, а про численний (до 10 тис. осіб) військово-дружинний і торговельний стан (схожий юридичним статусом на спартіатів античного Пелопонесу), який кормився за рахунок древлян, уличів, радимічів, сіверян та ін. і водночас захищав їх від зовнішньої

* Принагідно звертаємо увагу на поширення старожитностей, топонімів та етнімії галіндського елементу, які поширюються в Східній Європі від Карпат до Залісся у другій половині I тис. н.е. Галінди – єдине з відомих у наш час племен стародавніх балтів, яке взяло активну участь не тільки у «великому переселенні народів», а й безпосередньо в етногенезі східнослов'янських народностей – білоруської, російської та української. Цікаво, що етнімі *Gal-ind, за спостереженням В. Топорова, співзвучний етнімію «анти» індо-іранського походження та співвідноситься з балт. *gal-as – «кінець», «край». – Дет. див.: *Вилинбахов В.Б., Энговатов Н.В.* Предварительные замечания о западных галиндах и восточной голяди // *Slavia Occidentalis*, 19636 vol. 23, p.233-267; *Топоров В.Н.* Галинды в Западной Европе // *Балто-славянские исследования*. 1982. – М., 1983. – С. 129-140; у цій же публікації вказана основна література по проблемі середньовічних балтів.

небезпеки. «Багато людей зі слов'ян [і не тільки зі слов'ян – М.К.] йдуть до них [як пізніше на Запоріжжя до козаків – М.К.] і служать *росам*, щоб через цю службу позбутися небезпеки», – писав Гардізі [92, с. 57, прим. 44].

Між тим, із Бертинських анналів стає відомо, що серед поліетнічного складу східноєвропейського лицарства (народу Rhos) на початку IX ст. (!) з'являються також нормани – люди шведського походження (Sueones) – варяги, які вірою і правдою служили **хакану росів** [93, с. 17-21]. Свеі – один із двох, поряд із готами, племінних союзів, що становили етнічну підоснову шведської середньовічної держави, населяли східне узбережжя Скандинавії. Придворний капелан франкського імператора Людовіка I зафіксував у франкських королівських анналах унікальний факт початкового етапу зближення та інтеграції північних варягів-норманів до складу «Роської землі», що формувалася Середньому Подніпров'ї, проте не була визнана офіційно як державне утворення ні Хазарією, ні Візантією, ні Франкською імперією. Дізнавшись про те, з ким має справу, досвідчений імператор скрупульозно «розслідував мету їх прибуття і *визнав їх скоріше розвідниками і в тій країні [«Роській землі», яку вони представляли – М.К.], і в нашій, ніж послами дружби*» [94, с. 20].

Учені давно звернули увагу на те, що з VII по X ст. у візантійських с східних джерелах ім'я асів на Кавказі не згадується: воно раптово зникає, як і етнонім «анти» на південному-сході Європи [95, с. 267]. Дослідник О. Бубенок пояснює це тим, що в цей час вони не займали панівного становища серед кавказьких аланів, оскільки Кавказька Аланія потрапляє в політичну залежність від Хазарського каганату [96, с. 48]. Це ж саме можна сказати про причину зникнення на поч. VII ст. етноніму «анти». Узгоджений або спільний з хазарами похід аварського вождя Апсіха на «антів» 602 р., сприяв розпаду алано-болгарського (можливо, алано-болгаро-хорвато-угро-фінського-антського) союзу та поставив у залежність від тюрків роксоланів [97,

с.105-106]. До того ж, як зазначалося вище, саме в цей час консолідаційні процеси охоплюють болгарські племена, які під керівництвом Кубрата створюють свою державу «Велику Болгарію» з центром, ймовірно, у м. Лтава (давньоруська назва, пізніша Полтава), що на Ворсклі [98]. Саме до цього лівобережного регіону, до речі, давньоруським літописцем 1183 р. вперше застосовується термін «Україна», який цілком очевидно, був калькою з індо-ар. «anta» – «край, окраїна чогось» («крайня з населених земель Ойкумени»), і свідчив про те, що слов'янський елемент на той час (XII ст.) уже цілком поглинув ірано-болгарський субстрат [99, с. 343], а хорвати та угро-фіни, що давно залишили цей регіон, міцно осіли в Паннонії та на Балканах.

На наш погляд, зникнення низки етнонімів (авар, антів, алан) у південно-східній Європі в VII-VIII ст. цілком очевидно пов'язане з кардинальним політичним перегрупуванням народів, що змагалися між собою: тюрків, болгарів, хазарів, аланів, слов'ян. У цьому зв'язку можна висловити гіпотезу, пов'язану безпосередньо з хазаро-болгарським протистоянням, аваро-антськими та хазаро-арабськими війнами 20-40-х років VIII століття. Пролітає свідомо, продумана тенденція витіснення іранського, кавказького елементу з театру європейської торгівлі. Лише після вторгнення в 730-х роках в Хазарію військ Мервана і насильницької ісламізації цієї країни спостерігається певна лібералізація національної політики в Хазарському каганаті, що позначена віротерпимістю, пом'якшенням ставлення іудеїв-хазар до представників інших конфесій – християн, мусульман, язичників [100, с. 232-239].

Виселення з Північного Кавказу в Поволжя, Подоння та Середнє Подніпров'я частини алан (буртасів), посилили позиції світлих росів у цьому регіоні. Налагодивши взаємовигідні економічні, політичні та дипломатичні відносини з тюркськими та угро-фінськими народами (хазарами, болгарями, уграми), вони впродовж VIII-IX ст. спільно утворюють тут кілька суверенних,

окремих за релігійними уподобаннями політичних об'єднань: ісламську Волзьку Булгарію VII-XIV ст.), Хазарську поліетнічну іудаїстську державу (VII-X ст.), християнську Дунайську Болгарію (VII-XI ст.), «Роську (балто-слов'яно-яську язичницьку) землю», хрещену з допомогою місіонерів римо-католицької церкви київським князем Аскольдом лише у 867 та 876 роках. «Роська земля», що зайняла надзвичайно вигідне геополітичне положення на міжнародних шляхах, змусила до об'єднання проти неї хазар, норманнів, дунайських болгарів і візантіїців [101].

У зв'язку з вищевикладеним, звертає на себе увагу такий цікавий історичний факт: активні учасники військових конфліктів у Східній Європі IX ст. угорці так і не змогли закріпитися в Україні-Русі та створити свою суверенну державу, ні в «Леведії-Подонні» (830-860 рр.), ні в Ателькузу (860-890 рр.) через жорстку протидію місцевого населення та наступальні дії нових пришельців зі Сходу – печенігів. Вони змушені були залишити насиджені місця та продовжити пошук своєї Вітчизни на поч. X ст. на Заході – в Паннонії та Трансильванії.

Становленню у IX ст. східнослов'янської держави сприяли й інші зовнішньополітичні чинники: по-перше, зникнення загроз із Заходу, скинення данницької залежності від «обрів», що на пряму пов'язано із занепадом наприкінці VIII ст. Аварського каганату, який упродовж VII-VIII ст. тримав під своїм контролем Правобережжя Середнього Дніпра; по-друге, існування впродовж 70-ти років (830-900 рр.) у Північно-Західному Причорномор'ї серйозного для Хазарії та Візантії відволікаючого угорського фактора [102].

За логікою подій, саме в цей період у Середньому Подніпров'ї формується нове державне об'єднання, яке робить своїми політичними центрами міста Київ, Чернігів, а згодом – Переяслав-Роський, як військовий форпост перших двох на південному сході Роуської землі. Про це сповіщається в літопису під 852 р.: «Начаша прозиватися земля Роська». Звідки «вона» з'являється у дослідників досі не було од-

нотайної думки. Висловлювалися такі гіпотези: 1) за офіційною російською версією творцями «Роської землі» була ватага варягів на чолі з (боярами Рюрика) Аскольдом і Діром, надіслана з Ладоги «міфічним» Рюриком; 2) за другою версією ними могли стати «волиняни» – слов'яни-русини з пониззя Морави (носії празько-корчакської культури) – творці племінних князівств «Волинян», «Древлян», після підкорення яких Аскольдом вони ввійшли до складу «Роуської землі» на правах федеративів. Це час угорського вторгнення в Паннонію та занепаду Великоморавської держави (після 907 р.), з іншого боку доба піднесення правонаступників центрально-європейської слов'янської держави – Волинського (Володимиро-Волинського та Галицько-Волинського) князівств; 3) можливими засновниками Русі («Роуської землі») стають, за версією О. Довженка наприкінці VIII ст. яси-роси, царські алани, переселенці з Подоння, що не бажали потрапити в данницьку та політичну залежність від хозарів (спираючись на військово-політичний союз із уграми), у володіннях яких теж було м. Куяба (Київ); 4) згідно з гіпотезою В. Седова, на місце аварської адміністрації в Середнє Подніпров'я знову повертається схильний до державотворчої діяльності балто-іранський (інакше – поліетнічний слов'яно-балто-гото-аланський) народ «рос» із Середнього Поволжя, очолюваний представником легендарної династії киевичів чи коуевичів Аскольдом, який обирає своїм столярним градом місто над Дніпром; 5) п'ята версія походження України-Руси полягає в тому, що засновником Середніпровської Русі стає Азовська Русь – Таматарха або ж місто-державою Русією, на місці сучасної Керчі; 6) за версією О. Стрижака, творцями «Роської землі» цілком могли стати й виселенці з Мізії – слов'яни «Союзу семи племен» під егідою сіверян. Єдиної назви цього потужного племінного союзу середньовічні джерела, на жаль, не зберегли. Очевидно, вони отримали етнонім поляно-роси, осівши спершу на північ від Росі, де розкинулося безкрайне Перепетове поле, і безпосередньо в басейні р. Росі

на Правобережжі Середнього Дніпра. При цьому вони, що дуже важливо, зберегли за собою назву свого попереднього (середньодунайського) політичного центру (Киевцеъ на Дунаї) Київ. Вони ж залишили в цьому регіоні та особливо на його Лівобережжі потужні пласти балканської, волинцівської та роменської археологічних культур, численну етно-, гідро- та топонімію (рр. Дунай, Дунаецъ, Лытиця, Сиверка, м. Преслав-Роський, Новгород-Сіверський, с. Дунаецъ, сіверяни тощо [103]. На жаль, ні в радянській історіографії, ні в новітній українській, білоруській та російській концепція зворотного (північно-східного вектора) розселення чи виселення південних слов'ян із Подунав'я (Мізія → Угол на Дунаї → Угол (Єрель) на Дніпрі → Середнє Подніпров'я → Новгород-Сіверськ → Залісся, Угліч (Ростово-Суздальська земля), Тверь ґрунтовно не розробляється. Не випадково й нині в працях окремих дослідників складної проблеми звучать нігілістичні настрої стосовно доцільності вивчення цього очевидного історичного факту – масованої міграції південних слов'ян на територію нинішньої Одещини («Угол»), Дніпропетровщини («Єрель-Угол»), Лівобережжя України і далі в «Дибрянщину» та Залісся*.

Не виключаємо, що виникнення «Роської землі» в Середньому Подніпров'ї, як це часто бувало за середньовіччя, стало можливим у результаті певного компромісу і домовленостей між слав'янізованою знаттю голяді-древлян, слов'ян-русинів з Паннонії (волян і бужан) та військовою елітою гото-ясів-росів, які, судячи з усього, як і пізніші варяги, могли найнятися на військову службу за винагороду до суперсоюзу, сформованого з балтів-древлян, західних дулібів-слов'ян-русинів і слов'ян-уличів-полян (виселенців з Подунав'я).

Оскільки рукопис «Баварського географа» майже синхронний подіям, що відбувалися в Південно-Східній Європі, він дає змогу визначити етнонім племінного

утворення, що лишило після себе волинцівську культуру: це Ruzzi, які проживали між хазарами (Caziri), Forsderen liudi (Foristari liudi) – древлянами та Fresiti (згідно з гіпотезою Й. Херманна, етнонім відповідав старовірхньонімецькому *Freiassen*), тобто «вільні алани», вільні роси (вершники), «вільні, повноправні громадяни», під якими зазвичай убачають або літописних полян-хазарів (О. Прицак), або їхніх федератів аланів-ясів-росів [104, с. 163-169], що найбільш вірогідно й цілком можливо.

За палеографічними особливостями дослідники відносять цей документ до першої половини IX ст. (Р. Нови та Е. Херрманн), за історичними реаліями, пов'язаними з описом племен Моравського Подунав'я, – до часу приблизно 817 р. (Л. Гавлік) [105, с. 131-149]. Таким чином, з початку IX ст. в Середньому Подніпров'ї активно формується нове військово-політичне (державне) утворення – «Роська земля», яке поновлює функціонування стародавнього річкового шляху «із греків у варяги», що діяв ще з античних часів і протиставляє себе хазарам як самостійне державне утворення, наділяючи свого вождя (царя) титулом «хакан». Дніпровські колди-скіфи (роси/руси) одержують можливість не тільки контролювати стратегічний Хазарський шлях до Західної Європи, а й нову водно-сухопутну магістраль, що тільки формувалася («із варягів у греки») і вела до візантійської Таврики та акваторії Понтійського, Мармурового та Середземного морів. Цей шлях на тривалий час стає стратегічним для Київської Русі, незалежним від примх хазарів і візантійців.

Гарантом недоторканності «Роської землі» в Середньому Подніпров'ї, на наш погляд, на початках стають союзні «росам» угри (830-896 рр.), що, залишивши Велику Угорщину (стеги між рр. Волгою і Уралом на північ від Оренбурга), тривалий час проживають в Лебедії (Подонні), а згодом в Ателькузу (межиріччя Дніпра

* Див. для прикладу працю О.П. Моці «Анти» – «Руси» – «Українці»: Формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи V–XIX ст. – К.: Наук. думка, 2012. На с. 37 автор на «повному серйозі» зазначає: «...не слід «ганяти» (сіверян – М.К.) у зворотному напрямку знову на Дніпровське Лівобережжя в пізніші часи... Для цього немає ніяких об'єктивних підстав...»

– Південного Бугу), про що йшлося вище [106, с. 397-401]. Розташування мадьярів у неспокійному тривожному північно-західному кутку Причорномор'я (а згодом Прикарпатті, до 996 р.) переслідувало кілька цілей: по-перше, угрів, як кочівників, влаштовували на перших порах природні та кліматичні умови регіону, значно сприятливіші, ніж на Уралі та Верхньому Поволжі; по-друге, беручи участь у різноманітних військових коаліціях, угорські вожді мали можливість вивчити центральноевропейські держави на міцність, аби згодом потіснити декотрих із них і захопитися в Карпатській улоговині, залишивши неспокійне місце проживання – Ателькузу для печенігів та інших зайд зі сходу; по-третє, угорці (за певну мзду) могли прислугувати візантітям контролювати розселення на Правобережжя та Лівобережжя Дніпра-Славути південних слов'ян, зокрема сіверян, смолнян, дреговичів, тиверців та уличів. Не виключено, що саме вони, як раніше це робили авари та болгари, певний час експлуатували місцеве слов'янське населення, змушуючи його постачати мадьярам збіжжя, інші продукти харчування та підсилювали північно-східну слов'янську колонізацію територій – Лівобережжя Верхнього Дніпра, Пооччя та Верхнього Поволжя, які вони нещодавно залишили.

Отже, з вищевикладеного можна зробити гіпотетичний висновок про активні союзницькі взаємини алано-росів Подоння та угорців до переходу останніх через Карпати та здобуття своєї нової Батьківщини в Паннонії. Саме за їхнього сприяння в першій половині – середині IX ст. в Середньому Подніпров'ї формується нове державне утворення «Роська земля», на чолі якого стоять Аскольд і Дір (роки правління приблизно з 842 по 882 [107, с. 11]. Галицько-волинська Україна («Україна» колишньої Великоморавської християнської держави) Діра, об'єднавшись із Донецькою Руссю Аскольда в дуалістичний військово-політичний суперсоюз («України-Руси»), перенесли свої стольні гради до Середнього Подніпров'я (у Київ і Чернігів), що забезпечило молодій дер-

жаві на перших порах можливість не рахуватися з обмеженнями, які нав'язували їм Хазарія та Візантія, активно та ефективно взаємодіяти у власних інтересах. Точної дати про те, як довго проіснував дуумвірат Діра та Аскольда, джерела, на жаль, не зберегли. Можна припустити, що їхнє спільне правління тривало, як мінімум, з початку 40-х до першого походу Русі на Візантію 860 року.

Фахівці-медієвісти, наскільки нам відомо, у своїй більшості схильні вважати, що Дір і Аскольд правили неодноразово, зі чим важко погодитися. На їхню думку, першим правив Дір, а за ним Аскольд [108, с. 305-313]. Правдивих історичних відомостей, однак, про цих князів настільки мало, що однозначний висновок просто неможливий. Так, ці постаті є багатоманітними загадковими, навколо них постійно точаться запеклі суперечки науковців: реальні це історичні постаті чи легендарні, надумані, інтерпольовані в давнє літописання у ХУІІІ ст. тощо? Ім'я Аскольда (Ас-кольд), з однієї точки зору, нібито саме промовляє: «Алано-гольд», «алано-скіф», нащадок легендарного Кия (за версією Длугоша [109]), що вказує на певну штучність конструкції його імені; з іншої точки зору, згадування про Діра у східних джерелах, співпадання хронології походів Русі на Візантію ІХ ст. (860 та 874 рр.) у візантійських і руських джерелах, «Аскольдова могила» в Києві, численні історичні перекази про діяльність киевичів у Україні-Русі дають змогу припускати та стверджувати реальне існування обох князів – творців Давньоруської держави.

5. Еволюція духовного життя України-Руси

Роль іранського етносу, зокрема аланоясів, в історії становлення та розвитку України-Руси – нового суперсоюзу різноплемінних племен державного типу, буде не повністю висвітлено, якщо не торкнутися еволюції духовного життя Русі, її мови та культури. Незважаючи на численні факти раннього проникнення в Північне Причорномор'я іудео-християнства, головною ідеологією Русі аж до 80-х років

X ст. залишається язичництво (поганство, багатобожжя (політеїзм)), тобто вірування в сили та явища Матері-природи [110].

Відсутність надійних писемних джерел, які допомогли б дослідникам прослідкувати еволюцію вірувань населення Середнього Подніпров'я впродовж I тис., ускладнює реальну та об'єктивну його реконструкцію. Водночас наявність і тих нечисленних повідомлень вітчизняних і зарубіжних авторів про вірування і культу східних слов'ян багато про що говорить. Поліетнічний склад Роської держави неминуче позначився на культурах, які сповідувало її населення, на поховальних обрядах, релігійних традиціях, мовній і культурній неповторності.

Звернемо, для прикладу, нашу увагу на склад пантеону роських богів, віднесеного літописцем XI ст. до доби великого київського князя Володимира Святославича: Перун, Дажбог, Макош, Стрибог, Сімаргл та Хорс [111]. Навіть недосвідченому медієвісту впадає у вічі деяка штучність прив'язки реформи язичницького пантеону до багатьох добрих справ рівноапостольного Володимира Великого. Реформа не дуже органічно вписується в контекст тих подій і ідеологічних векторів, якими жила Київська Русь кінця X століття. Реформа радше могла відбутися у IX ст. – за правління Діра та Аскольда – творців і збирачів «Роської землі», ніж наприкінці X ст., коли світові релігії вже пустили міцні корені у Грузії, Вірменії, Волзькій Булгарії, Хазарії, Дунайській Болгарії, Великій Моравії, Священній Римській імперії німецької нації, Польщі і власне Київській Русі, де вже за Ігоря та Ольги існувала власна єпископія.

Саме в середині IX ст. з усією гостротою могла постати для клаптикової, поліетнічної Русі проблема об'єднання, зміцнення молодого держави, консолідації його барвистого в етнічному відношенні населення навколо єдиного державного культу тощо.

З іншого боку, після відносно спокійного тривалого толерантного ставлення до поширення християнства в Південній Русі за правління Ігоря та Ольги цілком законо-

мірною була б рішуча язичницька контрреформа Святослава, проведена під тиском його вкрай консервативного язичницького оточення, головним чином старшої дружини, яка, по-перше, не бажала ідеологічного втручання іноземців у справи власної держави, а по-друге, не хотіла прогресивних цивілізаційних змін в розвитку своєї країни, аби, як і раніше, безкарно грабувати та визискувати свій народ.

Згадаймо, які мотивації були у нього для утвердження в молодій країні агресивного військово-дружинницького культу Бога війни – Перкунаса (Перуна):

- підготовка до походу на ісламську Волзьку Булгарію;

- тривале військово-політичне та торговельно-економічне протистояння з Хазарським каганатом, де сповідувалася державна ідеологія іудаїзм;

- військові плани щодо Балкан (Дунайської християнської Болгарії та Другого Риму – Візантійської імперії) тощо.

Як відомо, на кінець X ст. до складу Русі на данницьких умовах увійшли, окрім переселенців-слов'ян із Паннонії та Подунав'я, значна частина земель автохтонів Східноєвропейської рівнини – балтів, угро-фінів, а також болгарів, ясів, касогів та інших малих народів.

Спробуємо з'ясувати причину саме такого відбору головних божеств для поклоніння на державному рівні, а також ступінь зв'язку перерахованих літописцем богів із федератами Русі – аланами, балтами, слов'янами, угро-фінами тощо. Цієї проблеми у вітчизняній і зарубіжній історіографії торкалося багато вчених – М. Грушевський, Г. Ловм'янський, Б. Рибаків, В. Іванов, В. Топоров, В. Ричка, О. Моця та багато інших [112], але, на жаль, їхні гіпотетичні побудови, міркування не тільки не співпадали, а просто суттєво (кардинально) різнилися. Більше того, авторитетний і широко знаний польський учений Г. Ловм'янський піддавав сумніву саме існування пантеону, визнаючи єдиним достовірним богом місцевого Перуна або Перкунаса, стверджуючи думку про те, що релігійної реформи Володимира 980 р. взагалі не було [113].

Однак, його гіпотези, а також міркування інших скептиків, що зневажливо поставилися до свідчень про шістьох богів 980 р., рухнули після унікальної знахідки на дитинці в м. Києві постаменту для поганських ідолів другої половини X століття. Знахідка відкрила шлях до більш скрупульозного вивчення та етнічної атрибуції божеств, відібраних і санкціонованих державою за Володимира Великого (Святослава) для відправлення культів і консолідації різноетнічного населення великої країни в єдиний росський народ.

Найбільш достовірним і головним божеством Пантеону за всіма ознаками був **Перкунас-Перун**, відомий із найдавніших часів у автохтонного населення Подніпров'я – балтів (литовців, латишів), а також західних і південних слов'ян – вихідців з України. На думку В. Іванова і В. Топорова, цей культ має глибинні індоєвропейські корені і як божество грози, грому, небесного вогню не випадково було висунуто в період раннього середньовіччя військовим (дружинним) класом на перше місце в Пантеоні державних культів. Реконструкція бога грози (війни) давньослов'янської міфології у вигляді воїна-змієборця на Білому коні має своїх попередників в образах індоєвропейського бога Сонця на бойовій колісниці, запряженій кіньми; хетського бога Пірви, балтського Перкунаса, скіфо-сарматського бога Папая (папи, прабатька іранців), пракельтської богині Епони (буквально «богині коней»), що пересувалися на кінських упряжках тощо.

Цілком очевидно, що саме Перуна, «творця блискавок», мав на увазі добрий знавець життя військових дружин слов'ян Прокопій Кесарійський, коли писав ще в VI ст. про вірування слов'ян і антів.

Однак, ключем до визначення глибинної етнічної суті пантеону і всього задуму релігійної реформи Володимира, на думку Б. Рибаківа, є не Перкунас-Перун, а чотири божества, тісно пов'язані з іранською культовою традицією, іранською природною та мовною стихією: *Стрибог, Дажбог, Хорс і Сімаргл*, що свідчить про духовні впливи номадів на балтів і слов'ян у

процесі етнокультурного об'єднання (симбіозу) і державотворення.

Ознакою близькості до іранських мов для перших двох імен (Стрибога і Дажбога) вважається наявність слова «БОГ» (від іран. БАГА) у складі їхніх імен. На думку більшості лінгвістів, це слово запозичене балтами і слов'янами з іранських чи індійських мов і означає «божество».

З точки зору функціональної призначеності і підпорядкованості один одному вказані божества розташовуються за певним рангом.

Етимологічний аналіз значення імен чотирьох ірано-росських божеств лінгвістами дає змогу на перше місце (після Перкунаса) за його статусом поставити Стрибога. На основі індо-іранських відповідностей воно тлумачиться як «Отець-бог» або «Небо-бог». Саме тому як протилежна іпостась Богу-отцю в Пантеоні присутня «Мати-земля» (чи Мати – волога Земля) в образі Макоші.

Верховний, небесний статус Стрибога підкреслюється автором «Слова про Ігорів похід» (XII ст.), де вітри названі «стрибожими внуками». Це означає, на думку Б. Рибаківа, що Стрибог на два міфологічні покоління старший від простих стихій, він – **Дід вітрів**, тобто повелитель повелителя вітрів Неба.

Дажбог. Дажбог – перекладається як «той, що подає (приносить) блага», «*deus dator*» і виступає як покровитель росських князів. Літописець поч. XII ст. визначає його так: «Сълнце цесарь, сын Сварогов, еже есть Дажьбог» («его же наричють Дажьбог»).

Хорс, на думку Л. Нідерле та Фасмері, – божество теж іранського походження. Ми вважаємо за необхідне уточнити – (алано-антів), пізніших хорватів і сербів, значна частина яких залишилася в Україні-Русі після того, як їхні військово-дружинні формування відійдуть на Балкани. Хорс, безперечно, бог Сонця, і слово це близьке за значенням до іранського (перс. «*xorsed*» – сонце).

Сімаргл – найбільш загадкове божество в пантеоні князя Володимира. Як істинно зазначали Є. Анічков і Б. Рибаків, це

ім'я було вже незрозумілим книжникам та літописцям XII ст., а тому всіляко видозмінювалося [127]. Так, Є. Анічков атрибує його як «божество степових народів» [128], а Н. Гальковський, К. Тревер та інших – однозначно як іранське [129]. Дослідники у своїй більшості під образом Сімаргла побачили міфічну істоту, широко відому в іранській міфології, схожу на крилатого собаку, покровителя й охоронця зерна і паростків (врун – озмих сходів – М.К.).

Авторитетні лінгвісти В. Іванов і В. Топоров навпаки розглядали Сімаргла як «Sedmor(o)golv», тобто «Семиглав», привівши як доказ містичне значення числа 7 (сім) [130]. На наш погляд, ця гіпотеза є надзвичайно продуктивною, якщо її пов'язати з певними етнічними угрупованнями (союзами) слов'ян, що широко розселяються на Східноєвропейській рівнині у VIII-X ст., зокрема серед радимичів і в'ятичів, залишаючи по собі цікаву етнографічну атрибутику. На наш погляд, це божество скоріш за все уособлювало Семибожжя – головний («федеральний») культ південних слов'ян, а саме слов'ян союзу «Семи слов'янських родів чи народів» і його ім'я реально могло звучати слов'янською як Сімарл, Сімарил (Сім сонць). Незрозумілий термін, на наш погляд, цілком міг бути видозмінений не тільки давньоруськими літописцями (Никоном Великим, Нестором, Сильвестром, редакторами ПВЛ – Володимиром Мономахом чи його старшим сином – Мстиславом Володимировичем), а ще першими поневолювачами південних слов'ян – сіверянами (тюрками-саварами), болгарями чи яськими (роськими) літописцями Аскольда на догоду володарям Причорномор'я – уграм – у часи правління яської династії киевичів, залежної від угорських поневолювачів.

Принагідно нагадаємо, що угорський союз племен, що розташовувався в IX ст. в Ателькузу (північно-західне Причорномор'я, межиріччя Дніпра – Південного Бугу) – теж нараховував 7 племен (!). Чи не під впливом південних слов'ян було здійснене це адміністративно-територіальне перегрупування угорців для зруч-

ності «кормління» та утримання в адміністративно-правовому підпорядкуванні собі мігрантів – південних слов'ян-землеробів?

Очевидним свідченням вимушеної міграції частини південних слов'ян – переселенців на Причорноморський Онгл (Угол) та Дніпровське Лівобережжя у VIII ст., є, окрім іншого, унікальні за своєю красою срібні скроневі семипроменеві та семилопастні жіночі кільця [131], як символи єдності та близькості прашурів семи родів (народів), які, об'єднавшись у єдиний союз слов'янських племен, дали життя їхньому південнослов'янському угрупованню – «Союзу семи родів». Чи не є Сімарл в пантеоні Володимира – закованим символом нескореності і невмирущості південних слов'ян (у першу чергу представників їхнього «Сенату» – об'єднаної ради старійшин (духовенства/жерців і князівсько-боярської правлячої еліти), які, розселившись у VIII-IX ст. серед балтів і угро-фінів на просторах Східноєвропейської рівнини, не лише зберегли до XII ст. історичну пам'ять про свою Дунайську Прабатьківщину, про свою Прадержавність, зберегли свою мову, традиції, свої культу «вогнепоклонників», а й енергійно боролися за їхнє збереження та утвердження в новому для них природно-географічному та етнополітичному середовищі, де на цей час ще переконливо домінував первіснообщинний культ угро-фінів – Ведмідь.

І, нарешті, зупинимо свою увагу на останньому, шостому за ліком, недостатньо прозорому та загадковому жіночому божестві в пантеоні Володимира (Аскольда), яке, на думку одних учених, уособлювало родючість, благополуччя, «матір врожаю», стародавню богиню землі («Мати-сира-земля»); на думку інших, було покровителем жіночих ремесел, насамперед, прядіння і ткацтва. Зокрема Є. Анічков та його прихильники вважають, що **Мокош** (чи Макоша) найвірогідніше є найменуванням жіночого божества численних фінських та угро-фінських народів Східної Європи [132] – весі, корсі, мещери, мокші, мордви, муроми та багатьох

інших, які в X-XI ст. увійшли у своїй більшості до складу Ростово-Суздальської, Рязанської, Смоленської та інших руських ранньофеодальних земель-князівств Київської Русі, сплачуючи щорічну данину хутром, одягом (тканими сорочками, портами-штанами тощо), даючи кращих воїв-богатирів (на зразок легендарного Іллі Муромця) до князівських дружин і таке інше.

Є також версія східнослов'янського походження богині. Вона достатньо аргументована відомими російськими лінгвістами В. Івановим і В. Топоровим [133]. Пам'ять про Мокошу-Макошу, Мокриду, Мокрину зокрема на Україні, збереглася до середини XIX ст., в обрядах, у традиціях, у топоніміці тощо.

Мокош (Макош) – найвірогідніше (думка багатьох учених), жіноче божество фінське чи угро-фінське. Чому рада жерців при Володимирі зупинилася на угро-фінському найменуванні божества, можна сказати таке. Це, на наш погляд, була неприкрити політика пригоргання до Києва численних автохтонних угро-фінських народів, що знаходилися на родоплемінному (матріархальному) етапі свого суспільно-економічного розвитку і де найбільше шанувалася ця язичницька богиня.

Таким чином, ми бачимо, що пантеон Володимира виконував не тільки релігійне призначення, а й конкретно-ідеологічне, об'єднуюче в єдиний народ дружинників зі слов'ян, голяді, муроми, аланів, болгарів, хорватів та інших народів.

Придворні та народні співці-боїни, творці давньоруських билин, аналогічним чином оспівували не тільки діяння великого київського князя Володимира («Красне Сонечко») – сина Святослава і древлянки Малуші, а й подвиги Микули Селяниновича з Белої Русі, Леонтія Суздальського з Північної Русі, Іллі Муромця з муроми, Кожум'яки Переяславського з України-Русі, Ратибора зі Скандинавії та ін. [137].

У подальшому (після 988 р.) цю місію виконуватиме християнська церква шляхом ще інтенсивнішої уніфікації церковних культів, пропаганди діянь апостолів і святих православної церкви, насажден-

ня єдиної староболгарської чи церковнослов'янської мови тощо. При цьому не обходилося без доволі пізніх фальшувань та інтерполяцій у давньоруське літописання, інші пам'ятки писемної культури Київської Русі. Наприклад, перекази та легенди першохристиян Східної Європи про мученика християнської церкви третього єпископа велетрійського Климента Римського по суті вилучені та замінені у XII – на поч. XVIII ст. на легенди та міфи про Андрія Первозванного, який ніколи не був у Північному Причорномор'ї, а тому не міг мандрувати шляхом «із греків у варяги» до Риму. Ці легенди незаперечно були присвячені Климентові Римському [138].

Варто згадати й про такі варварські нецивілізовані дії пізнішої московської патріархії як нищення (вилучення, переклад на церковно-слов'янську чи староболгарську) глаголичних україно-русинських літописів, інших пам'яток кирило-мефодіївської писемної традиції, які могли пролити світло на участь центральноєвропейських і західних слов'ян не лише в колонізації території України-Руси, а й розбудові Давньоруської держави та її культури.

На безпосередню участь в етногенезі українського народу алан-ясів, окрім наведених історико-археологічних, етнографічних фактів, вказують наступні спостереження істориків, етнографів і мовознавців. Серед російської еліти, яка брала участь у переговорах та підписанні перших договорів Русі з Візантією, були, окрім слов'ян, вихідці зі шведів, кельтів і болгарів, також кращі мужі іранського походження.

Спільні риси з народами ірано-кавказького регіону були відзначені дослідниками в матеріальній культурі українців, а також південних росіян – нащадків насамперед донського козацтва. Це зокрема стосується в першу чергу традиційного рівнинного житла українців (хати) і народів Північного Кавказу, що відноситься до каркасно-турлучного типу і зводилися з допомогою стовпів, прутів із лози та глини. Як наочно довів у своїй монографії Бубенок, житло, зведене з допомогою дерев'яного каркасу, переплетених прутів та обмазане глиною, південно-східні слов'яни знали ще в перші

століття нашої ери, коли спочатку на Лівобережжі, а згодом в Пороссі з'являються сармато-аланські поселення. У наступний черняхівський, антський і хозарський періоди історії України обмашені глиною плетені житла та господарські споруди одержують подальше поширення, а в пізньому середньовіччі по суті займають домінуюче місце серед інших житлових споруд (землянок, напівземлянок тощо) [139].

Систематично слово «хата» стало згадуватися в українських писемних джерелах із XVI ст. [140]. Як вважає більшість дослідників, на Україні каркасно-турлучний тип житла і термін «хата» – це адекватні (аналогічні) поняття. На думку лінгвістів, походження слова «хата» слід пов'язувати із загальноіранським *kata* (кімната, кладовка, погріб), що знайшло свій відбиток у багатьох європейських мовах. Тому, гадають вони, термін «хата» міг потрапити до східних слов'ян українців або в скіфо-сарматську добу або в період раннього середньовіччя, тобто I тис. н.е. [141].

Говорячи про походження українського і північнокавказького рівнинних жител, слід пам'ятати, що в їхньому внутрішньому начинні (інтер'єрі, вбранні) було і є немало спільного, зокрема в конструкції сплетеного з прутів та обмазаного глиною димоходу («комина»), в розташуванні «кагли» тощо.

Обов'язковою окрасою української хати з давніх пір, як і у східних народів, були килими. Характерно, що в орнаменті килимів, виготовлених на Лівобережній Україні в ареалі давньоіранської гідронімії, – за спостереженнями етнографів, – переважали іранські та середньоазійські мотиви [142]. Таким чином, спільний тип житла на Україні та Північно-Західному Кавказі формувалася в процесі взаємних творчих зв'язків сусідніх народів, які тривалий час мали торговельно-економічні та культурні контакти один з одним.

Спільні етнографічні риси з народами ірано-кавказького регіону прослідковуються також в одязі українців: покроях бурок, свиток, шкіряних поясах, шароварах, головних уборах тощо [143]. За середньовіччя в українців широке розповсюдження

мали високі хутрянні чи каракульові шапки конічної і напівсферичної форм. Цей тип головного убору, за спостереженнями Б. Калоева, є доволі архаїчним, адже мав широке розповсюдження ще за скіфської доби [144]. У період середньовіччя гостроверхі шапки широко використовуються аланами Північного Кавказу, про що свідчать знахідки із катакомб Змійського могильника. Це дало вченим підстави говорити про успадкування високого головного убору осетинів, що звужувався догори, від аланського шлема, який надівався не прямо на голову, а на шапку [144].

Таким чином, є всі підстави вважати, що тісні соціально-економічні та політичні зв'язки населення Південно-Східної Європи (України) з іраномовними народами, зокрема аланами-ясами, як і з іншими народами Північного Кавказу і південноукраїнських степів, не переривалися і в епоху стародавніх часів і за доби середньовіччя. Більше того, писемні джерела переконливо свідчать про те, що з Північного Кавказу на територію України неодноразово переселялися (останній раз – черкеси козацьких часів) представники аланського та інших етносів, які брали безпосередню участь у синойкізмі (співжитті різних етносів) та формуванні етнокультурної та етнографічної неповторності української народності. Ці тісні контакти не пройшли безслідно, а залишили глибокий слід у мові, ідеології, духовній і матеріальній культурі українського, російського, білоруського, а також інших слов'янських народів – хорватів, сербів, болгарів тощо.

Наведені історичні факти красномовно свідчать про те, що ірано-слов'янські контакти в Європі ніколи не припинялися, забарвлюючи слов'янський територіальний масив численними іранізмами – запозиченнями (ізгlossen) у лексиці, термінології, у тому числі соціальній, політичній, релігійній сферах, що не є випадковістю. Залежно від кількості балтизмів, германізмів, іранізмів, кельтизмів, тюркізмів тощо лінгвісти чітко розділяють український, білоруський і російський мовний масив, які виросли поступово з глибини віків.

Не випадково на території іранського

субстрату з найдавніших часів прослідковується у їхніх наступників (окрім гідронімії і топонімії) певна спадкоємність у титулатурі, придворних званнях, іншій соціальній номенклатурі. Наприклад, найменування кіммерійського правителя *царем*, переходить до «*царських*» скіфів, а згодом у римські часи до *рокс(рекс) аланів* (царських, світлих аланів), а також першопрохідців українських степів – *царських* гунів. Вважаємо безпосередньо пов'язаною з цим рядом титулатуру болгарських *царів* Дунайської Болгарії та московських *царів* Великої Росії.

Інші значущі для слов'янської, зокрема російської та меншою мірою української мови терміни, як переконливо доведено багатьма лінгвістами, запозичені з іранської переважно ще в язичницькі та ранньохристиянські часи. Це – «Бог», «Хорс», «Сварог», «Стрибог», «болван», «кудесник», «сан», «боярин», «бояриня», «богатир», «грива», «грівна» (гривня), «рота», «секе-ра» (секіра), «соха», «кур» (півень), «бісер», «стакан», «собака», «стан» (табір у полі), «сапог», «штани» та багато інших – мають відверто іранську етимологію [145].

Низка іранських етнонімів, що перемістилися в ході Великого переселення народів із Південно-Східної Європи в Південну збереглися в назві південнослов'янських племен і пояснюються виключно з іранської, перської, авестійської – *haurvatar* – «скотар» (тривалий час проживали на території Східної, а згодом Західної України), *sr̥rb̥* – «союзник» (теж до свого переселення на Балкани проживали на території Південної України). Назва скіфського племені *spali* зберігається в східнослов'янському (російському) терміні *ispolin* (велет, велетень) [145] тощо.

Кучність іранської топо- та гідронімії на території України, зокрема Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя, безпосередня участь «кращих людей» Донецької Русі в розбудові Київської Русі IX-X ст., що прослідковуються за списками «дипломатів», які брали участь у перемовинах Аскольда з Візантією 867 та 876 рр. [146], дають змогу окремим дослідникам (Н. Голб, О. Прицак та ін.) припуска-

ти можливу причетність до заснування й столиці Середньодніпровської Русі – Києва представників династії хорезмійських візирів, очільників мусульманської армії хазарських каганів, найвідомішим представником якої був історичний Ахмад Бін Куйя [147].

Висновки

Проведене дослідження різноманітних вітчизняних, античних, візантійських, західноєвропейських, давньоскандинавських і східних джерел із залученням новітньої фахової літератури дає змогу зробити такі висновки:

- іранський етнос, із середини II тис. до н.е. до XV ст. н.е. брав активну участь у етногенетичних і державотворчих процесах на теренах Південно-Східної Європи, зокрема територій, які нині обіймають сучасна Україна, Білорусь і Російська Федерація (насамперед її європейський Південь); при цьому він активно взаємодіяв з місцевими автохтонними народами – балтами, угро-фінами, кельтами, фракійцями, іллірійцями, пізніше – слов'янами, тюрками, хазарами, іншими етносами;

- у своїй суспільній організації іранці Південно-Східної Європи пройшли разом з автохтонами всі відомі форми державного устрою: від військово-демократичних і деспотичних режимів кіммерійців, рабовласницької держави скіфів до ранньофеодальної Київської Русі;

- дискусії навколо лінгвістичної проблеми походження назви «Рос/Русь» на сьогодні схиляють шальки терезів на користь південного (сармато-аланського) походження етноніма й політоніма. Стоєвно етимології південно-східного терміна Русь, ми схиляємося до двох версій її пояснення. *По-перше*, з індо-іранської – Рхсас, що розглядається О. Трубаєвим як словосполучення «Рухс-Ас» – світлі аси, світлі алани або спрощено Рухс (світлі), яке в слов'янській вимові та письмі набуло фонетичної форми передачі (написання і вимови) як «Роусь». Білявість «росів» пояснюється асиміляцією германців бастарнів сарматами впродовж III ст. до н.е. – III ст. н.е. На відмінність у вимові етнонімів

«руси» як «роси», «булгари» – як «болгари», топоніму «угол» – як «онгл» на Півночі та Півдні Східної Європи, очевидно, наклали свій відбиток традиції артикуляції «у»/«о» в першому складі в мові, відповідно, угро-фінів і поліетнічного (іудео-сармато-гото-грецького) населення полісів як Візантійської Таврики, так і Північного Причорномор'я загалом. *По-друге*, у народній етимології паралельно з першим поняттям Русі (світлої, білокам'яної) формувалося розуміння збірного поняття «росів», «росомонів», як княжої кінної дружини, чоловіків-кіннотників-«кавалерії», кінних вершників-стражів при табуні, отарі, череді; в майбутньому – військового оплоту великого київського князя (від нім. Ros – кінь та ір. – тоїне – чоловік).

- крім цього, не заперечуємо теорію окремішнього кельтського походження Північно-Східної Русі О. Прицака, викладеної в його знаменитій монографії «Походження Русі». За версією автора, підтриманою нині багатьма російськими медієвістами, в останній чверті VIII ст. цю назву перенесла до Північно-Східної Європи Рутено-фризько-норманська торговельна компанія, що сформувалася в колишній римській провінції Галлії під назвою «Русь». Політико-територіальним центром нової Русі первісно став о. Рюген, а згодом Хелмгард (Новгород). На думку відомого сходознавця, саме галльських русів фіксує «Географ Баварський», складений в імперії Каролінгів (800-843 рр.) близько 817 р.;

- нав'язувана московською офіційною історичною наукою версія існування у IX-XI ст. єдиної і неділимої давньоруської народності (праці В. Седова, П. Толочка та ін.) суперечить історичним, лінгвістичним, археологічним та етнографічним джерелам, а тому нами не поділяється;

- пошук Прабатьківщини слов'ян і зо-

крема Правітчизни українців вказує на її центральноєвропейські витоки;

- аналіз стародавніх пластів гідронімії України засвідчує те, що практично до VI ст. н.е. її найбільші ріки – Середній та Нижній Дніпро, Дністер, Дон та Донець [згодом (за нашими розрахунками з IV ст.), - Роський, (з VIII ст.) - Сіверський] контролювалися напівосілими кочівниками іранського походження і зберегли свої праіранські найменування, отримані та закріплені в пам'яті місцевого люду ще в II-I-му тис. до н.е.;

- широкомасштабний «натиск на Схід» чи «добровільно-примусове виселення, розселення» центральноєвропейських (праукраїнців – волинян, бужан, древлян) і південних (балканських) слов'ян (праросіян – сіверян, смолнян, радимичів, в'ятичів, кривичів) на Великій Східноєвропейській рівнині розпочинається лише з V-VIII століть. До цього часу слов'яни були відрізані дако-фракійцями від межиріччя Дністер – Дніпро, особливо в його нижній приморській частині;

- учасниками формування ранньофеодальної української державності, народності, права, мови та культури стали як «склавіни», що розселилися з Паннонії, Волині та території нинішньої Південно-Східної Польщі, так і частково виселенці з Мізії – «Союз семи слов'янських племен», які у великій кількості осіли в Середньому Подніпров'ї та на Лівобережній Україні. Основна маса «югів» попрямувала до Залісся, Пооччя та Верхньої Волги, де під наглядом південно-роських князів (Аскольда, Діра, Бориса, Гліба, Всеволода Ярославича, Володимира Мономаха, Юрія Довгорукого та ін.) освоювала та слав'янізувала землі мері, муроми, ерзі та інших племен угро-фінської спільноти, зазнаючи при цьому колосальних впливів з боку автохтонів у антропологічному, ментальному, етнокультурному, етнографічному та мовному відношенні.

Література:

Вступ

1. Див. : Feist S. Germanen und Kelten in der antiken Ueberlieferung. – Baden-Baden, 1948.

2. Ростовцев М. «Бог-всадник» на юге России, в Индо-Скифии и в Китае (посвящается С.А. Жебелеву) / М. Ростовцев // Seminarium Kondacovianum. – Прага, 1927. – Т. 1. – С. 141-146.

3. *Зиньковская И. В.* О статусе росомонов Иордана [Get., 129] / И. В. Зиньковская // *Ostrogothica*. Археология Центральной и Восточной Европы позднеримского времени и Эпохи Великого переселения народов. – Сб. науч. работ к 10-летию Германно-Славянской археол. экспедиции ХНУ им. В. Н. Каразина. – Харьков, 2009. – С. 252-256.

4. *Казанский М. М.* «Царские» гунны и акациры / М. М. Казанский, А. В. Мاستыкова // Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем. – СПб., 2009 – С. 114 и др.

5. Дет. див. : Словник гідронімів України. – К. : Наук. думка, 1979. – 782 с. ; *Маштаков П.Л.* Список рек Донского бассейна. – Л., 1934 та ін.

6. *Ал-Идриси* Отрада страстно желающего пересечь землю / Ал-Идриси // Древняя Русь... Хрестоматия. – Т. III. Восточные источники. – М., 2009. – С.129-137.

7. *Kossina G.* Die deutsche Vorgeschichte, eine Hervorragend nationale Wissenschaft / Kossina G. – Leipzig, 1934. – S.163-164.

8. *Тохтасьев С. Р.* Saugmataq – Sarmatae – Sygmatae / С. Р. Тохтасьев // Херсонесский сборник. – Вып. XIV. – Севастополь, 2005. – С. 291-306.

9. *Комар О. В.* Сарматы Поросся та «південна» гіпотеза походження Русі / О. В. Комар // *Vita Antiqua*. – 1999. – № 1. – С. 81-88.

10. *Казанский М. М.* Остроготские королевства в гуннскую эпоху : рассказ Иордана и археологические данные / М. М. Казанский // *Stratum* + Петербургский археологический вестник. – Санкт-Петербург – Кишинев, С. 181-193.

11. *Прицак О.* Походження Русі / О. Прицак // *Хроніка-2000*. – К., 1992. – Вип. 2. – С. 12-34.

12. *Баран В. Д.* Слов'яни у другій половині I-го тис. н.е. – Див. : Етнічна та етнокультурна історія України : У трьох томах / В. Д. Баран. – К., 2005. – Т. 1, книга друга. – С. 259-260 та ін. ; *Галкина Е. С.* Тайны Русского каганата. – М., 2002. – С. 16-17 и др. ; *Старостин Н. Н.* Именьковский могильник // *Культуры Восточной Европы в I тыс. н.э.* – Куйбышев, 1986. – С. 31-32 ; *Халиков А. Х.* К вопросу об этносе именьковских племен // *Памятники первобытной эпохи Волго-Камья.* – Казань, 1988. – С. 119-126.

13. *Баран В. Д.* Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К., 1998. – С. 65-69; *Гавритухин И. О., Обломский А. М.* Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. – М., 1996. – С. 140-148 и др.

14. Сб. законод. памятников древнего западноевроп. права. – К., 1906-08. – Вып. 1-3 ; *Свердлов М. Б.* От Закона Русского к Русской Правде. – М. : Юрид. л-ра, 1988. – 176 с. ; *его же.* До історії тексту Короткої редакції «Руської Правди» // *Допоміжні історичні дисципліни.* – Л., 1978. – С. 135-159 ; *Толочко О. П.* Краткая редакция «Правды русской» : происхождение текста. – К., 2009. – 136 с.

15. *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов (Гетика) / Иордан // *Древняя Русь... : Хрестоматия.* – Т. 1. – С. 272.

16. *Коринный Н. Н.* Переяславская земля... / Н. Н. Коринный. – С. 123-131.

4. Алано-яський фактор – 2

73. Константин Багрянородный. Об управлении империей : текст, перевод, комментарий. – М., 1991. – С. 134-137.

74. Там же. – С. 135-143.

75. *Заходер Б. Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе / Б. Н. Заходер. – М., 1967. – Т. II. – С. 83 ; *Ал-Марвази.* Природа животных // *Древняя Русь... – Т. III. Восточные источники.* – М., 2009. – С. 59-61.

76. *Мерперт Н. Я.* Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье / Н. Я. Мерперт // *СА, XXVIII.* – М., 1965 ; *С. А. Плетнева.* От кочевий к городам. – С. 156-161 ; *Березовец Д. Т.* Про ім'я носіїв салтівської культури // *Археологія.* 1970. – Т. XXIV. – С.71 та ін.

77. *Ковалевская В. Б.* Кавказ и аланы... / В. Б. Ковалевская. – С. 81.

78. *Заходер Б.Н.* Вказ. праця / Б. Н. Заходер. – С. 83.

79. *Васильевский В.Г.* Русско-византийские исследования. Вып. 2. Житие свв Георгия Амастридского и Стефана Сурожского / В. Г. Васильевский. – СПб., 1893 ; *Житие Георгия Амастридского // Древняя Русь в свете зарубежных источников : Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон и др. – Т. II : Византийские источники.* Сост. М. В. Бибиков. – М. : Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. – 129-130.

80. *Шушарин В.П.* Русско-венгерские отношения в IX в. / В. П. Шушарин // *Международные связи России до XVII в. – М., 1961. – С. 174-176 ; Артамонов М. И.* История хазар. – Изд. второе. – СПб, 2002. – С. 340-352 ; *Elzbieta Dabrowska.* Węrzy // *SSS.* – Wrocław, 1977. – S. 397-401 ; див. також мапу № 199 на с. 398 «Етапи переселення угорців на захід».

81. *Артамонов М. И.* Там же. – С. 303-311.

82. Літопис руський. – С.11.

83. *Бубенок О. Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы / О. Б. Бубенок. – С. 4.

84. *Сміленко А. Т.* Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї / А. Т. Сміленко. – К. : Наукова думка, 1975.

85. *Березовець Д. Т.* Слов'яни і племена салтівської культури / Д. Т. *Березовець* // Археологія, 1965. – Т. 19. – С. 55.
86. *Kovrig I.* Das awarenzeitlich Graberfeld von Allatyan. – Budapest, 1963. – С. 227-228 ; *Laslo Gunla.* Etudes archeologiques sur l'histoire de la societe des avars // Archeol. Hung., 1955. – С. 276-284.
87. *Третьяков П. Н.* Что такое «Пастырская культура»? / П. Н. Третьяков // СА, 1971. – № 1. – С. 108 ; *Плетнева С. А.* От кочевий к городам // МИА, 1967. – № 142. – С. 101-102.
88. *Артамонов М. И.* Этническая принадлежность и историческое значение на пастырическую культуру / М. И. Артамонов // Археология (Болгария), 1969. – Т. 11. – С. 8 и др.
89. Окружное послание Фотия, патриарха константинопольского, к восточным архиерейским престолом // Древняя Русь в свете зарубежных источников : Хрестоматия. – Т. II : Византийские источники. – М., 2010. – С. 131-133 ; Літопис Руський. – С. 11 ; *Корінний М. М.* Поступове поширення християнства у Східній Європі (до кінця X ст.) // Запровадження християнства на Русі. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 24-26.
90. «Баварский географ» («Описание городов и областей к северу от Дуная») // Древняя Русь в свете зарубежных источников : Хрестоматия. – Т. IV : Западноевропейские источники. – М., 2010. – С. 25-30.
91. *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа» (первая половина IX века) / И. Херрман // Древности славян и Руси. – М. : Наука, 1988. – С. 163-169.
92. Там же. – С. 168.
93. *Гардизи.* Краса повествований // Древняя Русь... – Т. III. – С. 57, прим. 44.
94. «Бергинские анналы» // Древняя Русь в свете зарубежных источников : Хрестоматия. – Т. IV : Западноевропейские источники. – М., 2010. – С. 17-21.
95. Там же. – С. 20.
96. *Филин Ф. П.* Заметка о термине «анты» и о так называемом «антском периоде» в древней истории восточных славян / Ф. П. Филин // Проблемы сравнительной филологии. – М. ; Л., 1964. – С. 267.
97. *Бубенок О. Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы... / О. Б. Бубенок. – С. 48.
98. *Феофилакт Симокатта* История. – Книга VIII. V. 13 / *Феофилакт Симокатта* // Древняя Русь... – Т. II. – С. 105-106.
99. История на България в четирнадесет тома. – Т. 2 : Първа Българска държава. – София, 1981. – С. 69-72.
100. Літопис Руський (за Іпатіївським списком). – К., 1989. – С. 343.
101. *Артамонов М. И.* История хазар / М. И. Артамонов. – С. 232-239.
102. *Шушарин В. П.* Русско-венгерские отношения в IX в. / В. П. Шушарин // Международные связи России до XVII в. – М., 1961. – С. 174-176 ; *Артамонов М. И.* История хазар. – С. 340-352 ; *Elzbieta Dabrowska.* Węgrzy // SSS. – Wrocław, 1977. – S. 397-401 ; див. також мапу № 199 на с. 398 «Етапи переселення угорців на захід».
103. *Стрижак О. С.* Сіверяни / О. С. Стрижак // Мовознавство. – 1973. – № 1. – С. 64-76.
104. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 12 ; Новое в археологии Киева. – К., 1981. – С. 60, 356-361 и др.
105. *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа» (первая половина IX в.) / И. Херрман // Древности славян и Руси. – М. : Наука, 1988. – С. 163-169.
106. *Novy R.* Die Anfänge des bohmischen Staates. – Prag, 1968. – Т. 1. – S. 131-149.
107. *Elzbieta Dabrowska.* Węgrzy // SSS. – Wrocław, 1977. – S. 397-401 ; див. Також мапу № 199 на с. 398 «Етапи переселення угорців на захід».
108. Літопис Руський (за Іпатіївським списком). – К., 1989. – С. 11.
109. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества. XII-XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М., 1982. – С. 305-313.
5. Еволюція духовного життя України-Руси та іранці
110. *Корінний М. М.* Поступове поширення християнства у Східній Європі (1-10 ст.) / М. М. Корінний // Запровадження християнства на Русі. – К., 1988. – С. 26-27 та ін.
111. Літопис Руський... – С. 47.
112. *Аничков Е. В.* Язычество и древняя Русь / Е. В. Аничков. – СПб., 1914 ; *Lowmiansci H.* Religia slowian i jej upadec (VI-XII w). – Warszawa, 1979 ; *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян – М., 1981 ; *Его же.* Язычество Древней Руси. – М., 1987 ; *Иванов В. В., Топоров В. Н.* К реконструкции Мокоши как женского персонажа в славянской версии основного мифа // Балто-славянские исследования. 1982. – М., 1983. – С. 175-197 ; *Моця О., Ричка В.* Київська Русь : від язичництва до християнства. – К., 1996. – 196 с. та ін.
113. *Lowmiansci H.* Religia..., s. 107, 119.
114. *Толочко П. П.* Язычицьке капище в «городі» Володимира / П. П. Толочко, Я. Е. Боровський. – Див. : Археологія Києва. Дослідження і матеріали. – К., 1979. – С. 3-10.

115. *Иванов В. В.* Исследования в области славянских древностей / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М., 1974. – С. 4-30.
116. Див. : *Прокопий Кесарийский.* Война с готами // Древняя Русь в свете зарубежных источников : Хрестоматия. – Т. II : Византийские источники. – М., 2010. – С. 72.
117. *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – С. 438.
118. *Niederle L.* Slovanske starozitnosti. – Praha, 1924. – Т. II. – С. 87.
119. Этимологический словарь славянских языков. Пра斯拉вянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. – М., 1975. – Вып. 2. – С. 161-163.
120. *Вей М. К.* К этимологии древнерусского «Стрибог» / М. К. Вей // Вопросы языкознания, 1958. – № 3. – С. 96-99.
121. Слово о полку Игореве. – Л., 1985. – С. 5, 301, 452.
122. *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – С. 440.
123. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – С. 10, 343-352, 367-370, 432-433 ; *КулишIH Ш., ПетровиH П.Ж., ПантилиH Н.* Српски митолошки речник. – Београд, 1970. – С. 101 и др.
124. *Шахматов А. А.* Повесть временных лет / А. А. Шахматов. – С. 351.
125. *Niederle L.* Slovanske starozitnosti. – Praha, 1924. – Т. II. – С. 87 ; *Фасмер М.* Этимологический р.ни р.ники р.н. – М., 1973. – Т. 4. – С. 267 ; *Абаев В. И.* Скифо-европейские изоглоссы на стыке Востока и Запада. – М., 1965. – С.116-117 и р. ; *Мавродин В. В.* Образование Древнерусского государства. – С. 314.
126. *Гальковский Н.М.* Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси / Н. М. Гальковский. – Харьков, 1916. – М., 1913. – Т. II. – С.75-80, 295-301 и др. ; *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. – С. 454.
127. *Рыбаков Б. А.* Русалии и бог Смарггл-Переплут / Б. А. Рыбаков // СА, 1967. – № 2. – С. 91-116.
128. Запrowадження християнства на Русі. – К., 1988. – С. 55.
129. *Гальковский Н. М.* Борьба христианства... / Н. М. Гальковский. – Т. 1. – С. 33; *Тревер К. В.* Собака-птица : Сэмурв и Паскудж. – В кн. : Из истории докапиталистических формаций. – М.-Л., 1933. – С. 324-325.
130. *Иванов В. В.* Славянские языковые моделирующие семпотические системы / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М., 1965. – С. 25 ; *их же.* Смарггл. – В кн. : Мифы народов мира. – М., 1982. – Т. 2. – С. 424.
131. *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. / В. В. Седов. – М., 1982. – С. 216-221, вклейка между СС. 240-241 «Украшения вятичей XI-XIII вв. из курганов Анискино, Меренище и Пузиково».
132. *Аничков Е. В.* Язычество и древняя Русь / Е. В. Аничков. – СПб., 1914.
133. *Иванов В. В.* К реконструкции Мокоши как женского персонажа в славянской версии основного мифа / В. В. Иванов, В. Н. Топоров // Балто-славянские исследования. 1982. – М., 1983. – С. 175-197 ; *их же.* Мокошь. – В кн. : Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. – М., 1992. – Т. 2. – С. 169.
134. *Там же.*
135. *Коваленко О. Б.* Макошинський Свято-Покровський монастир / О. Б. Коваленко. – В кн. : ЕІУ. – Т. 6. – К., 2009. – С. 452.
136. *Аничков Е. В.* Язычество и древняя Русь / Е. В. Аничков. – С. 327, 341.
137. *Коринный Н. Н.* Переяславская земля : X-первая половина XIII века / Н. Н. Коринный. – С.232-233 ; Русская народная поэзия. Эпическая поэзия : Сборник. – Л., 1984. – С. 5-198.
138. *Корінний М.М.* Поступове поширення християнства... / М. М. Корінний. – С. 7-34, 221-226 ; *Його ж.* Виникнення легенди про апостола Андрія Первозваного // УЖ, 1987. – № 3. – С. 105-112.
139. *Бубенок О. Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы... / О. Б. Бубенок. – С. 155-163.
140. Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – Киев, 1863. – С. 88, 240; АЮЗР, 1883. – С. 299 и др.
141. *Трубачев О. Н.* Из славяно-иранских лексических отношений / О. Н. Трубачев // Этимология. 1965. – М., 1967. – С. 41-42 ; Этимологический словарь славянских языков. Пра斯拉вянский лексический фонд. – М., 1981. – Вып. 8. – С. 21-22 ; *Бубенок О. Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы... – С. 163.
142. *Крыжановский Б. Г.* Украинские и румынские кылымы / Б. Г. Крыжановский. – Л., 1925. – С. 20-31 и др.
143. *Горленко В. Ф.* Об этнониме черкасы в отечественной науке конца XVIII – первой половине XIX вв. / В. Ф. Горленко // СЭ. 1982. – № 3. – С. 98-99.
144. *Калоев Б. А.* Осетины / Б. А. Калоев. – М., 1967. – С. 152.
145. *Шапіра Дан Д. Я.* Ирано-славика : нотатки щодо іранських, слов'янських, східноєвропейських («руських»), германських, тюркських та хозарських студій / Д. Я. Шапіра Дан // Ruthenica, 2007. – Т. VI. – С. 7-36.
146. *Брайчевский М. Ю.* О первых договорах Руси с греками / М. Ю. Брайчевский // Советский ежегодник международного права. 1978. – М., 1980. – С.264-282.
147. *Golb N., Pritsak O.* Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Centuru, 53 та інші.

Теорія та практика утвердження бікамералізму в країнах Європейського Союзу

Т.А. Француз-Яковець
кандидат юридичних наук, доцент,
Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено теорію та практику утвердження бікамералізму в ЄС.

Ключові слова: теорія, практика, бікамералізм, утвердження.

В статье исследованы теория и практика становления бикамерализма в странах ЕС.

Ключевые слова: теория, практика, бикамерализм, утверждение.

The article examines the theory, practice and establishment of bicameralism in the EU.

Keywords: theory, practice, bicameralism, approval.

Постановка проблеми

Аналіз утвердження бікамералізму в країнах ЄС свідчить на користь його впровадження. У реаліях сьогодення бікамеральні парламенти діють у всіх демократичних, економічно розвинутих, можливих державах ЄС. Зокрема, Великій Британії, Італії, Німеччині, Польщі, Іспанії, Франції та інших. Однак слід зауважити, що бікамеральні парламенти країн ЄС, передумови їх створення, фактори утвердження мають властивість відрізнятися один від одного, виходячи з наявності різноманітності властивостей формування палат, які зумовлюються різновекторними підходами. Це і досвід історичного минулого, конституційні традиції, національний характер, особливості тощо. Європейський бікамералізм має свою доволі давню історію і передумови утвердження. Не викликає сумніву, що в кожній країні ЄС бікамералізм має свої конкретні вияви, що нерідко ризняться один від одного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У цій статті використовуються дослідження українських і зарубіжних учених, у працях і наукових розвідках яких безпосередньо досліджуються питання теорії та практики утвердження бікамералізму в країнах ЄС, зокрема, М. Амлера, В.А. Ачкасова, М.М. Воронова, В.М. Дмитрушка,

В.С. Журавського, В.І. Івченка, М.М. Іж, М.І. Росенка, О.В. Волощука та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на те, що бікамеральна конструкція парламенту є визначальною в країнах ЄС, сформувані єдину концепцію бікамерального представництва є досить проблемним і практично неможливим. У кожній країні бікамералізм має свої конкретні вияви, але це не повинно перешкоджати його оцінці, можливості робити узагальнення. Вони матимуть можливість бути краще обґрунтованими, коли є змога аналізувати наявні аспекти на прикладах країн ЄС, які перебувають на однаковому порівняльному полі, рівнях економічно-можливих, демократично-стабільних країн.

Формулювання цілей статті

Мета статті полягає в дослідженні передумов і основних факторів утвердження бікамералізму в країнах ЄС.

Виклад основного матеріалу дослідження

Бікамералізм у Європі має свою доволі давню історію, початком якої доцільно вважати виникнення ще представницьких установ у стародавній Греції та древньому Римі. Характерною їхньою домінантою у згаданих античних державах є те, що їх склад і діяльність виражалися інтересами

основного класу привілейованих прошарків суспільства того часу.

У цьому контексті, як зазначає В.М. Дмитрушко, характеризуючи європейські представницькі органи, зокрема часів феодалізму, не можемо їх вважати органами народного представництва в сучасному розумінні. Зазначені станово-представницькі установи, як і в стародавні часи, були засновані за принципом представництва інтересів лише вузьких верств населення. Уповноважені особи, які брали участь у представницьких органах тих часів, походили з найвищих кіл тогочасного суспільства [1, с. 41-47].

Обґрунтування тези, що в кожній країні бікамералізм має свої конкретні вияви, які досить часто різняться, не потребує аргументації, але, оцінюючи саме бікамеральні парламенти, маємо можливість розглядати ці питання саме під певним кутом узагальнення. Це дасть можливість більш повно та об'ємно аналізувати цю проблематику з точки зору прикладу передових країн ЄС. Як зазначає В.М. Дмитрушко, у вказаних країнах парламентаризм об'єктивно еволюціонує на певних спільних засадах і має певні загальні риси. Найбільшу цікавість викликає організація і діяльність представницьких органів тих країн, що віднесені до розвинених – Великої Британії, Італії, Франції, Федеративної Республіки Німеччина та деяких інших [2, с. 70-77].

Слід зазначити, що рівень демократії в суспільстві залежить здебільшого від ефективної, цілеспрямованої, політично не заангажованої роботи парламенту. Саме він повинен посідати провідне місце в системі вищих органів державної влади. Як зазначено в довіднику з Європейської інтеграції: «Парламентаризм – це система представницьких органів влади, за якої чітко розподілені функції законодавчих і виконавчих органів і в якій вирішальну роль відіграє парламент». Зазначено, що інститут парламенту вперше з'явився в Англії ще в 950 р. [3].

Цей хід думки і констатація є дискусійними, на переконання відомого дослідника В.С. Журавського: «Власне англійський парламент, який став символом нової епо-

хи, не був першим представницьким органом у європейських державах». У 930 р. з цієї території датської колонії Ісландії вперше зібрався альтинг – перший парламент у Європі, який діє й донині. Він зазначає, що Англійський парламент виник у часи правління Генріха III в 1265 р., як результат тривалої боротьби та компромісів між королем, знаттю і комунами (міськими общинами, які домоглися прав самоуправління) [4, с. 11].

Цілком можна погодитися з обґрунтуванням тези в цьому сенсі В.І. Івченка: «На початку свого зародження парламенту і ідей парламентаризму призначення парламенту було досить вузьким. Англійський парламент був нарадою при королі, яка допомагала вирішувати питання державного значення. Лише після гострої політичної боротьби між світськими баронами, рицарством, церквою і королем, яка завершилася прийняттям Великої хартії вольностей у 1215 році, почали скликати перші парламенти на більш широкій станово-представницькій основі з включеннями до їх складу баронів, духовенства, рицарства, верхівки міського і місцевого управління. Постійно діючою установою англійський парламент став у кінці XIII століття. Поступово до права готувати податки і права петицій до короля англійським парламентом були набуті права на контроль за сферою державного управління, на проведення процедури імпичменту» [5, с. 18-19].

Як аргумент до вищезазначеної тези слід зазначити, що в Англії наприкінці XIII ст. було видано «Статут про ненакладення податків» і введено процедуру обов'язкової згоди парламенту для обкладання податками. Ця процедура отримала своє продовження, коли обов'язковість згоди парламенту було поширено на стягнення непрямих податків у наступних століттях.

Показовим є подальший розвиток конституційної теорії та практики Англії, яка засвідчує протистояння та боротьбу ідей у реаліях історії того часу безпосередньо за верховенство владних повноважень. Так, відповідно до позиції, яку обґрунтовують М.М. Іж і М.І. Росенко, доказом боротьби

в реальному житті тогочасної Англії є посилення на твори Томаса Сміта і Френсіса Бекона.

Сміт вважав, що повинен діяти принцип поділу влади, що одні речі мають робитися у парламенті, а інші – королем, парламент – це найвищий суд у королівстві. Сміт ще не мав уявлення про те, що парламент є законодавчою владою, оскільки не розрізняв творення закону та його тлумачення і не припускав конфлікту між парламентом і короною. Отже, король, за Смітом, – глава всієї системи верховної державної влади, парламент – верховний суд. Бекон, навпаки, надавав особливого значення владі короля, який був повноважним керманичем нації та парламенту, а судді «левами під трон» [6, с. 79-84].

Рациональна об'єктивність, яка згідно з одноставною думкою історично і практично засвідчує, що британський парламентаризм упродовж наступних століть продовжує свій об'єктивний розвиток на принципах парламентського суверенітету, стало розвитку партійної системи громадянського суспільства, удосконалення виборчої системи, мінімізації конфліктних чинників для суспільства, оптимізації інтересів взаємовідносин безпосередньо парламенту і монарха. У класичній моделі парламентської монархії ця концепція має своє подальше відображення. Характерно, що вже в другій половині XIX ст. саме у Великій Британії спостерігаємо основні сучасні суспільно-політичні інституційні атрибути влади. Зокрема, ключове місце відведено парламенту, якому надаються реально досить широкі повноваження. Такий підхід стає взірцем організації влади для багатьох країн того часу, які нині у ЄС, які сприймають рціонально і об'єктивно бікамеральну конструкцію парламенту Великої Британії. Конструктивізм і ґрунтовність таких підходів дає поштовх для започаткування функціонування подібних конструкцій у Австрії, Бельгії, Іспанії, Італії, Португалії, Пруссії, Угорщині, Швейцарії та багатьох інших державах.

Зазначені історичні враження дають підстави вважати, що бікамеральна конструкція у Великій Британії складалася і впрова-

джувалася під впливом історичних умов, що й створило та синтезувало своєрідну природу державного ладу країни. З точки зору ретроспективного погляду стосовно європейських країн у питаннях інституту бікамералізму, на відміну від Англії, двопалатна система є інституцією переважно раціоналізму за своїм походженням.

Цілісною та основоположною є концепція Ш. Монтеск'є: «Одна палата має бути народною, формуватися на виборній основі, друга – аристократичною за характером і репрезентувати спадкову знать, і палати повинні контролювати одна одну, маючи на це відповідне право, були своєрідною політичною доктриною».

Стосовно вищезазначеного можна сказати, що багатівікова практика, яка чітко проходить через реалії сьогодення європейських парламентів, демонструє їх ефективність, демократичність, стійкість тенденцій. З неупередженістю можна констатувати, що кількісний показник бікамеральних парламентів відображає стійку тенденцію до чисельного збільшення: якщо у 2000 р. у світі їх нараховувалося 67, то нині – 81.

Доцільно зазначити, що формально відлік часу бікамеральні парламенти ведуть від запровадження нижніх палат, оскільки для них була закладена процедура скликання. Слід зауважити, що структури, які з часом утворили верхні палати, започатковані значно раніше, ніж станово-представницькі. До них можна віднести дорадчі збори, які безпосередньо функціонували при монархах і утворювалися, як правило, із феодалних магнатів і певних вищих чиновників за своїм станом і значністю, що відносилися до так званого придворного управління, це як правило були спадкоємні посади.

У історичній ретроспективі ми їх констатуємо, наприклад, у Великій Британії, в історичні часи англосаксонських королів і Плантагенетів; у Франції – за часів Маровінгів і Каролінгів; у Римській імперії в часи імператорів Саксонської династії, практично із середини X ст., вони фіксуються в християнських королівствах Піренейського півострова. Уже в XIII ст.

періодично парламенти починають збиратися в Англії та німецьких князівствах. В ряді німецьких ландтагів мало місце й представництво третіх станів, наприклад, представництво селян фіксується у Верхній Швабії, Байтройті, Баден-Дурлахі, Тіролі, Східній Фризії. У Франції станово-представницькі установи виникають на початку XIV ст. і називаються Генеральними штатами. У Німеччині в другій половині XV ст. закріплюється остаточно станово-представницький орган, який має назву рейхстаг. Однак, із часом метод скликання станових установ, за особистим правом чи посадою, був змінений електоральним доборою, відповідно змінювалися й так звані приватні правомочності публічно-правового характеру, безпосередньо наказами самих виборців. Надзвичайно важливим є одна з ключових ознак парламенту – регламент. Характерно, що майже всі станово-представницькі парламенти, становлення і розвитку яких відбувався в середньовіччі у Європі, мають аналогічні особливості, що відносяться перш за все до принципів діяльності, ладу, комплектування.

Досить характерною ознакою середньовічних парламентів є те, що практично всі вони намагалися відігравати досить значну роль у реконструкціях і безпосередніх реформах державного управління. Варто підкреслити, що ці намагання збереглися досі, зокрема це проявляється на прикладі Верховної Ради України і в реаліях сьогодення.

Наприклад у Франції фіксується передача контролю відносно державного управління, Генеральним штатом у XIV ст. «Великим Березневим Ордонансом», де надавалося виключне право санкціонувати надання субсидії та контролювати їх розгляд. Була встановлена депутатська недоторканність.

Середньовічний європейський парламентаризм у своїй структурі продемонстрував варіативність устрою, яка відображається в кількості палат, курій, лав. По дві спостерігаємо, наприклад, у Англії, Польщі, Угорщині, три – у Франції, королівствах Піренейського півострова, ні-

мецьких князівствах, чотири – у Швеції, п'ять – у Швабії, що дає змогу констатувати рівний поділ станового представництва. Отже, бікамеральну структуру являли собою верхня і нижня палати. У верхню входили вище духовенство, родова знать, а відповідно до нижньої палати – представники міст, нижнього духовенства, простих, середніх дворян.

Поділ трьохпалатної структури відповідає розділенню духовенства, дворянства, міського стану, а п'ять палат Швабського крайстагу (вони ще зазначаються як лави) – це не що інше, як роздроблене станове представництво в особі князів, прелатів, церковнослужителів, графів, баронів, міщан.

Варто зазначити, що серед поліпалатних структур бікамеральна визначається перш за все відчутним впливом, а подальший розвиток державних і насамперед парламентських інститутів. Найбільшою мірою бікамеральна структура впливає на порушення принципу роздільного станового представництва, становлення яких відбувається практично після формування європейських парламентів, у період, коли два вищих стани у низці країн (духовенство і дворянство) об'єднуються в одній палаті. Цим обставинам сприяє те що, їх інтереси є максимально наближені, зрозумілі відповідно до способу і стилю існування, традицій життя. З іншого боку, лінією поділу стала спільність економічних і політичних інтересів, яка відобразилася в структуруванні представницьких установ і мала досить значний вплив на подальший розвиток парламентів, де частина нетитулованого дворянства, міщан, мало-земельних власників опинилася в нижній палаті. Наприклад в Англії, в умовах створення та званого джентарі (нового дворянства) і залучення їх до ринкових відносин, об'єднання з іншими колами, купцями, дрібними землевласниками і т.д., значно активізується його функціонування.

Це призводить палати громад до перехоплення політичної ініціативи і перетворює нижню палату на рушійну силу трансформації державного управління [6, с.78-84]. Аналогічне переструктурування уста-

нов, пов'язане зі збільшенням політичного впливу буржуазії, характерне й для інших країн. Еволюція бікамералізму пов'язана з розвитком суспільства і держави, характеризує тенденції їхнього розвитку в різні епохи, окреслюючи співвідношення соціальних сил у політичній, економічній і військових сферах. Наприклад, Палата лордів у Великій Британії – це закономірний результат розвитку парламентаризму, а її існування – засіб примирення аристократичних родів, які претендували на гегемонію в державі, з новим дворянством, буржуазією, що поступово посилювали вплив у Палаті громад. Характерні ознаки бікамералізму можна знайти й у політичній традиції Франції. Так, наприклад, за конституцією 1799 р. законодавча влада була Державною радою, Законодавчим корпусом, трибуналом.

Отже, станovo-представницькі органи епохи феодалізму поступово в ході буржуазних революцій переходять у парламенти демократичних держав. Питання бікамеральних конструкцій парламентів набуває реального змісту, ефективного контролю, стабільності політичної системи, реальною врахування суспільних інтересів.

Після низки революцій у першій половині XVIII ст. в Європі, наслідком яких стали прийняття конституцій і запровадження представницьких органів влади, наприклад у Пруссії почав діяти бікамеральний парламент, такий парламент запроваджено у Австралійській імперії, прийняли нову конституцію у Нідерландах, тривалий термін роботи верхньої палати надавав стабільності політичній системі тогочасної Голландії. У 1834 р. після завершення періоду внутрішніх воєн і розбрату бікамеральний парламент було створено в Іспанії. Окремим досвідом розвитку бікамералізму є досвід Італії. Законодавчий орган складається з Палати депутатів і Сенату, які мають практично рівний статус. Обидві палати можуть бути розпущені або одночасно, або окремо. Рівність палат юридично порушується тільки в тому разі, коли приймають рішення (наприклад, вибори Президента Республіки, призначення членів Конституційного суду), депутати і

сенатори голосують не за належністю до своїх палат, а належністю до політичних фракцій.

У Німеччині бікамералізм також пройшов кілька етапів становлення. Вплив рейхстагу на виконавчу владу, формально йому підвітну, обмежений. Відповідно до конституції, імперський уряд, що складався з рейхсканцлера і міністрів, призначав президент. Рейхстаг не мав можливості змінити президента, але міг поставити на всенародне голосування питання дострокового переобрання президента, а також висунути в державному суді обвинувачення проти президента у «злочинному порушенні законів і конституції». Але для ухвалення такого рішення повинна бути кваліфікована більшість [7, с. 50-54].

Верхня палата парламенту в німецькій парламентській традиції 1871-1933 рр. відіграла роль консолідаційного елемента, а її функції зводилися, насамперед, до об'єднання еліт колишніх незалежних німецьких держав [8, с. 47-53].

Висновки

Отже, у різні часи і в різних країнах запровадження бікамералізму мало різні цілі: засіб примирити протиріччя характерно для Великої Британії; для Франції це передусім інструмент пом'якшення між радикальними і консервативними політичними силами; для Німеччини – один із засобів вирішення проблеми державної цілісності, подолання протистояння між територіальними одиницями; для Італії це дієвий варіант підвищення якості прийнятих законів.

Країни сучасної Європи є нащадками і послідовниками так званих античних управлінських систем, які пройшли складний етап зародження, формування та практичного застосування. Поліпалатність середньовічних станovo-представницьких парламентів, їх багатопалатна будова є закономірним наслідком історично сформованого суспільства. Формування бікамеральних структур відбулося невдовзі після організації європейських парламентів, коли дві так звані рушійні сили, духовенство і дворянство, об'єдналися в одну

палату, спільні інтереси класів у низці важливих питань і безпосередньо в самій системі державного управління до XII ст. ввійшли в завершальну фазу.

Отже, саме такі теоретичні та практичні передумови стали в подальшому фундаментом формування сучасних дво-палатних демократично-правових систем функціонування парламентів країн ЄС. Відповідно до вищенаведеного можна зазначити, що за своїм призначенням парламенти мають схожі фундаментальні принципи. Їхніми традиційними функціями є законотворчість, прийняття реального бюджету, контроль за діяльністю органів виконавчої влади, зовнішньоекономічна діяльність, і саме вони, законодавчі повноваження, є головним призначенням парламенту. Разом з тим, є низка відмінностей, що дає змогу розрізнити представницькі органи за моделлю їх функціонування. У практичній площині цього питання наявність бікамеральної системи дає мож-

ливість більшої переваги для збалансованості законотворчої діяльності такого парламенту, а також дає змогу більш повно представляти інтереси виборців, певних соціальних груп населення. Відповідно більшість демократично-розвинених, політично-стабільних, незаангажованих, економічно успішних європейських держав має законодавчо сформовані конструкції парламентів, що базуються на бікамеральній моделі. Слід акцентувати увагу, що суспільство матиме користь від бікамеральної організації законодавчого органу лише в разі відсутності тотального насадження олігархією власних інтересів через своїх політично-корумпованих представників у Верховній Раді, а також за умови чітко виписаного порядку діяльності органу, високого розвитку демократичної культури, дотримання у правовому вимірі загального принципу поділу влади, деполітизованої системи державного управління, розвиненості та дієвості інститутів громадянського суспільства.

Література:

1. *Дмитрушко В.* Парламентаризм на західноєвропейських землях (друга половина XIX – початок XX ст.). Історіографія / В. Дмитрушко / Часопис української історії. – 2014. – Вип. 28. – С.41-47.
2. *Дмитрушко В.* Відображення ідеї парламентаризму у програмних документах і конституційних проектах українських політичних партій початку XX ст. Історіографія / В. Дмитрушко / Часопис української історії. – 2013. – Вип. 26. – С. 70-77.
3. Довідник з Європейської інтеграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eu-directory.eu-ua.info>
4. *Журавський В. С.* Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми). – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 344 с.
5. *Івченко В.* Парламент, який не має аналогів у світі // Євробюлетень. – січень 2004 р. – С. 18-19.
6. *Іж М. М. І.* Теоретико-методологічні засади дослідження парламентаризму / М. М. Іж, М. І. Росенко / Публічне управління : теорія та практика. – 2013. – Вип. 1. – С. 79-84.
7. *Воронов М. М.* Двопалатний парламент : досвід зарубіжних країн та ідеї запровадження в Україні / М. М. Воронов, Г. В. Зубенко / Вісник Харківського нац. університету ім. В. Н. Каразіна. Серія : Право. – 2013. – № 1062. – Вип. 14. – С. 50-54.
8. *Волощук О.* Бікамералізм, як одна із провідних тенденцій розвитку парламентаризму в сучасному світі / О. Волощук / Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2014. – Вип. 1. – С. 47-53.

Нормотворча діяльність Державного центру Української Народної Республіки в екзилі

І.Ю. Панова

кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено нормотворчу діяльність Державного центру Української Народної Республіки в екзилі. Окремо з'ясовано процедуру прийняття нормативних актів, виокремлено суб'єкти нормотворчості, види нормативних актів, встановлено порядок набрання чинності нормативними актами.

Ключові слова: нормотворча діяльність Державного центру Української Народної Республіки в екзилі, Українська Національна Рада, Державний центр Української Народної Республіки в екзилі.

В статье исследована нормотворческая деятельность Государственного центра Украинской Народной Республики в изгнании. Отдельно определена процедура принятия нормативных актов, выделены субъекты нормотворчества, виды нормативных актов, установлен порядок вступления в силу нормативных актов.

Ключевые слова: нормотворческая деятельность Государственного центра Украинской Народной Республики в изгнании, Украинский Национальный Совет, Государственный центр Украинской Народной Республики в изгнании.

In the article the norm-making activities of the State Center Ukrainian People's Republic in exile is investigated. The author found the procedure adoption of regulations, highlighted subjects norm-making activities, types of regulations, installed procedure of entry into force of regulations.

Keywords: norm-making activities of the State Center of Ukrainian People's Republic in exile, Ukrainian National Council, State Center of Ukrainian People's Republic in exile.

Постановка проблеми

Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (надалі – ДЦ УНР в екзилі) був створений у листопаді 1920 р., коли установи державної влади УНР змушені були перенести свою діяльність на територію Польщі. Він проіснував до 1992 р., діяв у Варшаві (Польща), Парижі (Франція), Празі (Чехословаччина), частково в Бухаресті (Румунія), Авгсбурзі, Мюнхені (Німеччина), Філадельфії, Бавнд Бруку (США). ДЦ УНР в екзилі прийняв багато нормативних актів, якими регулював різні сфери своєї діяльності.

Досліджень, присвячених нормотворчій діяльності ДЦ УНР в екзилі, на сьогодні немає. Ця стаття допоможе пролити світло на прогалини, які існують в українській історико-правовій науці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науковці до цього часу не приділяли значної уваги нормотворчій діяльності ДЦ УНР в екзилі. Хоча окремі з них, досліджуючи його діяльність, частково торкалися вказаної теми, зокрема слід відзначити: А.І. Яковліва, М.А. Ливицького, Я.Б. Рудницького, Д.В. Будков, Т.І. Шинкаренко, В.А. Чехович, О.Й. Вовк та Ж.О. Дзейко та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У період розквіту української державності є актуальним вивчення досвіду діяльності українського еміграційного уряду та його ролі у світовому та європейському політичних процесах стосовно

відновлення суверенітету та незалежності української держави. Не останню роль у діяльності ДЦ УНР в екзилі відіграла його нормотворча діяльність, яка на цей час в науковій літературі не досліджена. Тому автор статті звернула особливу увагу на процедуру прийняття нормативних актів, встановлення суб'єктів нормотворчості, видів нормативних актів, порядку набуття чинності нормативними актами тощо.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження питання нормотворчої діяльності ДЦ УНР в екзилі.

Виклад основного матеріалу дослідження

З перших кроків ДЦ УНР в екзилі приділяв багато уваги правовим засадам своєї організації та діяльності. Зокрема, правовими засадами діяльності Уряду УНР в екзилі вважалися прийняті ще на території України закони: «Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» від 12 листопада 1920 р., «Про Державну Народну Раду Української Народної Республіки» від 12 листопада 1920 р., ухвалені Радою Народних Міністрів.

У першому законі зазначено, що «до часу, коли матиме чинність в Українській Народній Республіці ухвалена Народним Представництвом повна Конституція... видається цей закон, що визначає тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства Української Народної Республіки» [1].

Оскільки, Директорія, в силу історичних обставин, не встигла на українській території прийняти конституцію, не змогла скликати парламент, то в еміграції вона діяла на підставі закону «Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» від 12 листопада 1920 р., який мав рамковий характер.

Усю нормотворчу діяльність ДЦ УНР в екзилі можна поділити на два періоди: з 1921 до 1948 р. та з 1948 до 1992 р.

Щодо першого періоду можна зазначити таке. Ще перебуваючи на території

України Урядом УНР було розроблено закон «Про Державну Народну Раду УНР» (1920 р.), яким передбачалося, що «до скликання Парляменту Української Народньої Республіки Законодавча влада в Українській Народній Республіці належить Державній Народній Раді» [2]. Такого органу на території України не було сформовано, тому після виходу в еміграцію ДЦ УНР в екзилі зробив спробу створення законодавчого органу. До моменту заснування такого органу нормативні акти, відповідно до закону «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР» приймав уряд. Так, цим законом було визначено, що до моменту скликання парламенту (Державної Народної Ради) всі його права й обов'язки покладаються на Раду Народних Міністрів [1].

Порядок прийняття актів Радою Народних Міністрів нормативно не закріплювався. Лише з практичної діяльності ДЦ УНР в екзилі відомо, що Рада Народних Міністрів ухвалювала закони та подавала їх на затвердження Голові Директорії. Акти, які приймала Рада Народних Міністрів, ставали чинними з моменту затвердження їх Головою Директорії.

Із 3 лютого 1921 р. почав працювати нормотворчий орган ДЦ УНР в екзилі – Рада Республіки, яка діяла на підставі закону «Про Раду Республіки» (1921 р.). Цим законом було визначено, що у зв'язку з неможливістю скликання на чужій території Державної Народної Ради на час перебування Уряду за межами території Республіки утворюється Рада Республіки [3, с. 3]. Рада проіснувала всього півроку. Після припинення її діяльності, нормативну діяльність продовжив здійснювати уряд. Так, Рада Народних Міністрів 4 червня 1922 р. прийняла закон «Про Статут Ради Народних Міністрів», у якому було зазначено, що якщо не функціонує законодавча установа, то Рада Народних Міністрів виконує законодавчі функції [4, арк. 40 зв].

У період діяльності Ради Республіки процес прийняття актів мав свої особливості. Закон «Про Раду Республіки» визначав, що Голова Ради Народних Міністрів протягом семи днів надсилав проект

нормативного акта Голові Ради Республіки, який ставив його на порядок денний найближчого засідання Ради Республіки. Остання брала до уваги зазначені мотиви щодо потреби змін у законопроекті та передавала його до відповідної комісії для подальшого обговорення або приймала законопроект в цілому без змін кваліфікованою більшістю. Прийнятий у цей спосіб законопроект Голова Ради Республіки надсилав Голові Ради Народних Міністрів для оголошення його у Віснику Державних Законів [3, с. 3-4].

У подальшому ДЦ УНР в екзилі аж до 1948 р. не створював законодавчого органу. За цей період його нормотворчу діяльність так само виконував уряд. Порядок прийняття нормативних актів знову здійснювався в такий спосіб: уряд ухвалював закони після чого подавав їх на затвердження Голові Директорії.

Кінцевим етапом процесу нормотворчості ДЦ УНР в екзилі було оприлюднення актів. Після виходу Уряду УНР в еміграцію всі його акти оприлюднювались у «Віснику Державних законів для всіх земель УНР». Така публікація ймовірно здійснювалася до 1921 р., оскільки надалі відомості про видання такого збірника нами не знайдені. Частково можна зустріти публікацію деяких актів ДЦ УНР в екзилі у періодичних виданнях (наприклад, «Трибуна України», «Тризуб» тощо).

Другий період нормотворчої діяльності ДЦ УНР в екзилі, пов'язаний із «Тимчасовим законом про реорганізацію українського державного центру» (далі – Тимчасовий закон) 1948 р., який можна назвати основним рамковим законом, що регулював організацію і діяльність ДЦ УНР в екзилі у повоєнні роки. На підставі цього закону було створено новий законодавчий орган ДЦ УНР в екзилі – Українську Національну Раду.

Процедура прийняття нормативних актів не була визначена в Тимчасовому законі, там містилися лише окремі згадки: «Прийняті УНРадою закони стають правосильними з моменту затвердження їх головою держави. У випадку, коли Голова Держави не затвердить закону, прийнятого

УНРадою, то цей закон після прийняття його УНРадою вдруге, стає правосильним хвилиною його прийняття» [5, арк. 81]. Пізніше це положення було змінено на 8-й сесії УНРади: «Прийняті Українською Національною Радою закони стають правосильними з моменту затвердження їх Президентом УНР в часі біжучої Сесії. У випадку, коли Президент УНР не затвердить закону, прийнятого Українською Національною Радою, тоді цей закон розглядається вдруге і після повного прийняття його двома третинами голосів стає правосильним. Українська Національна Рада може приймати на розгляд лише такі законопроекти, які були подані до відомо Президентові УНР, Урядові та членам Президії УНРади не пізніше, як за тридцять днів до відбуття Сесії» [6, с. 318].

«Внутрішній правильник виконного органу (уряду) УНР» від 11 серпня 1948 р. визначив, що уряд ухвалює законопроекти для внесення їх на розгляд Української Національної Ради [7, арк. 3]. Правильник виконавчого органу 1951 р. визначив, що уряд має право вносити самостійно або через керівників відповідних ресортів на розгляд і затвердження УНРади чи її Президії законопроекти і постанови виконавчого органу [8, арк. 1]. Правильник 1978 р. визначив, що уряд ухвалює проекти законів і постанов [9, с. 79 зв.], після чого ці проекти подає на розгляд УНРаді.

Варто зазначити, що при УНРаді діяли комісії (регуляміново-мандатна, фінансово-господарська, правнична, зовнішніх справ, адміністративно-політична, військових справ). До прав і обов'язків комісії належало розгляд і опрацювання законопроектів на основі матеріалів, одержаних від Президії УНРади [10, арк. 1]. Відповідно, можна зазначити, що комісії розглядали законопроекти до кожної наступної сесії УНРади, робили аналіз, певну експертизу законопроектів, розроблених відповідними суб'єктами нормотворчого процесу та поданих до Президії УНРади. Так, на Третій сесії УНРади (1954 р.) О. Юрченко, представник правничої комісії УНРади, подав на сесію Проект змін Тимчасового закону. Як видно з матеріалів

сесії, цей проект змін був представлений на розгляд сесії УНРади для другого читання. Саме друге читання полягало в дискусіях щодо кожного пункту цих змін. Далі на цій сесії згадується і про третє читання такого проекту, яке полягає в читанні змін Тимчасового закону в цілому та затвердження цих змін [11, с. 46]. Тобто, нормотворчий процес складався з 3-х читань, що очевидно з аналізу збірника «Третя сесія Української Національної Ради (6-12 березня 1954 року): Матеріали і документи» (1954 р.).

Процес прийняття актів (законодавчу процедуру) визначав Правильник нарад УНРади. Так, у Правильнику зазначалося, що право внесення законопроектів має Уряд і не менше п'яти членів Української Національної Ради. Внесенні до Президії (постійно діючий орган УНРади) законопроекти оголошує Голова УНРади на Пленумі УНРади (збори, засідання УНРади за участю всіх її членів), після чого передає їх до відповідних фахових комісій для розгляду та опрацювання. Після закінчення роботи над законопроектом у комісіях, останні передавали законопроект зі своїми висновками до президії, де Голова Української Національної Ради вносив його до порядку денного нарад пленуму. Прийняті на пленумі поправки чи доповнення поверталися із законопроектом ще раз до відповідної комісії, яка за допомогою правничої комісії остаточно доопрацьовувала законопроект. Після цього законопроект подавався ще раз на пленум, де його приймали в цілому [12, арк. 41 зв.]. Після трьох зазначених читань закону Голова УНРади протягом трьох днів відправляв його Голові ДЦ УНР в екзилі на підпис, після чого закон набирав чинності [12, арк. 42 зв.].

В актах ДЦ УНР в екзилі не було чітко визначено суб'єктів законодавчої ініціативи. Можна знайти дані про те, що законопроекти в УНРаду подавали особисто діячі ДЦ УНР в екзилі, які розробляли їх. Так, наприклад, С. Баран подав Голові УНРади 25 січня 1950 р. проект закону «Про зміну назви Української Народньої Республіки». У ньому було запропоновано змінити назву УНР на «Українська Республіка» [7,

арк. 9]. Також Постанова (проект) виконавчого органу УНРади «Про організацію комісій для вироблення проектів майбутніх реформ щодо адміністративного поділу України та в ділянці народного господарства» від 14 жовтня 1948 р. була внесена до УНРади С. Довгалем, який на той час був міністром народного господарства [13, арк. 3].

Із нормотворчої практики ДЦ УНР в екзилі видно, що законопроекти, перед направленням на сесію УНРади розроблялися у відповідних міністерствах. Так, міністерством військових справ був підготовлений Проект Тимчасового закону «Про зміни й доповнення Тимчасового Законоположення «Про Вищу Військову Раду» (1948-1949 рр.) [14, арк. 38], підписаний головою цього міністерства М. Капустянським.

Постанова «Про публікацію законів УНРади і розпорядників виконавчого органу» (це додаток до Тимчасового закону, прийнятий на 7-й сесії) визначала, що всі закони ДЦ УНР в екзилі підписували Президент ДЦ УНР в екзилі, Голова УНРади, Розпорядники виконавчого органу, Голова виконавчого органу і керівник відповідного ресорту. Усі закони чи розпорядки набувають юридичної сили після 30-ти днів їхньої публікації, окрім, тих, що передбачали, винятки в самому тексті закону [15, арк. 53]. До цього часу подібні положення не закріплювалися нормативно.

Постанови УНРади набували чинності після затвердження їх президентом [16, с. 26]. Приймалися деякі постанови УНРади, які набували сили безпосередньо після їх оголошення [17, арк. 7 зв.]. Зазвичай у постановах зазначалося, що вони набувають чинність після їх оприлюднення відповідним ресортом (міністерством).

Здійснюючи нормотворчу діяльність, представники ДЦ декларували, що за кордоном вони продовжують діяти як уряд Української Народної Республіки. Зокрема, у нормативних актах ДЦ нерідко згадується, що вони прийняті «іменем Української Народньої Республіки» та затверджені Головою Директорії [3, с. 3]. Наприклад, закон «Про Раду Республіки»,

наказ Головної команди війська Української Народної Республіки (ч. 1) від 1 липня 1937 р., наказ війську УНР від 20 листопада 1946 р., наказ Міністра Військових Справ УНР (ч. 11) від 2 березня 1960 року.

Суб'єктами нормотворчості ДЦ УНР в екзилі були уряд, Рада Республіки, Голова ДЦ УНР в екзилі, міністри, Головна команда війська, підготовча комісія по створенню УНРади, Українська Національна Рада, Президія УНРади, ресорти (міністерства) виконавчого органу, окремі міністри уряду, Комісії УНРади, Пленум виконавчого органу, Президія виконавчого органу, комітети виконавчого органу УНРади.

ДЦ УНР в екзилі приймалися такі види нормативних актів: закони, положення, постанови, статuti, накази, правильники, ухвали, меморандуми, інструкції, пропозиції, рішення, розпорядження, директиви, декрети, основний статут ДЦ УНР в екзилі (Тимчасовий закон). Крім визначених видів актів, були й нетипові акти – декларації, заклики, звернення. Так, прикладом нетипового акта може бути «Заклик Головної Еміграційної Ради проти червоного терору на Україні» (Головна Еміграційна Рада, яку очолював О. Я. Шульгин, співпрацювала із ДЦ УНР в екзилі.)

Також, ДЦ УНР в екзилі видавав й інші нетипові акти: ноти («Нота, подана Урядом УНР до п. Франкліна Рузвельта, Президента Сполучених Штатів Північної Америки з дати 9 листопада 1937 року» тощо), резолюції («Резолюція запропонована українською делегацією в справі роззброєння на річній Асамблеї Унії для Ліги Націй в Парижі 1932 року» тощо), комунікати («Комунікат українського пресового бюро в Парижі» 1931 року» тощо), меморандуми («Меморандум поданий у 1927 році восьмій Асамблеї Ліги Націй представниками урядів Кавказьких республік – Азербайджану, Грузії і Північного Кавказу та Української Народної Республіки» тощо), мемуари («Мемуар Уряду УНР в справі європейської федерації та України» від 8 вересня 1930 р. тощо), протести («Протест представника УНР» від 22 січня 1931 р. тощо), меморіали («Меморіал в справі відношення ОУНР до УНРади» тощо), відо-

зви («Відозва Виконного органу УНРади в справі святкування 30-ліття Зимового походу» від 1 грудня 1949 р. тощо), звернення («Звернення Голови Української Національної Ради до всіх українців в ССРСР з нагоди 22-го січня» тощо).

Переважна більшість прийнятих ДЦ УНР в екзилі нормативних актів має *квазі-правовий* характер, тобто вони регулювали уявні правові відносини і поширювались на уявних суб'єктів. Наприклад, закон «Про вояцькі стани УНР», який прийняла Рада Народних Міністрів і затвердив Голова Директорії 16 вересня 1947 року.

Про квазіправовий характер нормативних актів свідчить також те, що кодифікаційні роботи ДЦ УНР в екзилі не здійснювались, зокрема, частина положень нормативних актів ДЦ УНР в екзилі суперечили одне одному та основним статутам ДЦ УНР в екзилі.

Слід зазначити, що більшість нормативних актів ДЦ УНР в екзилі містять корпоративні норми. Так, корпоративні норми є правилами поведінки, що встановлюються і забезпечуються громадськими організаціями. У свою чергу, О.Ф. Скакун визначає, що корпоративна норма – це правило поведінки, встановлене організацією для своїх членів, нею визначається обсяг, характер, межа можливого і дозволеного в їхній поведінці [18, с. 272]. Особливість цього виду соціальних норм полягає в тому, що вони регулюють діяльність, зумовлену завданнями певних об'єднань громадян і спрямовану на досягнення цілей, заради яких ці об'єднання створювались [19, с. 176-177].

Варто наголосити також на тому, що процес прийняття нормативних актів органами ДЦ УНР в екзилі не можна назвати правотворчістю. Норми, які створювались в рамках ДЦ, були нормотворчою діяльністю громадської організації. Так, О.Ф. Скакун вказує, що однією з головних ознак правотворчості повинно бути здійснення її державою безпосередньо або з її попереднього дозволу, а також громадянським суспільством (народом) і його суб'єктами [18, с. 293]. Додамо, що відповідно до загальноприйнятого розуміння

норм права вони є загальнообов'язковими правилами поведінки, дія яких поширюється на все населення та всю територію країни та забезпечується державним примусом.

При цьому ДЦ УНР в екзилі хоча й виступав як суб'єкт правовідносин, усе ж не мав безпосереднього правового зв'язку з народом України. Таким чином, оскільки ДЦ УНР в екзилі був де-факто громадською організацією, яка діяла за кордоном, об'єднувала частину української еміграції та не мала безпосереднього правового зв'язку з народом України, відповідно й не могла здійснювати правотворчість. Тому нормотворчу діяльність, яку здійснював ДЦ УНР в екзилі, слід назвати діяльністю щодо підготовки, розроблення та прийняття корпоративних норм – правил поведінки, встановлених організацією для своїх членів, які спрямовані на регулювання відносин між представниками ДЦ УНР в екзилі, досягнення цілей, завдань ДЦ УНР в екзилі, а також на регулювання відносин ДЦ з іншими суб'єктами правовідносин. Невиконання та недотримання цих норм не тягло за собою будь-яких юридичних наслідків і не забезпечувалося державним примусом. Акти, прийняті ДЦ УНР в екзилі, стосувалися різних сфер його діяльності.

Якщо на початковому етапі діяльності ДЦ УНР в екзилі основним законом, що мав найвищу юридичну силу, був закон «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР», то Тимчасовий закон 1948 р., який почав діяти замість закону «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в

УНР», за формою й змістом можна віднести до конституційних актів. Однак де-факто, цей акт відігравав роль документа установчо-організаційного характеру, тобто статуту й був квазіправовим актом, оскільки його невиконання не тягло за собою жодних юридичних наслідків. Окрім того, наступні нормативні акти ДЦ УНР в екзилі не приймалися на виконання й відповідно до положень цих законів.

Висновки

Отже, оскільки ДЦ УНР в екзилі з 1923 р. мав статус громадської організації, нормативні акти, прийняті ним після 1923 р., на нашу думку, мають переважно квазіправовий характер. Вони могли б набути правового характеру (тобто загальнообов'язковості, реальності тощо) лише за умови відновлення УНР та повернення уряду в Україну. Тому, розглядаючи питання нормативної діяльності ДЦ УНР в екзилі, слід брати до уваги, що нормативні акти ДЦ УНР в екзилі, прийняті після 1923 р., мають або декларативний (оскільки не існувало механізмів їх реалізації), або корпоративний характер.

Відповідно корпоративні норми, прийняті цією організацією, встановлювали правила поведінки діячів ДЦ УНР в екзилі в рамках їх спілкування та діяльності, регулювали їхні відносини, спрямовані на реалізацію цілей і завдань ДЦ УНР в екзилі.

Коло суб'єктів нормотворчої діяльності свідчить про те, що діячі ДЦ УНР в екзилі, аж до часу його саморозпуску, старанно імітували державну діяльність центру та його структурних підрозділів.

Література:

1. Закон «Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській народній Республіці» від 12 листопада 1920 р. // Вісник Державних законів для всіх земель Української Народньої Республіки. – 1920. – 19 листопада. – Вип. 2-й.
2. Закон «Про Державну Народню Раду Української Народньої Республіки» від 12 листопада 1920 р. // Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народньої Республіки. – 1920. – 19 листопада. – Вип. 2-й.
3. Закон «Про Раду Республіки» від 9 січня 1921 р. // Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1921. – 10 листопада. – С. 3-4.
4. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 2, спр. 538, 70 арк.
5. Там само, ф. 5235, оп. 1, спр. 10, 83 арк.
6. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі : статті і матеріали / [ред.

Л. Р. Винар, Н. Пазуняк ; слово до читача М. В. Плав'юка ; вступ. слово Л. Р. Винара ; худ. оформ. М. С. Пшінки]. – Філадельфія; Київ; Вашингтон : Фондація ім. С. Петлюри; Веселка; Фондація Родини Фещенко-Чопівських, 1993. – 494 с.

7. ЦДАВО України, ф. 5235, оп. 1, спр. 42, 145 арк.

8. Там само, спр. 155, 98 арк.

9. Там само, спр. 1635, 79 арк.

10. Там само, спр. 129, 54 арк.

11. Третя сесія Української Національної Ради (06-12 березня 1954 р.) : матеріали і документи. – Мюнхен : Видання Українського Інформаційного Бюро. – 1954. – 62 с.

12. ЦДАВО України, ф. 5235, оп. 1, спр. 28, 59 арк.

13. Там само, ф. 5235, оп. 1, спр. 788, 11 арк.

14. Там само, ф. 5235, оп. 1, спр. 57, 121 арк.

15. Там само, ф. 5235, оп. 1, спр. 1635, 79 арк.

16. Українська Національна Рада (Документи-матеріали-статті-інформації). – Лондон : Видання Уповноваженого Ресорту Преси і Інформації Виконного Органу УНРади на В. Британію. – 1949. – серпень. – 42 с.

17. ЦДАВО України, ф. 5235, оп. 1, спр. 40, 80 арк.

18. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О. Ф. Скакун ; [пер. з рос.]. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.

19. Теорія держави і права : підручник / [Лисенков С. Л., Колодій А. М., Тихомиров О. Д., Ковальський В. С.] ; за ред. С. Л. Лисенкова. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.

Феномен людини до моменту народження Феномен человека до момента рождения

Я.В. Бардашевич

преподаватель кафедры
правоведения,
УО ВФ ФПБ
Международный
университет «МИТСО»

Уважение и защита прав человека до момента рождения в современном обществе должны быть равнозначны правам уже рожденного человека. Право на жизнь является неотъемлемым конституционным положением без каких-либо дискриминационных и исключительных признаков.

Ключевые слова: человек, субъект права, личность, человек до момента рождения, гражданин, генетическая предрасположенность.

Повага і захист прав людини до моменту народження в сучасному суспільстві повинні бути рівнозначні правам уже народженої людини. Право на життя є невід'ємним конституційним положенням без будь-яких дискримінаційних і виняткових ознак.

Ключові слова: людина, суб'єкт права, особистість, людина до моменту народження, громадянин, генетична схильність.

Respect for and protection of human rights before the birth of modern society should be equal rights already born person. The right to life is an inalienable constitutional provisions that should be inherent in everyone, without any discriminatory and exclusive features.

Keywords: man, the subject of law, the identity of the man until the moment of birth, a citizen, a genetic predisposition.

Постановка проблеми

Проблемная область рассматриваемого вопроса сводится к необходимости защиты прав человека до момента его рождения, что в настоящий момент ни обществом, ни законодательством в полной мере осознанно не воспринимается. Причиной сложившейся ситуации служит пренебрежение как семейными ценностями, так и правами человека. Следует отметить возможность достижения гармоничного сосуществования в социуме, но лишь исключительно при высокой степени осознанности своей ответственности перед другими непосредственно каждым членом общества.

Анализ последних исследований и публикаций

Научно-теоретическая основа работы была сориентирована на законодательную базу, был использован Гражданский кодекс Республики Беларусь и Закон Республики Беларусь «О гражданстве». При уяснении смысла рассматриваемой терминологической базы были задействованы результаты

трудов В.И. Даля и отдельные идеи российского юриста-цивилиста Д.И. Мейера.

Не решенные ранее составляющие общей проблемы

При исследовании содержательной стороны заданных понятий автором определено, что в рамках права, медицины, философии и психологии одна и та же терминологическая база интерпретируется и осмысливается по-разному. Следовательно, и ценность человека до рождения истолковывается неоднородно, в силу специфики каждой отдельной сферы жизнедеятельности общества. Однако разная интерпретация одних и тех же понятий не является существенным основанием для того, чтобы пренебрегать жизнью человека до момента появления его на свет.

Формулирование целей статьи

Цель публикации – разъяснение смыслового значения терминов «человек», «субъект права» («физическое лицо»), «гражданин», «личность» с одновременным соотношением их с понятием «человек до момента рождения».

Изложение основного материала исследования

Ценность человека до момента рождения, безусловно, велика. Это подтверждается не эмоциональной стороной данного вопроса, а рационально обоснованными фактами. Для того, чтобы доказать значимость пока ещё не рожденного ребенка на правовой ступени, важно определить, является ли он человеком. Только в таком случае возможно реально осуществить защиту права на жизнь человека на стадии родового периода. Для начала необходимо определить, что понимается под термином «человек» в целом. Белорусское законодательство, как в принципе и международное, не предусматривает толкование данного понятия, хотя все права и обязанности предопределены именно в

отношении человека. Энциклопедические источники юридического характера аналогичны.

Содержательная сторона понятия «человек» в более обобщенной форме раскрывается с философской точки зрения, поскольку данный термин является более целостным, так как затрагивает значения медицинского и психологического характера. В философии человек рассматривается как земноводное создание (медицинский аспект), которое одарено свободой (психологическая составляющая), а также речью и разумом.

Значение понятия «личность» с медицинской точки зрения вобрало в себя конкретизирующие особенности, включая специфику других сфер жизнедеятельности общества, прежде всего правовой,

Таблица 1

Содержательная сторона терминологической базы в рамках различных сфер жизнедеятельности человека

	Словарь Даля	Психология	Философия	Медицина	Право
Человек	лицо, являющееся носителем каких-либо внутренних характерных качеств, свойств и принадлежащее к какой-либо среде, обществу	существо, воплощающее высшую ступень развития жизни, субъект общественно-исторической деятельности, наделенный сознанием, речью, способностью трудиться, создавать ценности	для современного периода – это высшее из земных созданий, одаренное разумом, свободной волей и словесной речью	высший представитель отряда приматов; общественное существо, способное производить и использовать орудия труда, обладающее сложно организованным мозгом, сознанием и членораздельной речью	законодательством не предусмотрено толкование данного термина
Личность	совокупность свойств, присущие данному человеку, составляющие его индивидуальность	относительно устойчивая система поведения, базирующаяся на комплексах интеллектуальных и морально-нравственных особенностях индивида	внутреннее определение единичного существа в его самостоятельности, как обладающего разумом, волей и своеобразным характером, при единстве самосознания	человек как индивидуальность, характеризующийся комплексом мировоззренческих психологических и поведенческих устойчивых признаков, которые формируются под воздействием конкретных общественных условий на основе совокупности врожденных и приобретенных биологических предпосылок	законодательством не предусмотрено толкование данного термина

Гражданин	городской житель, горожанин, посадский. Каждое лицо или человек, из составляющих народ, землю, государство	в психологии такое понятие не используется	лицо, принадлежащее к постоянному населению государства, пользующееся его защитой и наделенное совокупностью прав и обязанностей	термин в медицине не применяется	лицо, принадлежащее на правовой основе к определенному государству (ст. 1 Закона РБ от 18 октября 1991 г. №1181-ХП «О гражданстве РБ»)
Физическое лицо / субъект права	предметы, всякое лицо, вещь, о коих говорится	активное самосознающее начало душевной жизни, которое противопоставляет себя внешнему миру и своим собственным инструментам, в том числе их состояниям, рассматривая их как объект	познающий и действующий человек, существо, противостоящее внешнему миру как объекту познания	толкование не предусматривается	человек, который является носителем прав и обязанностей

философской и психологической. Итак, согласно медицинскому толкованию, личность — это человек как индивидуальность (с точки зрения психологии), характеризующийся комплексом мировоззренческих, психологических и поведенческих устойчивых признаков (с точки зрения философии), которые формируются под воздействием конкретных общественных условий (правовая характеристика) на основе совокупности врожденных и приобретенных биологических предпосылок. Психологическая составляющая понятия «личность» проявляется через употребляемое выражение «человек как индивидуальность». Философский аспект выражен основными признаками, которые характеризуют человека как индивида: мировоззренческие, психологические и поведенческие. Правовая сторона значения термина освещается в так называемых общественных условиях, стабильность которых может гарантироваться исключи-

тельно правом. Исходя из вышеуказанных данных, можно утверждать, что у человека до момента рождения на генетическом уровне заложены определенные личностные задатки, которые могут быть реализованы или не реализованы в социуме в рамках различных сфер жизнедеятельности. На основании приведенного факта сформировалось утверждение, что личность не рождаются, а ею становятся, но совершенно с иной содержательной интерпретацией. Смысл данного выражения заключается не в том, чтобы определить является или не является человек до рождения личностью, так как ответ очевиден (несомненно, он является личностью), а в том, сможет ли он реализовать свои природные задатки, чтобы быть полноценно сформированной личностью.

В психологии и медицине содержание термина «гражданин» не раскрывается, поскольку нет необходимости в их смысловом выражении для данных направлений.

В энциклопедии Даля содержательная сторона термина «гражданин» в большей мере связана с принадлежностью лица к конкретному городу, и только потом – к государству. Правовая направленность понятия «гражданин» освещается через законодательную установку – принадлежность лица на основании закона к определенному государству. Специфика философской интерпретации рассматриваемого термина помимо принадлежности к государству предусматривает и гарантию государственной защиты, а также закрепление за такой категорией лиц определенных прав и обязанностей, что отличает такого рода толкование от энциклопедического и правового.

Теоретическая сторона понятия «физическое лицо» раскрывается в философском аспекте. Физическое лицо – это не только познающий человек, но и действующий, в отличие, например, от психологии, которая данный термин определяет однозначно только как мыслящее существо. Право акцентирует внимание на то, что физическое лицо выступает в роли носителя прав и обязанностей, регламентированные законодательством. В частности, согласно ч. 2 ст. 16 Гражданского кодекса Республики Беларусь (далее – ГК РБ), физическое лицо обретает правоспособность с момента рождения и утрачивает её в момент смерти. Обладает дееспособностью. Полная дееспособность приоб-

ретається после достижения лицом совершеннолетия. Если обратиться к толковым словарям, то можно заметить практически схожее значение, которое описывает исключительно внешнюю составляющую понятия – живое или неживое существо. В рамках медицины термин «физическое лицо» отсутствует. Однако, по нашему мнению, данное понятие в медицине допустимо, под физическим лицом приемлемо понимать пациента, который является носителем медицинских прав и обязанностей (см. табл. 1). На основании обособленно проанализированных понятий в рамках данных конкретных направлений было сформулировано следующее умозаключение: целостнее и масштабнее терминологическая база интерпретируется с точки зрения философии.

Ссылаясь на полученные данные по содержательной стороне рассмотренной терминологической базы необходимо проанализировать взаимосвязь термина «человек» с понятиями «гражданин», «физическое лицо», «субъект права», «личность» (рис. 1).

Важным моментом является также решение проблемного вопроса о том, какую терминологию можно применить в отношении человека до момента его рождения. Опираясь на значение каждого термина, мы соотносим эти же понятия по отношению один к другому: «личность», «субъект права» («физическое лицо»), «граж-

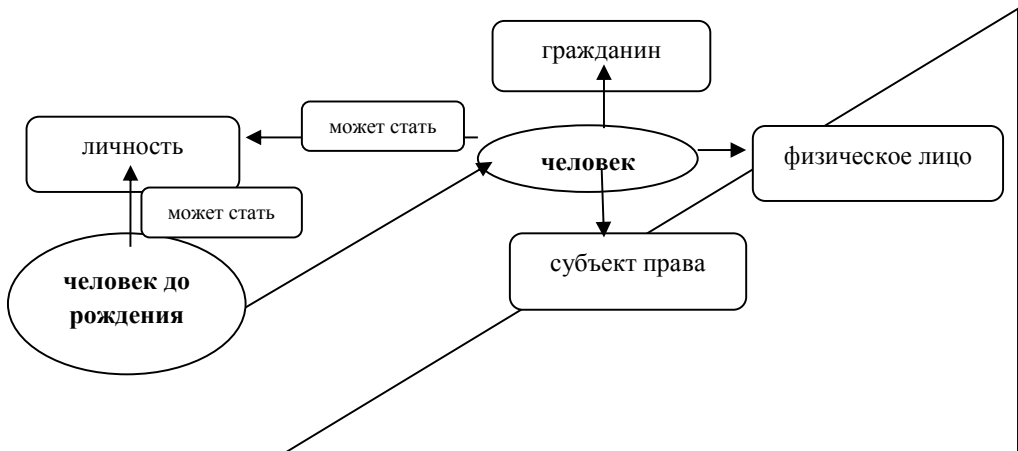

Рис. 1. Проблема определения статуса эмбриона человека

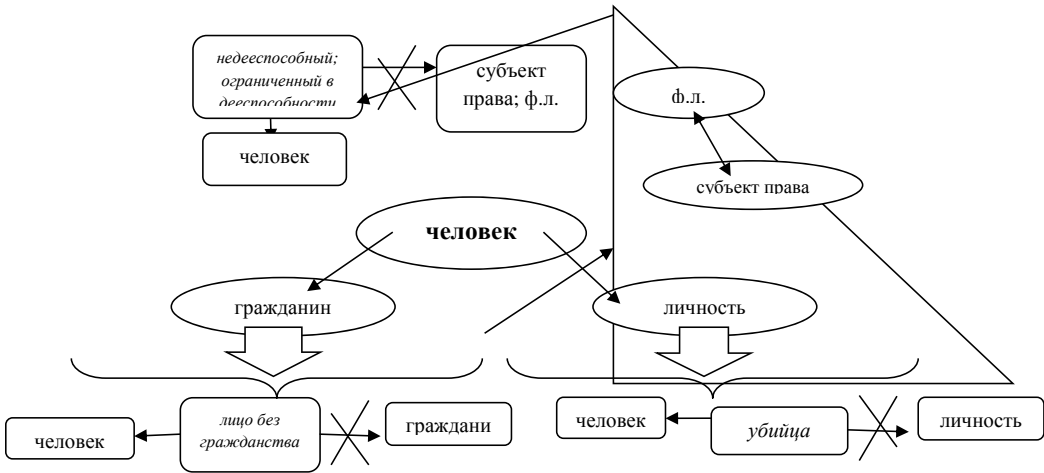

Рис. 2. Соотношение понятий «личность», «субъект права» («физическое лицо»), «гражданин» к понятию «человек»

данин», «человек» (рис. 2). Была предпринята попытка проследить взаимосвязь терминов, с целью объединения и одновременного выделения специфических особенностей, присущих исключительно каждому отдельно рассматриваемому понятию. Конечный результат проделанной работы должен стать итогом определения судьбы пока ещё не родившегося человека.

Первоначально были соотнесены понятия «личность», «субъект права» («физическое лицо»), «гражданин» с понятием «человек» сугубо с медицинской точки зрения. Итак, человек с медицинской точки зрения может быть отнесен к таким понятиям, как «гражданин», «личность», «физическое лицо» («субъект права»). В тоже время, не всякий человек может быть признан гражданином, например, лицо без гражданства, которое биологически является человеком, но не обладает определенной принадлежностью к конкретному государству. Следует отметить, что не каждый человек может быть признан личностью, в силу своих недостаточно высоких интеллектуальных и морально-нравственных способностей, которые должны присутствовать в личности комплексно. Например, убийца, с биологической точки зрения – это человек, но личностью его считать нельзя, даже в том случае, если он бу-

дет достаточно образованным, с высокими интеллектуальными задатками. Причиной такого умозаключения служит факт отсутствия взаимосвязанного взаимодействия интеллектуальных и моральных качеств, присущих индивиду. Обратной же ситуацией может служить пример ученого, который помимо добросовестного выполнения своих обязанностей соблюдает нормы традиций, морали и законодательства, что дает основания для утверждения его не только в качестве человека, но и как состоявшейся личности.

Следует отметить, что человек не всегда может соотноситься с понятием «субъект права» («физическое лицо»). Речь идет о недееспособном или ограниченном в дееспособности человеке, который в силу своих психофизиологических особенностей не может реализовать себя как полноправный субъект права (как физическое лицо), и в интересах которого выступает его законный представитель.

Для того чтобы определить единственное наиболее важное и целостное значение понятия «человек до момента рождения» из всей исследуемой терминологии, необходимо дополнительно аналогичным образом проанализировать понятия «человек», «субъект права» («физическое лицо»), «гражданин» к понятию «личность» (рис. 3).

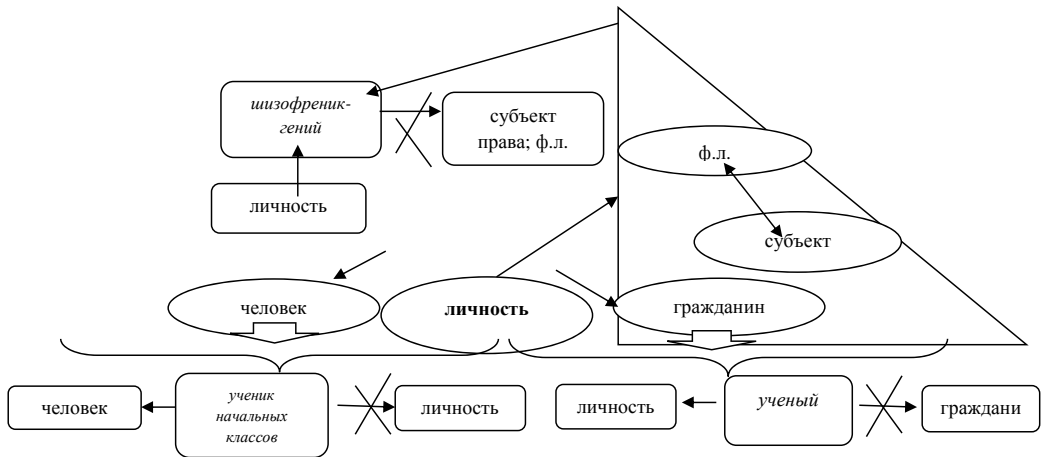

Рис. 3. Соотношение понятий «человек», «субъект права» («физическое лицо»), «гражданин» к понятию «личность»

Личность может включать в себя понятия «гражданин», «человек», «физическое лицо» («субъект права»). В тоже время, не всякая личность может быть гражданином. Например, ученый, являющийся состоявшейся личностью, но не имеющий гражданства. Не каждого человека также можно признать полностью раскрытой и сформировавшейся личностью. Например, ученик начальных классов, который на данном этапе только начинает развивать в себе определенные интеллектуальные и морально-нравственные качества, заложенные в нем на генетическом уровне. В свою очередь, не всегда личность может быть наделена правами и обязанностями субъекта права (физического лица). К примеру, человек может быть выдающейся личностью, однако признать его полноправным субъектом с точки зрения права в силу его психических заболеваний чрезвычайно не просто.

Руководствуясь полученными данными, можно осуществить классификацию любого субъекта по предложенной системе, в целях правильного определения его статуса в обществе и законодательстве. Можно рассмотреть два противоположных варианта: в первом случае – умственно отсталый человек, который физиологически вполне здоров, а во втором – инвалид, с достаточно высоким интеллектуальным

потенциалом. Умственно отсталый будет признан человеком с точки зрения биологии, и недееспособным – с точки зрения права. Например, ч. 1 ст. 29 ГК РБ устанавливает, что гражданин в судебном порядке может быть признан недееспособным в силу его психического расстройства (душевной болезни или слабоумия) и над ним устанавливается опека [3]. Во втором случае необходимо определить статус инвалида с достаточно высоким интеллектуальным потенциалом. Прежде всего, инвалид в обязательном порядке будет признан человеком, также его можно признать субъектом права, но сможет ли он реализовать себя в качестве личности, зависит непосредственно от его способностей и желаний. В целом, такой индивид обладает большими потенциальными возможностями для самореализации, чем умственно отсталый человек.

Важно отметить, что иногда лица с заболеванием психики ведут примитивное существование, но их право на жизнь, бесспорно, подпадает под защиту государства. Возникает вопрос: «Почему в таком случае не защищается жизнь человека на стадии дородового периода развития, который в последующем может стать более достойной личностью?»

Проанализировав содержательную сторону понятия «человек», нами установ-

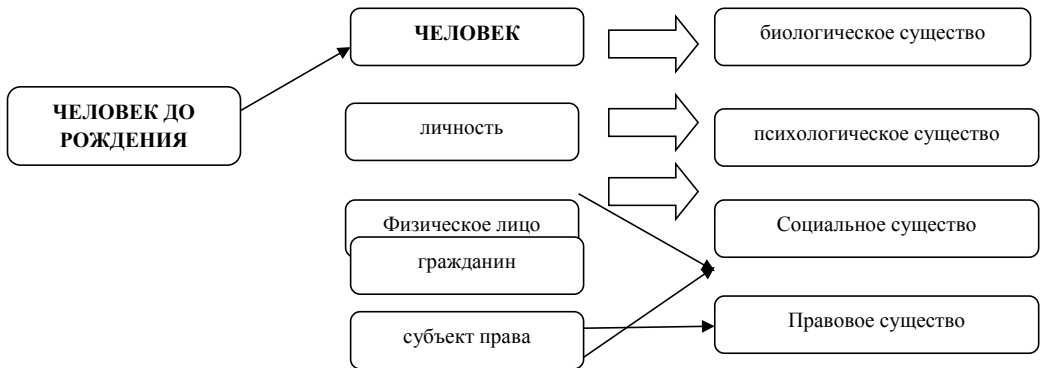

Рис. 4. Интерпретация человека в различных аспектах его развития

лено, что данное определение включает в себя и такие термины, как «гражданин», «личность», «физическое лицо» и «субъект права». То есть человек рассматривается как биологическое, правовое, социальное, психологическое существо (см. рис. 4).

Выводы

Станет ли человек личностью, гражданином, субъектом права, зависит от различных объективных и субъективных обстоятельств. Как было указано, можно быть человеком, но при этом не являться личностью или не являться субъектом права в силу своих психофизиологических

особенностей; или не являться гражданином конкретного государства, но быть личностью.

Исходя из вышеизложенного, установлено, что ребенок до рождения уже является человеком, который находится на определенной стадии своего формирования и развития, что в свою очередь дает возможность признать его не только субъектом права, но и потенциальной личностью, при наличии соответствующей генетической предрасположенности. Достижение гармоничного сосуществования в социуме возможно только при высокой степени осознанности своей ответственности перед другими каждым членом общества.

Литература:

1. Гражданский кодекс Республики Беларусь: с изм. и доп. по состоянию на 3 ноября 2010 г. – 3-е изд., с изм. и доп. – Минск: Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь, 2010. – 656 с.
2. Русское гражданское право // Правоспособность граждан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lawlibrary.ru/izdanie28986.html>. Дата доступа: 08.03.2015.
3. Сборник словарей // Onlinedics.ru [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.onlinedics.ru/searchres.html>. Дата доступа: 07.03.2015.
4. Энциклопедия // dic.academic.ru [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/1359/ЧЕЛОВЕК. Дата доступа: 09.03.2015.

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько- процесуальне право

Взаємодія міжнародного права і моралі: теоретико-правові аспекти сучасності

І.А. Гетьман-П'ятковська
доцент, кандидат
юридичних наук,
доцент кафедри теорії
та історії держави і права,
Університет економіки
та права «КРОК»

У статті досліджено теоретичні та практичні питання взаємодії міжнародного права і моралі. Відзначено, що це два вагомих культурних фактори, які якісно впливають на розвиток міжнародних відносин через діяльність міждержавних урядових і неурядових організацій, уможливають гідне життя людей у державі та приватній сфері.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародна мораль, правові системи, порівняльне правознавство, теорія права.

В статье исследованы теоретические и практические вопросы взаимодействия международного права и морали. Отмечено, что эти два существенных культурных фактора, качественно влияющих на развитие международных отношений через деятельность межгосударственных правительственных и неправительственных организаций, делают возможной достойную жизнь граждан в государстве и частной сфере.

Ключевые слова: международное право, международная мораль, правовые системы, сравнительное правоведение, теория права.

The article examines the theoretical and practical questions of interaction of international law and morality. The findings marked that these are two significant cultural factors that affect the qualitative development of international relations through the activities of intergovernmental and non-governmental organizations that make possible a decent life for citizen sin the state and private sphere.

Keywords: international law, international morality, legal systems, comparative law, theory law.

Постановка проблеми

Питання побудови відносин на засадах миру і безпеки між народами та державами залишаються актуальними для сучасного правопорядку. Тому міжнародне право після закінчення Другої світової війни прагнуло стати правом миру, гарантією подолання війни в міжнародних відносинах. У широкому розумінні мир – це не тільки відсутність війни, а й такий стан міжнародних і внутрішньодержавних відносин, що усуває передумови вирішення міжнародних і внутрішньодержавних конфліктів за допомогою сили. Очевидним є те, що досягнення справжнього миру залежить від достатньо високого рівня політичної, правової та моральної свідомості суб'єктів міжнародного права, їхньої гуманності, освіченості, культури, економічної стабільності. Вказані фактори повинні завадити розв'язанню війни як засобу вирішення міжнародних конфліктів, спорів і протиріч. Міжнародне право через дії та рішення міжнародних організацій можуть стати інструментом впливу на свідомість народів та індивідів. У цьому полягає високий моральний сенс існування міжнародного права як системи норм, що мають імперативний характер для суб'єктів міжнародного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Короткий аналіз праць з визначеної тематики свідчить про те, що проблема взаємодії міжнародного права і міжнародної моралі є актуальною. Серед перших праць із визначеної тематики радянського часу є робота Г.К. Дмитрієвої «Взаємодія міжнародної моралі і міжнародного права», яка визначає, що міжнародне право, сприяючи зміцненню позицій моралі, посилює її регулятивний вплив на міжнародні відносини. Від ступеня відповідності міжнародного права нормам моралі залежить ефективність самого права [1, с.150]. У незалежній Україні вказані питання розглядали М.М. Антонович, В.Г. Буткевич, А.І. Дмитрієв, О.В. Задорожній, О.О. Мережко та інші. Так, на думку В.Г. Буткевича, мораль відбиває уявлення народів про справедливе

й необхідне, а моральні, загальнолюдські цінності є критерієм розвитку міжнародного права. І сьогодні, як вважає вчений, міжнародна мораль повніше, ніж міжнародне право відбиває загальнолюдське уявлення про добро і справедливість [2, с. 34]. Учений О.О. Мережко вважає, що прогрес міжнародного права і міжнародної моралі полягає в тому, що права і свободи людини все більше займають місце серед держав і народів [3, с. 61]. Свою думку про сучасний стан міжнародних відносин висловили Р. Жорітсма (RemyJorritsma, професор Маастрихського університету); Н. Кріш (NicoKrisch, професор Інституту міжнародних досліджень Барселони); Р. Маккокводейл (RobertMcCorquodale, директор Британського інституту міжнародного і порівняльного права); А. Пеле (AlainPellet, професор Університету Париж X); К. Марксен (ChristianMarxsen, старший науковий співробітник Інституту ім. Макса Планка, Німеччина); Г. Фокс (GregFox, професор Університету Вейна, Детройт); Ю. Видмар (JureVidmar, співробітник Оксфордського університету) та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Початок ХХІ ст. відзначився світовою кризою економіки та кризою міжнародних відносин. Уряди держав, міждержавні та недержавні організації прагнуть дипломатичними, економічними, політичними засобами вирішити проблеми безпеки. Однак події останніх років свідчать про хиткість миру та безпеки між народами, їхню залежність від багатьох факторів, серед яких є міжнародне право і міжнародна мораль.

Формулювання цілей статті

Метою дослідження є визначення теоретико-правових аспектів порівняння та взаємодії міжнародного права і міжнародної моралі.

Виклад основного матеріалу дослідження

Міжнародне право і міжнародна мораль – це системи, у яких існує певний поря-

док, взаємодія і взаємозв'язок елементів. Ці системи слід розглядати як пізнавальні конструкції, що дають змогу дослідити правову міжнародну дійсність.

Французький дослідник Жан Тускоз визначає міжнародне право як «сукупність юридичних норм та інституцій, які регулюють відносини у міжнародному суспільстві з метою встановлення у ньому миру, справедливості та сприяння його розвитку» [4, с. 5]. Ми погоджуємося з тими вченими, які вважають, що міжнародне право є особливою, самостійною системою права, ядром якої виступають загальновизнані принципи й норми міжнародного права, що отримали своє закріплення в міжнародних договорах і звичаях. Специфіка системи міжнародного права пояснюється насамперед особливостями об'єкта регулювання, його суб'єктами, соціальною сутністю, способами створення й функціонування норм міжнародного права. Міжнародне право – це система юридичних норм, об'єднаних в інститути й галузі, що регулюють міжнародні суспільні відносини з метою забезпечення миру, прав людини і співробітництва.

Міжнародне право – це система норм договірної права між народами та державами. Міжнародні норми застосовуються лише до тих держав, які є сторонами міжнародних договорів, конвенцій, пактів, членами міжнародних організацій. Застосування міжнародних норм можливе лише в тому разі, якщо це передбачено договором або конвенцією, тобто за конкретних умов і обставин.

Особливості системи міжнародного права (далі – МП) полягають у тому, що МП не входить до будь-якої національної системи права і не включає норми національного права. Водночас, ці дві самостійні системи не є ізольованими одна від одної. Національні правові системи справляють вплив на нормотворення в міжнародному праві, а останнє є важливим чинником формування національного законодавства, зокрема шляхом імплементації норм міжнародного права в національне законодавство. Ще одна особливість міжнародного права полягає в характері нор-

мотворення цієї правової системи. Встановлення взаємних права і обов'язків суверенних суб'єктів здійснюється шляхом добровільного волевиявлення при укладанні міжнародних договорів та інших угод. Це свідчить про те, що міжнародне право має узгоджувальний і координуючий характер. Систему міжнародного права становить об'єктивно існуюча і внутрішньо узгоджена цілісність її елементів: загальновизнаних принципів і норм міжнародного права (договірних, звичаєвих), рішень і рекомендаційних резолюцій міжнародних організацій, рішень міжнародних судових органів, а також інститутів міжнародного права (міжнародного визнання, правонаступництва, міжнародної відповідальності тощо). Так, особливістю міжнародного права є також те, що воно не забезпечується спеціальним наддержавним механізмом примусу. За необхідності держави самі колективно забезпечують підтримання міжнародного правопорядку [5, с. 669].

Міжнародна мораль є формою суспільної свідомості, яка відбиває узагальнене уявлення народів про мир, справедливість, гуманність, солідарність, взаємодопомогу, належне, бажане, ідеальне та їх високі прагнення і цілі. Моральними є загальнолюдські цінності, що стали критерієм розвитку міжнародного права. Узагальненим критерієм вважають поняття добра і зла при визначенні моральних або аморальних діянь глав держав і перших осіб урядів, які протизаконно діють відносно свого народу так відносно інших народів і держав.

Більшість філософів права вважають, що мораль і право беззастережно єдині за формулою *Іммануїла Канта*: «ніколи не стався до іншого тільки як до засобу, але лише як мети в собі» [6, с. 237]. Ця установка робить суб'єкта права моральним, а державу – правовою, у зв'язку з цим міжнародна мораль і міжнародне право перебувають у відносинах необхідної достатності.

Гуго Гроцій (1583-1645 pp.) наголошував на застосуванні природного права в міжнародних відносинах. Він був упевнений у тому, що той, «хто порушує природне право, той назавжди підриває основу

свого власного спокою у майбутньому», і стверджував, що природне право є «в самій природі речей» [7].

Знаний український учений В.М. Корецький (1890-1984 рр.) у праці «Загальні принципи права» в міжнародному праві» звертає увагу на те, що юристи шукали природне право в «природі людини». Учений посилався на Гуго Гроція, який писав, що «мати природного права є сама природа людини» [8, с.11]. «Природа людини такий має устрій, що людство не може бути збереженим без суспільного життя» і відповідно до цього «природа сама встановила суспільство з усіх націй і примусила зберігати їх» [7, с. 270]. Вважаємо, що велика думка великого мислителя дає Україні ідею та основу про об'єднання громадян у єдину націю і прогресивний європейський народ.

На нашу думку, питання українських правових інновацій, що прагнуть інтегруватися до європейський правових цінностей, передбачає не відмову від кращих зразків правової спадщини (розподіл державної влади на три гілки, поваги та дотримання прав людини, екологічна безпека), а більшого посилення національного, звичаєвого права та європейських цінностей у законодавство України. Тому моральна складова природного права може вплинути на зміст міжнародної моралі.

Формування спільних духовних, соціальних, людських, національних цінностей, на нашу думку, об'єднає людей, і це є кроком у майбутнє України. Необхідно знати основні принципи міжнародного права, оскільки вони сформовані як результат загальної волі держав, практики міжнародних організацій, політичного досвіду світових лідерів і боротьби народів за свою незалежність.

Тому морально-правова єдність народу і нації виявляється, на наш погляд, у таких факторах, як:

- 1) національна ідентичність (мова, література, культура, традиції, національний одяг, звичаєве право, символіка, традиції та інше);
- 2) повага до прав, свобод інших людей, народів і держав;

- 3) спільна державно-правова історія, політико-правова культура, державній-правова спадщина;

- 4) національно-спрямоване виховання, національна свідомість, ототожнення себе з частиною людської цивілізації, людиною, яка має честь, гідність;

- 5) належне сімейно-родинне виховання, що виявляється у формулі «Дитина, Родина, Культура, Освіта, Доля».

Розуміємо, що міжнародні відносини засновані на дуже крихких важелях, зокрема ідеях і думках, що мають вираження в принципах міжнародного публічного права, у словах стурбованості та занепокоєння з приводу трагічних подій та в разі застосування сили; спільних діях економічного характеру та інші важелі. Однак ці слова й дії формують моральний дух і загальний моральний клімат у певному суспільстві. Цінності взаєморозуміння і співпереживання створюють моральну основу для міжнародної моралі. Об'єднана думка стає моральним принципом для формування політичної позиції держав. Тому міжнародні договори і конвенції, підписані сторонами без передбачення санкцій, провокують безвідповідальних глав держав і урядів випробувати на міцність дію міжнародного публічного права і рішення міжнародних організацій. Найбільш впливовим фактором утримання від подальшого загострення є економічні та матеріальні санкції проти держави, лідер якої допускає злочини проти людяності.

Усе частіше можна почути, що міжнародне право перестає бути ефективним засобом регулювання міжнародних відносин між державами. Причиною таких висловлювань стали події 2014-2016 рр. в Україні. Ми, вочевидь, не могли собі уявити і спрогнозувати наслідки студентських виступів у листопаді 2013 р. на Майдані в центрі Києва та в інших містах. Вони пов'язані з відмовою экс-президента підписати у Вільнюсі асоційоване членство в ЄС для України. Багато хто розраховував на підтримку міжнародного співтовариства в питаннях євроінтеграції, однак є ті, хто ніколи не був у Європі і не хоче якісного рівня життя для українців і України,

тому що не мають знань і віри. Вважаємо, що це є проблемою внутрішнього соціального менталітету українців сходу і півдня. Державна ідеологія впродовж 24 років української незалежності не спромоглася і не прагнула сформувати національно свідому політичну, економічну, технічну, творчу еліту держави. Постає запитання, чи не свідомо це робилося? Адже легше маніпулювати малосвідомими, збіднілими і зомбованими людськими істотами, які продають свій голос на виборах за харчі й обіцянки. І тому, в час політичного зламу, псевдоеліта втекла за кордон, забравши з собою частину державного бюджету і сподівання українців на кращу долю.

Частина вчених міжнародників вважає, що сучасне міжнародне право здає свої позиції, не виконує високого призначення, закріпленого статутом ООН.

Варто вказати, що українці самі виявилися не на висоті, не були готові почути один одного, голос національної єдності та об'єднатися. Є частина української спільноти, яка не змогла розібратися в подіях. Люди опинилися по різні сторони фронту, вирішуючи проблему не мирними засобами, а важкою зброєю. Рядові громадяни, волонтери, взявши на свої плечі тягар державних прорахунків, стали пліч-о-пліч з військовими на захист своєї Вітчизни.

Тому є свої причини. Так, *Уільям Еліот Батлер* – англійський та американський компаративіст, доктор юридичних наук, досліджуючи питання радянських правових інновацій і зарубіжні правові системи, зазначає, що спадщина радянських правових інновацій є досить значною і впливовою. Воно стосується всіх галузей права та соціальних відносин: особи, сім'ї, робочого місця, дозвілля, ролі держави, у тому числі державного імунітету та державної торгівлі, публічного порядку та правового примусу, взаємодії національного та міжнародного права, власне, ролі права в суспільстві. Учений вважає, що суспільною ціною, яку вимагали такі інновації, були як глум над особистими та колективними правами, так і встановлення публічно-правових інститутів, що не відповідали навіть мінімальним правам людини [9, с. 11-12].

Вважаємо, що Росія та її правова система ще зберігає тоталітарно-радянські риси впливу на розвиток міжнародних, соціальних відносин, зв'язків громадян між собою. Тому дії РФ, можливо, запрограмовані самою правовою системою, що призвело до протидій з боку держав Великої сімки (G7).

Після анексії Криму Росією в березні 2014 р. Євросоюз, Сполучені Штати та деякі інші держави ввели кілька пакетів санкцій проти РФ. Найбільш відчутні санкції введено після початку збройного конфлікту на Донбасі. Захід звинувачує Росію в тому, що вона надає військову допомогу сепаратистам на сході України, а також бере пряму участь у конфлікті. Москва ж відкидає такі звинувачення. Один із пакетів західних санкцій фактично закрив російським компаніям з державною часткою доступ до закордонних ринків фінансування. Крім того, США та ЄС ввели персональні санкції проти бізнесменів із найближчого оточення Президента Росії В. Путіна [10]. Президент США Барак Обама заявив, що РФ залишиться в ізоляції, якщо В. Путін буде продовжувати порушувати міжнародне право і домовленості, спрямовані на вирішення конфлікту в Україні. За словами американського президента, Росія порушує міжнародні договори, надаючи сепаратистам на сході України важку зброю та оснащення [11].

Висновки

Погляди і дії світових лідерів можна вважати формулюванням об'єднаної міжнародної думки та моральних принципів у боротьбі за панування сили права, а не права сили. Вважаємо, що міжнародні домовленості створюються для прогресивних і розумних людей, які прагнуть до мирного вирішення спорів, замирення конфліктів, налагодження взаємовигідних політичних, економічних, культурних, екологічних відносин. Однак із часом напруження в певному регіоні загострюється і причиною стає фактор людської природи: жадоба до влади, грошей та світового впливу.

Отже, міжнародне право і міжнародна мораль – це два вагомих культурних фак-

тори, що якісно впливають на розвиток міжнародних відносин через діяльність міждержавних урядових і неурядових організацій, уможливають гідне життя громадян у державі та благополучне існування людей у приватному, сімейному та родинному середовищах. Імперативні норми міжнародного права, збагачені моральним змістом, одночасно збагачують державно-правові системи країн. Мораль-

на цінність міжнародного права полягає в тому, щоб стати гарантом справедливого забезпечення як інтересів держави, так і реалізації фундаментальних прав і свобод людини в кожній суверенній країні. Маємо віру і надію в дієві та ефективні засоби міжнародного права як вияв загальної волі держав і міжнародних організацій та наднаціональних об'єднань на шляху до повернення і збереження миру та безпеки.

Література:

1. *Дмитрієва Г. Д.* Взаимодействие международной морали и международного права / Г. Д. Дмитриева. – М., 1979.
2. Міжнародне право. Основи теорії : Підручник / За ред. В. Г. Буткевича / В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожній. – К. : Либідь, 2002. – 608 с.
3. *Мережко А. А.* Наука політики міжнародного права : истоки и перспективы / А. А. Мережко. – К. : Юстиніан, 2009. – 144 с.
4. *Тускоз Ж.* Міжнародне право : Підручник. Пер. з франц. / Ж. Тускоз. – К. : АртЕк, 1998.
5. *Шемшученко Ю. С.* Міжнародне право / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : В 6-ти т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енциклопедія, 2001. – Т. 3 : К-М. – 792 с.
6. *Кант И.* Основы метафизики нравственности : Сочинения : В 6-ти т. / И. Кант / Под общей ред. В. Ф. Асмуса. – М. : Мысль, 1963. – Т. 4. – Ч. 1. – 544 с.
7. *Гроций Гуго* О праве войны и мира. Пролегомены / Гуго Гроций. – М., 1948. – &XVI – С. 11.
8. *Корецкий В. М.* «Общие принципы права» в международном праве / В. М. Корецкий // Академічна юридична думка / Укладачі : І. Б. Ксенко, Т. І. Бондарук ; За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Ін.Юре, 1998. – С. 270.
9. *Батлер У. Е.* Місце пострадянських правових систем на правовій карті світу : Відкрита лекція / У. Е. Батлер / Пер. з англ. К. О. Черниченко. За ред. О. В. Кресина. – К. : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавництво «Логос», 2009. – Випуск 19. – 20 с. – С. 11-12.
10. Берлін : нові санкції можуть призвести до хаосу в Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2015/01/150105_germany_new_russia_sanctions_vs
11. Самміт G20 в Австралії завершився без Путіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bbc.co.uk/russian/russia/2014/11/141115_g20_putin_leaves_early_ukraine

Торговельна діяльність як об'єкт адміністративно-правового регулювання

Т.І. Сухоребра

кандидат юридичних наук, завідувач кафедри психології, соціології та права, Вінницький торговельно-економічний інститут КНТЕУ

У статті визначено поняття об'єкта адміністративно-правового регулювання торгівлі, сформульовано основні ознаки торговельної діяльності як об'єкта адміністративно-правового регулювання.

Ключові слова: торгівля, торговельна діяльність, підприємницька діяльність, адміністративно-правове регулювання.

В статті определено понятие объекта административно-правового регулювання торгівлі, сформулированы основные признаки торговой деятельности как объекта административно-правового регулювання.

Ключевые слова: торговля, торговая деятельность, предпринимательская деятельность, административно-правовое регулювання.

The article defines the concept of the object of administrative and legal regulation of trade, formulated basic features of trade as an object of administrative and legal regulation.

Постановка проблеми

Однією із найпоширеніших форм підприємництва на сьогодні є торговельна діяльність, яка посідає важливе місце в системі економіки України та означає господарську діяльність, призначення якої – реалізація товарів. Євроінтеграційний напрям розвитку нашої країни потребує застосування нових підходів до вдосконалення законодавства та управлінської діяльності у сфері торгівлі. Однак на сьогодні стан правового регулювання торговельної діяльності потребує вдосконалення, що обумовлено прогалинами в чинному законодавстві, динамічними змінами його норм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми визначення об'єкта адміністративно-правового регулювання були предметом дослідження вчених-адміністративістів В.Б. Авер'янова, О.М. Бандурки, Ю.П. Битяка, В.В. Галуцька та інших. Окремі питання правової регламентації торговельної діяльності висвітлювались у працях О.В. Буткевич, С.В. Ващенко, І.Б. Гончаренко, М.В. Завального, О.В. Зверева, П.М. Пальчук, С.В. Томчишен, І.А.

Черниш, Г.Ф. Шершеневич. Однак їхня увага була зосереджена на окремих аспектах об'єкта адміністративно-правового регулювання торговельної діяльності.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогодні стан торговельної діяльності в Україні не повною мірою відповідає світовим тенденціям розвитку торгівлі. Тому правове регулювання торговельної діяльності є неповним, суперечливим і потребує вдосконалення, що сприятиме подальшому розвитку ринкової економіки, поширенню та активізації діяльності суб'єктів торговельної діяльності.

Формулювання цілей статті

Метою дослідження є аналіз наукових поглядів та чинного законодавства щодо сутності та значення торговельної діяльності, адміністративно-правового регулювання торговельної діяльності, методів і засобів, якими воно забезпечується.

Виклад основного матеріалу дослідження

Ураховуючи той фактор, що торгівля є своєрідним показником, який свідчить про стан економічних і соціальних відносин у

суспільстві, розвиток цієї важливої складової економічної діяльності потребує державного, у тому числі й адміністративно-правового регулювання.

Під правовим регулюванням П.М. Рабинович розуміє здійснення державою за допомогою всіх юридичних засобів владного впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, охорони і розвитку [1, с. 44]. Воно є різновидом соціального регулювання, має своїм предметом правові, економічні суспільні відносини, впорядкування яких неможливе без використання норм права.

На думку В.В. Галуцько та О.М. Єщук, адміністративно-правове регулювання характеризує спеціально-юридичний механізм впливу адміністративного права на поведінку і діяльність його адресатів. У результаті адміністративно-правової регламентації формується юридична основа, визначаються зафіксовані в правових вельніях орієнтири для організації діяльності учасників адміністративно-правових відносин на досягнення фактичних завдань адміністративного права [2].

Дослідник І.А. Черниш трактує адміністративно-правове регулювання торговельної діяльності як засновану на адміністративно-правових нормах діяльність, уповноважених державою суб'єктів публічного адміністрування з метою забезпечення прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які займаються торговельною діяльністю, а також захисту прав споживачів, що здійснюється адміністративними методами у визначених законодавством формах [3, с. 659].

Орієнтуючись на важливість торговельної діяльності та її роль у розвитку економічної діяльності держави, слід урахувати чинники, які свідчать про необхідність ефективного правового регулювання торгівлі, зокрема й адміністративно-правовими засобами. Аналіз зазначених обставин дасть змогу сформулювати загальну характеристику торговельної діяльності як об'єкта адміністративно-правового регулювання. Отже, такими обставинами можемо назвати:

1) необхідність захисту інтересів на-

ціональної економіки. Держава має змогу впливати на економічні процеси, а отже, і торговельні, за рахунок податкової, митної, тарифної політики, застосовувати методи прямого та непрямого (економічного) управління тими чи іншими процесами;

2) встановлення однакових обставин та рівних умов для суб'єктів торговельної діяльності. Адже саме від державної політики у визначеній сфері багато в чому залежить стабільний розвиток цього напрямку;

3) контроль процесів грошового обігу, чим досягається істотний вплив на процеси інфляції. Знецінення грошової одиниці одразу сповільнює розвиток торгівлі в країні;

4) попередження монополізації того чи іншого сегмента ринку. Монопольне становище суб'єкта на ринку може призвести до того, що пересічний громадянин за той чи інший товар (послугу) буде сплачувати невиправдано високу ціну. Тому, керуючись можливостями адміністративно-правового впливу, держава не допускає зловживання монопольним становищем на ринку;

5) необхідність захисту прав споживачів від недоброякісних і фальсифікованих товарів.

Таким чином, вагомою складовою адміністративно-правових відносин у сфері торговельної діяльності є об'єкт такого регулювання.

У загальноюридичному аспекті об'єкт – це те, на що спрямовано інтереси суб'єктів, те, з приводу чого вони вступають у правові відносини. Під об'єктом правовідносин розуміється матеріальне або нематеріальне благо, на використання чи охорону якого спрямовано суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правових відносин [4, с. 182].

Отже, для визначення торговельної діяльності об'єкта адміністративно-правового регулювання необхідно проаналізувати його сутність як юридичної категорії. Для досягнення цієї мети, на нашу думку, доцільно провести порівняльно-правове дослідження наукових і законодавчих дефініцій цієї категорії.

На думку В.С. Мілаш, поняття «тор-

гівля» традиційно розглядається в широкому і вузькому значеннях. Вузьке його розуміння охоплює і безпосередньо торговельна діяльність як один із найпоширеніших різновидів господарської діяльності, і цивільна купівля-продаж об'єктів цивільних прав, і промисел. У вузькому сенсі поняття «торгівля» розглядається як синонім господарсько-торговельної діяльності, що згідно зі ст. 263 Господарського кодексу України (далі – ГК України) визначається як діяльність, здійснювана суб'єктами господарювання у сфері товарного обігу, спрямована на реалізацію продукції виробничо-технічного призначення і виробів народного споживання, а також допоміжна діяльність, яка забезпечує їх реалізацію шляхом надання відповідних послуг [5, с. 5].

Дослідник О.В. Буткевич розглядає торговельну діяльність як вид господарської діяльності та вважає, що термін «торгівля» є більш широким і включає поняття «торговельна діяльність», «торговельні операції». На думку науковця, торговельна діяльність – це систематична господарська діяльність суб'єктів господарювання з реалізації продукції виробничо-технічного призначення й виробів народного споживання, що здійснюється на професійних засадах, у сфері товарного обігу, а також допоміжна діяльність, яка забезпечує їх реалізацію шляхом надання відповідних послуг із метою досягнення економічних і соціальних результатів та отримання прибутку або без мети отримання прибутку [6, с. 72].

Дослідник С.В. Ващенко, на відміну від торгівлі як галузі господарства, яка виконує посередницькі функції між виробниками товарів і їхніми споживачами, розглядає торговельну діяльність як механізм у вигляді угод, що становить зміст суспільних відносин у галузі торгівлі, хоча визнає, що суттєвої різниці між цими термінами немає, як немає чіткого їх розмежування в законодавстві. На його думку, торговельна діяльність як об'єкт адміністративно-правової охорони становить різновид підприємницької діяльності: це ініціативна, самостійна діяльність юридичних осіб

усіх форм власності, громадян України, іноземних громадян і осіб без громадянства, не обмежених у правоздатності та дієздатності згідно із законодавством України, які зареєстровані як суб'єкти підприємницької діяльності щодо здійснення угод купівлі та продажу товарів у галузі оптової та роздрібно торгівлі, а також торговельно-виробничій сфері з метою отримання прибутку. Торговельна діяльність здійснюється відповідно до встановлених державою загальнообов'язкових правил торгівлі, належне виконання яких забезпечується за допомогою різноманітних правових, зокрема адміністративно-правових засобів [7, с.10-11].

Науковець В.С. Щербина, визначаючи сутність торговельної діяльності, розглядає ознаки господарської діяльності та виділяє, зосереджуючи увагу на її суспільно корисному характері, такі:

- «по-перше, така діяльність полягає у виробництві продукції, виконанні робіт, наданні послуг не для власних потреб виробника, а для задоволення потреб інших осіб;
- по-друге, така діяльність виконується на професійних засадах;
- по-третє, результати такої діяльності мають реалізовуватися за плату, тобто функціонувати як товар;
- по-четверте, ця діяльність поєднує як приватні інтереси виробника, так і публічні інтереси» [8, с. 16].

Нормативна регламентація торговельної діяльності закріплена в низці нормативно-правових актів. Зокрема, у ГК України міститься визначення торговельної діяльності, що ототожнюється з поняттям «господарсько-торговельна діяльність». Згідно з ч. 1 ст. 263 ГК України господарсько-торговельною є діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання у сфері товарного обігу, спрямована на реалізацію продукції виробничо-технічного призначення і виробів народного споживання, а також допоміжна діяльність, яка забезпечує їх реалізацію шляхом надання відповідних послуг [9].

Згідно з ДСТУ 4303:2004 «Роздрібна та оптова торгівля. Терміни та визначен-

ня понять» торговельна діяльність – це ініціативна, систематична, виконувана на власний ризик для одержання прибутку діяльність юридичних і фізичних осіб щодо купівлі та продажу товарів кінцевим споживачам або посередницькі операції, або діяльність із надання агентських, представницьких, комісійних та інших послуг у просуванні товарів від виробника до споживача [10].

Податковий кодекс України використовує терміни «торговельна діяльність», «торгівля валютними цінностями», «торгівля іноземною валютою» та «торгівля в розстрочку», кожен із яких має своє визначення. Так, п. 14.1.246. ст. 14 Податкового кодексу України до торговельної діяльності відносить роздрібну та оптову торгівлю, діяльність у торговельно-виробничій (ресторанне господарство) сфері за готівку, інші готівкові платіжні засоби та з використанням платіжних карток [11].

Незважаючи на значну кількість нормативно-правових актів, які регламентують торговельну діяльність, необхідно зазначити, що єдиний документ у системі норм, що регулює відносини в галузі торговельної діяльності, відсутній. Тому нагальною необхідністю є узагальнення в єдиному нормативно-правовому акті законодавчих положень, що стосуються сфери торгівлі. На основі викладених наукових і нормативних визначень торговельної діяльності можна сформулювати основні її ознаки як об'єкта адміністративно-правового регулювання.

Торговельна діяльність базується на положеннях ст. 42 Конституції України, відповідно до якої кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом та ст. 263 ГК України, що однією із форм господарсько-торговельної діяльності, яка здійснюються суб'єктами господарювання, є роздрібна торгівля.

Діяльність у сфері торгівлі можна кваліфікувати як підприємницьку, ураховуючи те, що їй притаманний ініціативний, самостійний і ризиковий характер. У нормативно-правових, а також у науково-теоретичних джерелах така думка є домінуючою, що дає змогу вважати торго-

вельну діяльність підприємницькою. «Торговельна діяльність є одним із видів підприємницької діяльності, що здійснюється підприємцями (юридичними та фізичними особами) самостійно, на власний ризик і вільно, якщо державою не встановлені спеціальні обмеження, що торкаються предмета діяльності, її умов, порядку та правил здійснення» [12, с. 24].

Торговельна діяльність може здійснюватися юридичними особами всіх форм власності, що зареєстровані в установленому законом порядку та фізичними особами, які не обмежені у правоздатності та дієздатності згідно із законодавством України та зареєстровані як суб'єкти підприємницької діяльності. Законодавством чітко визначено необхідність легітимації торговельної діяльності.

Відповідно до ст. 22, 128 ГК України, ст. 5 Порядку проведення торговельної діяльності та правил торговельного обслуговування населення [13], суб'єкт господарювання має право на здійснення торговельної діяльності тільки після його державної реєстрації, у порядку, встановленому законом.

Метою здійснення торговельної діяльності є одержання прибутку, що підкреслюють практично всі вищенаведені визначення торговельної діяльності. Ураховуючи те, що ст. 3 ГК України поділяє господарську діяльність на підприємницьку (діяльність з метою отримання прибутку) і некомерційну (діяльність без мети одержання прибутку), та згідно із визначенням господарсько-торговельної діяльності, що міститься у ст. 263 ГК, слідує, що торговельна діяльність може мати на меті отримання прибутку, а може і не мати такої мети. Однак суб'єкт торговельної діяльності, здійснюючи продаж товару, завжди отримує від цього певний дохід. Хоча варто зазначити, що «тільки отримання прибутку від продажу товарів не є достатнім для того, щоб робити висновок про спрямованість діяльності особи на отримання прибутку, а діяльність особи з продажу товарів розцінювати, як підприємницьку» [14, с. 19].

Висновки

Аналіз сутності та ознак торговельної діяльності дає можливість визначити її як специфічний вид господарської діяльності, що здійснюється юридичними та фізичними особами – суб'єктами господарювання з купівлі-продажу продукції, у галузі оптової та роздрібно торгівлі, а також торговельно-виробничій сфері з метою отримання прибутку та пов'язана з передаванням права власності на товари.

Торговельна діяльність здійснюється відповідно до встановлених державою загальнообов'язкових правил торгівлі.

Однак, незважаючи на велику кількість нормативно-правових актів, які регламентують суспільні відносини у сфері торгівлі, проблемним питанням залишається їх розгалуженість, об'ємність та неоднозначність. Тому об'єктивно необхідним кроком для розвитку законодавства у сфері торговельної діяльності є розроблення єдиного нормативно-правового акта, у якому повинно бути сконцентровано більшість правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері торгівлі для забезпечення належного рівня правового регулювання торговельної діяльності.

Література:

1. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник / П. М. Рабінович. – Вид. 9-е, зі змін. – Л. : Край, 2007. – 188 с.
2. Галуцько В. В. Поняття та зміст адміністративно-правового регулювання / В. В. Галуцько, О. М. Єщук // Actual problems of corruption prevention and counteraction/ - 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.law-property.in.ua>.
3. Черниш І. А. Поняття адміністративно-правового регулювання торговельної діяльності / І. А. Черниш // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 657-660 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nbuv.gov.ua>
4. Теорія держави і права : [курс лекцій : навчальний посібник] / [авт.-упоряд. В. В. Галуцько, Г. О. Пономаренко, В. К. Шкарупа] ; за ред. В. К. Шкарупи. – Херсон : вид-во ВАТ ХМД, 2008. – 280 с.
5. Мілаш В. С. Господарське право : Курс лекцій / В. С. Мілаш. – У 2 ч. – Ч. 2. – Харків : Право, 2010. – 336 с.
6. Буткевич О. В. Співвідношення понять «торгівля» та «торговельна діяльність» / О. В. Буткевич // Вісник господарського судочинства. – 2009. – № 1. – С. 69-73.
7. Ващенко С. В. Адміністративна відповідальність за правопорушення в галузі торговельної діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / С. В. Ващенко ; Ун-т внутр. справ. – Харків, 1999. – 15 с.
8. Щербина В. С. Господарське право / За заг. ред. В. С. Щербини. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 416 с.
9. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. (редакція від 20 вересня 2015 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
10. ДСТУ 4303:2004 Роздрібно та оптова торгівля. Терміни та визначення понять. Національні стандарти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.profiwins.com.ua
11. Податковий кодекс України: Закон України від 2 грудня 2010 р. (ред. від 1 лютого 2016 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua>
12. Мельник Н. Торговая деятельность : ограничения, предусмотренные законодательством в связи с ее осуществлением, ответственность за их нарушение / Н. Мельник, Н. Любецкий // Підприємництво, господарство і право. – 1996. – № 1. – С. 24-29.
13. Порядок провадження торговельної діяльності та правила торговельного обслуговування населення : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 червня 2006 р. (ред. від 18 квітня 2013 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/833-2006-п>
14. Полтавський О. В. Торгове право : навч. посібник / О. В. Полтавський, С. В. Томчишен [за ред. О. В. Полтавського]. – Харків : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. – 168 с.

Застосування міжнародного гуманітарного права до внутрішніх збройних конфліктів: філософсько-правові аспекти

Применение международного гуманитарного права к внутренним вооруженным конфликтам: философско-правовые аспекты

Доди Корина

кандидат юридических наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін, Університет економіки і права «КРОК»

В статье исследованы вопросы запрета в международном праве применения силы или ее угрозы в межгосударственных отношениях, а также защиты человека от бедствий военного времени, в том числе различными правовыми средствами.

Ключевые слова: международное право, международное гуманитарное право, немеждународный вооруженный конфликт, Древняя Греция, Древняя Индия, Гроций, Ваттель, МККК.

У статті досліджено питання заборони в міжнародному праві застосування сили або її загрози в міждержавних відносинах, а також захисту людини від лих воєнного часу, у тому числі різними правовими засобами.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародне гуманітарне право, неміжнародний збройний конфлікт, Древня Греція, Древня Індія, Середні віка, Гроцій, Ваттель, МКЧХ.

The article is dedicated to researching the issues concerning the prohibition in international law of the use of force or its threat in international relations, as well as protect people from the disaster of war, including a variety of legal means.

Keywords: international law, international humanitarian law, non-international armed conflicts, Ancient Greece, Ancient India, Grotius, Vattel, ICRC.

Постановка проблеми

Філософія захисту людини від стихій ненависті і неограниченого насильства в час війни і озброєних конфліктів складна і суперечлива, оскільки намагається дати відповідь на кардинальні гуманітарні, світоглядні питання, які нині стоять перед людством і не могли знайти розумне рішення протягом багатьох років [1, с. 6].

Міжнародне право забороняє застосування сили або загрози її застосування в міждержавних відносинах. Однак реальність сучасного міжнародного життя така, що постійно в світі відбуваються озброєні конфлікти. Між-

народне право не могло бути в стороні від того, щоб не гуманізувати правила ведення озброєних конфліктів. Тому воно містить комплекс принципів і норм, направлених на регулювання поведінки держав і інших суб'єктів міжнародного права в період озброєних конфліктів з метою гуманізації даних правил і швидкого припинення конфлікту. Цей комплекс принципів і норм міжнародного права складає його окрему галузь – міжнародне гуманітарне право, або право озброєних конфліктів [2, с. 671].

Право озброєних конфліктів можна визначити як сукупність міжна-

родно-правовых принципов и норм, регулирующих отношения государств и других субъектов международного права в период ведения военных действий, запрещающих или ограничивающих средства ведения войны, предусматривающих гуманизацию ее методов в целях защиты жертв вооруженных конфликтов [3, с. 518]. Международное гуманитарное право применяется в период вооруженных конфликтов, которые подразделяются на два вида: вооруженные конфликты международного характера и вооруженные конфликты немеждународного характера.

Анализ последних исследований и публикаций

На сегодняшний день в юридической литературе Украины исследование вопроса о применении международного гуманитарного права к внутренним вооруженным конфликтам через призму философско-правовых учений практически не было проведено. Отдельные аспекты этой проблемы стали предметом исследований ученых и юристов-международников: В.Н. Денисова, С.В. Исаковича, М. Баймуратова, В.Н. Репецкого, Н.Н. Гнатовского, В.И. Дяченка, М.В. Цюрюпы, П.В. Шумкого, В.С. Бигуна.

Не решенным ранее составляющим общей проблемы является вопрос о сущности международного гуманитарного права как целостной философско-правовой концепции регулирования современных проявлений вооруженного насилия.

Формулирование целей статьи

Целью статьи является осуществление исторического, философского и юридического анализа норм права войны, в части регламентирующих вопросы внутренних конфликтов.

Изложение основного материала исследования

Гуманные деяния некоторых правителей и народов тем более замечательны, что были редки. С ростом городов, формированием наций и развитием международных связей, около 2000 г. д.н.э. возникли первые законы того права, которое впо-

следствии было названо международным [4, с. 15].

Идея защиты человека от бедствий военного времени, в том числе правовыми средствами, не нова. Зародившись на заре человечества, она постепенно набирала силу. Это убедительно подтверждает процесс развития гуманитарной мысли на протяжении веков. Гносеологические корни гуманитарного права находят отражение уже в культурах Древней Греции, Египте, Риме, прогресс его продолжается и сейчас [5, с. 6].

На всем протяжении истории существования международного гуманитарного права на его развитие оказывали влияние религиозные концепции и философские идеи. Уже в Ветхом Завете существовали отдельные примеры ограничений, наложенных Богом. Так, мы читаем во Второзаконии, например, что атакуя языческие племена среди обитателей Ханаана (Земли обетованной), израильтянам было запрещено уничтожать фруктовые деревья на захваченных территориях; в то же время урожай этих садов им было разрешено потреблять.

Священные писания Древней Индии учреждали некоторые меры гуманности. Махабхарата, как и Законы Ману, устанавливали, что «король никогда не должен причинять такой вред неприятелю, который будет терзать сердце последнего», и дальше предписывали, что не следует нападать на спящего врага. Более того, они запрещали убийство тех, кто страдал любой врожденной (физической или умственной) неспособностью, и «не является сыном рода Вишну тот, кто убивает женщину, мальчика или старого человека» [6, с. 20].

По законам Ману вводились ограничения на использование определенных видов оружия: «Во время битвы не следует поражать врага вероломным оружием – ни зубчатым, ни отравленным, ни раскаленным на огне» [7, с. 415].

Еще в «Илиаде» Гомер описывал войну, которая в целом велась по правилам честной игры, войну с перемириями, войну, в которой с уважением относились к мертвому врагу. Александр Великий гуманно

относился к побежденным, пощадил семью Дария и не позволял оскорблять достоинство женщин [4, с. 17].

По словам Гомера, древние греки рассматривали использование отравляющего оружия в качестве анафемы богам [6, с. 21]. Они щадили храмы, посольства, служителей культа и дипломатических представителей противоположной стороны и обменивались военнопленными [8, с. 16].

Ислам также признавал важнейшие требования гуманности. Отдавая распоряжения своим военачальникам, первый халиф Абу Бакр (около 632 г.) оговорил в качестве особого условия следующее: «Кровь женщин, детей и стариков пусть не запятнает вашу победу. Не уничтожайте пальмовое дерево, не сжигайте дома и поля с зерном и не рубите никакого плодоносного дерева. Вы не должны уничтожать ни одной стаи или стада, поберегите их для вашего пропитания» [8, с. 17].

В Древнем Израиле войны разделялись на священные (приписанные богом и освященные им) и гражданские. Первые, как правило, проводились с целью расширения границ, удержания баланса сил путем распространения иудейской религии и подчинялись действию религиозных норм; вторые были обыкновенными завоевательными или оборонительными войнами и регулировались нормами права войны, а не оправдывались религиозной целью. Попытки регламентации правил ведения войны в древней Индии привели к определению основных причин, достаточных для ее начала: 1) отказ в выдаче; 2) религиозные конфликты; 3) преступные действия против дипломатических представителей. Кроме того, правомерными для древних индусов могли быть войны, проводимые с целью: 1) обеспечения власти; 2) самосохранения государства; 3) достижения баланса сил; 4) предотвращения тирании правителя над его народом [7, с. 406]. Очевидно, последнее основание было попыткой определить право народа на восстание против власти, которая его угнетала.

В начале V века святой Августин разработал теорию «справедливой войны», которая впоследствии была подхвачена

святым Фомой Аквинским. Как утверждал святой Августин, справедливая война есть борьба между грехом и справедливостью, и любая победа, даже одержанная грешниками, есть унижение для побежденных, которые по Божьему приговору несут наказание за свои прегрешения. Позднее Фома Гаэтанский, великий магистр ордена доминиканцев, писал: «За ущерб, причиненный не только воинам, но и другим жителям, государство, против которого идет справедливая война, не должно чувствовать себя виновным... Незачем делить жителей на виновных и невиновных, поскольку все государство враждебно и, в силу этого, проклято и разорено» [4, с. 23].

В Средние века власть церкви была настолько сильной, что она могла запретить рыцарям-христианам использовать определенное оружие как противное Богу. Поэтому в 1139 г. Второй лютеранский собор осудил применение арбалетов и дуг; эта точка зрения совпадала с концепцией рыцарства, которое считало такие виды оружия позорными, поскольку они могли применяться на расстоянии, давая, таким образом, человеку возможность нанести удар без угрозы для себя быть атакованным. В сущности, рыцари-феодалы были осведомлены о так называемом «праве рыцарства» – кодексе рыцарского поведения, который регулировал их деятельность и проводился в жизнь специально назначенными арбитрами или Рыцарскими судами (в случае Англии и Франции) [6, с. 22].

В Средние века общее право проводило различие между внутренними и международными войнами через понятие лояльности. Война между армией суверена и иностранными армиями, которые не имели вассальной зависимости от этого короля, была «международной», а конфликт между сувереном и подданными, которые имели такую зависимость, был внутренним конфликтом. Восстание против суверена рассматривалось как разрушающее королевство изнутри и приравнивалось к государственной измене [9, с. 34].

В догроицевую эпоху существования международного права право военных действий, рассматриваемое как часть jus

gentium, действовало во всей Священной Римской империи. Отсутствие общества, основанного на существовании суверенных, независимых, территориальных государств, предотвращало всякую юридическую дихотомию между международным и внутренним вооруженным конфликтом в нашем современном понимании этих терминов. В Средние века существовали «открытые и публичные» войны, к которым применялось право войны, с явным различием между правовым положением принца или правителя, ведущего «справедливую войну» и его противника, который по необходимости мог вести только «несправедливую войну». Существовали также «частные войны», которые вообще были не войнами, а частными набегами и рейдами, бичом эпохи, где было много безземельных членов общества, обученных никакой другой профессии, кроме военной. Такие «частные войны» были преданы церковной анафеме.

В связи с распадом средневековой системы в XVI в. должна была быть изобретена система права и дано теоретическое основание для упорядочения поведения новых суверенных, независимых, территориальных государств в отношениях друг с другом как часть схемы устройства, требуемого естественным правом. Гроций, его непосредственные предшественники и последователи снабдили новое международное сообщество государств такой системой – правом наций [10, с. 255-256].

В XVII в. Гроций в своем трактате «О праве войны и мира» анализирует вопрос о сопротивлении власти. Цитируя Тацита, он представляет мысль о том, что «боги предоставили верховную правительственную власть государям, подданным же остается честь повиновения». А Платон в диалоге «Законы» (книга IV) указывал на то, что общие дела связывают государства, а частные интересы разрушают их. Отсюда следует, что для государства и для частных лиц важнее заботиться об общем, а не о частном благе.

У Ксенофонта читаем: «Кто на войне восстает против вождя, поступает так в ущерб своему благополучию». Дион Кас-

сий рассуждал: «Я не нахожу приличным, чтобы правитель уступал подданным государства, и не может быть надежды на безопасность, если те, кто предназначен повиноваться, пожелают повелевать. Подумайте только, во что обратится семейный строй, если младшие станут презирать старших; во что обратятся школы, если учителя станут предметом насмешек учеников; что станет с безопасностью мореплавателей, если рядовые матросы ослушаются команды капитана. Оттого по природе необходим и благодетелен для людей порядок, когда одни повелевают, а другие повинуются». По еврейскому закону подлежит осуждению на смерть тот, кто окажет неповиновение как верховному первосвященнику, так и тому, кого Бог в чрезвычайном порядке изберет правителем народа [11, с. 159-162].

В главе XIX третьей книги Гроций отмечает, что у подданных отсутствует право действовать насильственным образом даже в том случае, когда у них имеется к этому справедливое основание. Иногда несправедливость их действия и преступность их сопротивления заслуживают тяжкого наказания. Тем не менее, если с ними обращаются как с дезертирами или как с восставшими, то, согласно сказанному только что, наказание не может быть противопоставлено данному обещанию [11, с. 764].

Несмотря на такую жесткую позицию в отношении к восставшим, Гроций призывает к умеренности в актах войны, говорит, что заложников и пленных предавать смерти следует только тогда, когда они совершили преступления, что неприятельское имущество не должно уничтожаться, если того не требует настоятельная военная необходимость [12, с. 33].

В эпоху после Гроция право войны главным образом касалось поведения воюющих в межгосударственных конфликтах. Внутреннее вооруженное восстание не имело отношения к международному праву; также обстояли дела и с нарушениями последнего во время внутренних мятежей. Естественным следствием было то, что суверенитет государств, уходящий корнями в международное право, дал возможность

правительствам государств подавлять такие восстания способом, определенным местным муниципальным правом [10, с. 256].

Будет логично вспомнить о вкладе в развитие философского учения о войне великого мыслителя Ж.-Ж. Руссо, который написал в своем трактате «Об общественном договоре»: «Война – это не отношения между людьми, но между государствами, и люди становятся врагами случайно, не как человеческие существа и даже не как граждане, а как солдаты; не как жители своей страны, а как ее защитники... Если цель войны – уничтожение враждебного государства, то другая сторона имеет право истреблять ее защитников, пока они держат в руках оружие, но как только они бросают его и сдаются – они перестают быть врагами или инструментом в руках врагов и вновь становятся просто людьми, чьи жизни не позволено никому отнимать» [4, с. 31-32]. Руссо формулирует основной принцип, на котором строится международное гуманитарное право, а именно: целью военного выступления никогда не должно быть физическое уничтожение противника [13, с. 14].

Монтескье отмечал, что международное право основывается на принципе, заключающемся в том, что в периоды мира государства должны творить как можно больше добра, а в период войны – как можно меньше зла [14, с. 449].

Лишь в XVIII в. появилась идея руководствоваться законом даже в борьбе с теми, кто поднялся против правителей. Эммер де Ваттель первым сформулировал это предложение в своей работе «Право народов или принципы естественного права, применимые к поведению и делам нации и суверенов». Он отмечал, что все эти буйства и насилия нарушают общественный порядок и являются государственными преступлениями, даже когда они вызваны справедливыми поводами для жалоб, ибо насильственные действия запрещены в гражданском обществе; те, кто от чего-либо пострадал, должны обращаться к судьям, и если им не будет оказано правосудия, они могут приносить

свои жалобы к подножию престола. Только отказ в правосудии со стороны суверена или умышленные затяжки могут извинить вспышку гнева доведенного до крайности народа, даже оправдать эту вспышку, если тяготы были невыносимы, притеснения велики и очевидны.

Если суверен должен карать тех, кто без нужды нарушает общественный мир, то он должен проявлять милосердие к несчастным, у которых есть справедливый повод для жалоб и которые виновны только в том, что прибегли к самоуправству, чтобы добиться справедливости [15, с. 592].

Также Ваттель отмечает, что если в обществе появляются две партии, которые жаждут власти, и вспыхивает гражданская война, то общие законы войны должны соблюдаться обеими сторонами. Те же причины, которые делают эти правила обязательными в отношениях между государствами, делают их также и даже более необходимыми в случае, когда две опустошающие партии раздирают их общую родину. Если суверен сочтет себя вправе вешать пленных как мятежников, противная партия применит репрессалии, если он выжигает и опустошает страну, они поступят так же, и война станет жестокой, ужасной и все более и более пагубной для нации. Во всех случаях, когда многочисленная партия считает себя вправе сопротивляться суверену и когда ей приходится прибегнуть к оружию, война должна вестись между ними так же, как между двумя нациями: они должны применять одинаковые средства для предупреждения преступлений и восстановления мира [15, с. 595-596].

Правовой статус воюющих сторон в гражданских войнах в XIX в. был сформулирован Йоханом Блунчли. Он указывал, что вооруженная группа, которая не уполномочена применять силу существующим государством, будет, тем не менее, рассматриваться в качестве воюющей стороны в той степени, в какой она организована как независимая воюющая сила и борется не на стороне государства, но вместо этого в духе доброй воли за публичное право.

Повсеместное изменение международ-

ной правовой доктрины в конце XIX в. от идеи естественного права к формам строгого правового позитивизма было причиной того, что правовая доктрина стала недоступной для оправдания гуманности подобно главному аргументу, использованному Блюнчли. В 1868 г. он констатировал, что интересы гуманности требуют, чтобы в случае сомнения со стороны, которая преследует государственные цели и которая организована как государственная власть, должны обращаться больше как с воюющей стороной, нежели как с группировкой уголовников. Такая сторона имеет естественное право на то, чтобы к ней относились как к армии государства в тот момент, когда она достаточно сильна для того, чтобы удержаться в качестве общественной власти, аналогичной государственным властям, гарантируя порядок через свою военную организацию и демонстрируя свои стремления к государственности через свои политические цели [16, с. 198-199].

К началу XIX в. отчетливое теоретическое различие, которое традиционно проводилось между двумя типами конфликта, не обязательно придерживалось на практике, а правовой статус немеждународного вооруженного конфликта мог быть существенно изменен путем задействия доктрины признания воюющих сторон [17, с. 338].

В XIX в. была сделана первая попытка кодификации права войны, и как ни странно, эта попытка была предпринята в условиях внутреннего конфликта. Фрэнсис Либер посвятил 1860-1863 гг. разработке «Инструкции для командующих армий Соединенных Штатов на поле боя», которая не утратила свою важность и по сегодняшний день. Данный проект был доработан Военной комиссией и в 1863 г. утвержден Президентом Линкольном в виде «Инструкций полевым войскам США», обнародованных в форме Общего приказа № 100. Он представлял первую попытку кодификации законов и обычаев войны, охватывал широкий диапазон вопросов: от обращения с военнопленными, принципа военной необходимости, защиты граждан-

ского населения и его собственности до запрещения изнасилований или использования отравляющих веществ в современных военных действиях [9, с. 36].

Гуманизация вооруженных конфликтов значительно ускорилась в XIX в. с появлением общественных организаций, которые развернули свою деятельность во многих странах [14, с. 450]. Одной из таких организаций являлся Международный комитет помощи раненым (сегодня Международный Комитет Красного Креста), созданный Анри Дюнаном в 1863 г. в Женеве. Данная организация сыграла самую важную роль в развитии принципов и норм международного гуманитарного права, особенно следует отметить ее роль в попытке решения вопросов, касающихся ситуаций внутренних конфликтов.

Одним из юристов-международников этого периода являлся Ф.Ф. Мартенс, который на Гаагской конференции 1899 г. предложил применять для защиты воюющих и гражданского населения положение, согласно которому «население и воюющие остаются под охраной и действием начал международного права, поскольку они вытекают из установившихся между образованными народами обычаев, из законов человечности и требований общественного сознания». Эта формулировка прочно вошла в международное гуманитарное право как «оговорка Мартенса» [14, с. 452].

Юристы досоветской эпохи считали, что гражданская война – это вооруженная борьба отдельных партий внутри государства [18, с. 247].

Советская наука исследовала вопрос о гражданских войнах. Так, В.И. Ленин указывал, что «гражданская война есть наиболее острая форма классового боя, когда ряд столкновений и битв экономических и политических, повторяясь, накапливаясь, расширяясь, заостряясь, доходит до превращения этих столкновений в борьбу с оружием в руках одного класса против другого класса». Гражданская война – это организованная вооруженная борьба за государственную власть между классами и социальными группами внутри страны, наиболее острая форма классового боя [19, с. 48].

Современные авторы считают, что гражданская война – это форма вооруженной борьбы между организованными группами, сражающимися за государственную власть, где одной стороной обычно являются силы, охраняющие существующий режим, а другой – партизанское движение, поддерживаемое частью населения и/или иностранным государством [20, с. 14].

Наряду с такой формой внутрисударственного вооруженного конфликта, как гражданская война, в доктрине международного права нередко можно встретить понятия «мятеж» и «восстание» [21, с. 34]. По мнению американского юриста Ч. Хайда, о мятеже речь идет, когда народ с оружием в руках восстает против законов или конкретных должностных лиц. Хайд также считает, что восстание – это мятеж более широких масштабов, когда происходят военные действия между законным правительством страны и отдельными частями или провинциями этой страны и восставшие пытаются установить свою власть, а также образовать собственное правительство.

Чилийский юрист Э. Монтеалегре считает целесообразным использовать иной понятийный аппарат и говорит о «вооруженном конфликте, не носящем международного характера», под которым понимается внутренняя ситуация коллективного использования силы. По его мнению, эта ситуация превосходит внутренние беспорядки, сталкивающиеся в ней стороны представлены вооруженными группами, не имеющими статуса воюющей стороны. Скорее, здесь идет речь о ситуации вооруженного столкновения противоборствующих сторон на территории суверенного государства, когда законная власть в силу различных причин в такой конфликт вмешаться не в состоянии [22, с. 100]. Такой подход представляется достаточно узким и, по мнению некоторых ученых, не подпадает под нормы, регулирующие внутренние вооруженные конфликты.

Гражданская война в России после революции 1917 г. и война в Испании продемонстрировали одновременно и возможность осуществлять деятельность по

оказанию помощи в условиях гражданской войны и ненадежный характер такой деятельности при отсутствии конвенционной основы. А главное, эти конфликты показали, что для предотвращения той череды зверств, которую неизбежно влечет за собой любая братоубийственная борьба, необходимо установить правовой режим, применимый к немеждународным вооруженным конфликтам. Такой и была одна из целей, поставленных перед собой Международным Комитетом Красного Креста с началом подготовительных работ, которые должны были привести к принятию Конвенций 1949 г. [23, с. 425]. Компромиссом принятия Женевских конвенций 1949 г. стало появление общей статьи 3, которая представляет собой «мини-конвенцию», применяемую ко всем ситуациям вооруженных конфликтов.

Многочисленные внутренние конфликты, произошедшие после 1949 г., убедительно показали, насколько полезна ст. 3, общая для всех четырех Женевских конвенций 1949 года. Ни одну статью этих международно-правовых актов не пришлось использовать так часто, ни одна не могла сравниться с ней по своей эффективности.

Однако на деле находящимся в конфликте сторонам почти никогда не удавалось прийти к соглашению о более широком применении конвенционных положений. Из-за этого ст. 3, которая должна была представлять собой лишь минимальные гарантии, своего рода «сетку безопасности» гуманитарной защиты, слишком часто рассматривалась в качестве вполне достаточной нормы. Поэтому нетрудно понять, почему с различных сторон раздавались голоса, требующие укрепить защиту жертв внутренних конфликтов, а для этого принять новые правила, которые дополнили бы положения ст. 3 [23, с. 438-439]. Эти требования воплотились в 1977 г., когда мировое сообщество решило принять II Дополнительный протокол к Женевским конвенциям 1949 г., касающийся регулирования вооруженных конфликтов немеждународного характера.

В заключение необходимо отметить, что мораль, которая требует уважения к

нормам міжнародного гуманітарного права, повинна бути вище моралі переможця, тобто військового прагматизма. Складність проблеми в тому, що ефективність воєнних дій також має сенс в воєнних «настановленнях». Так, Е. Морен писав про війну в Алжирі, що ефективність

спробувала бути, допомагала отримувати необхідні дані. Але спроби засуджуються з точки зору гуманізму та моралі. Треба надати воєнним діям таку моральну складову, яка не тільки зводиться до захисту держави, але має безпосереднє відношення до захисту справедливості та права.

Література:

1. Дяченко В.І. Міжнародне гуманітарне право : філософсько-правова доктрина регулювання збройних конфліктів / В. І. Дяченко, М. В. Дюрупа, П. В. Шумський. – К. : Сфера, 1999. – Ч. І. Історія становлення. – 1999. – 128 с.
2. Міжнародне публічне право / Под ред. Бякешева К. А. – М., 2007. – 779 с.
3. Міжнародне право / Под ред. Тиунова О. І. та Ігнатенка Г. В. – М., 2006. – 624 с.
4. Пикте Ж. Развитие и принципы международного гуманитарного права / Ж. Пикте ; [2-ое изд. исправленное]. – М.: МККК, 2001. – 110 с.
5. Ярмаки В. Определение понятия «международное гуманитарное право» и реализация международных обязательств на внутригосударственном уровне / В. Ярмаки // Український часопис міжнародного права. – 2005. – № 2. – С. 6-9.
6. Green L. C. The contemporary law of armed conflict / L. C. Green – Manchester, 2006. – 291 p.
7. Буткевич О. В. Міжнародне право Стародавнього світу / О. В. Буткевич. – К.: Україна, 2004. – 864 с.
8. Fleck D. The Handbook of international humanitarian law / D. Fleck – Oxford : Oxford University Press, 2008. – 770 p.
9. La Haye E. War crimes in internal armed conflicts / Eve la Haye – Cambridge : Cambridge University Press, 2008. – 424 p.
10. Draper G.I.A.D. Humanitarian law and internal armed conflicts / G.I.A.D. Draper // Georgia Journal of International and Comparative Law. – 1983. – Vol. 13. – P. 253-277.
11. Гроций Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций ; пер. с латинского А. Л. Саккетти. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.
12. Аби-Сааб Р. Гуманитарное право и внутренние конфликты. Истоки и эволюция международной регламентации / Р. Аби-Сааб ; [пер. с французского]. – М. : МККК, 2000. – 264 с.
13. Гассер Х. П. Міжнародне гуманітарне право. Введення / Х. П. Гассер. – М. : МККК, 1995. – 155 с.
14. Міжнародне право / [отв. ред. Колосов Ю. М. и Кривчиков Э. С. ; изд. 2-ое, перераб. и доп.]. – М. : Международные отношения, 2005. – 815 с.
15. Ваттель, Эммер де Право народов или принципы естественного права, применимые к поведению и делам нации и суверенов / Эммер де Ваттель ; [предисл. В. Н. Дурденевского]. – М. : Госюриздат, 1960. – 719 с.
16. Oeter S. Civil war, humanitarian law and the United Nations / S. Oeter // Max Planck Yearbook of United Nations Law. – 1997. – № 1. – P. 195-229.
17. Moir L. The historical development of the application of humanitarian law in non-international armed conflict to 1949 / Lindsay Moir // International and comparative law quarterly. – April 1998. – Vol. 47. – P. 337-361.
18. Ривье А. Учебник международного права / А. Ривье ; [пер. П. Казанского ; под ред. Л. Кармаровского]. – М. : Тип. И. Л. Мыльшева, 1893. – 345 с.
19. Арцибасов Н. И. Вооруженный конфликт : право, политика, дипломатия / Н. И. Арцибасов, С.А. Егоров. – М. : Международные отношения, 1989. – 248 с.
20. Матевосян А. Р. Защита прав человека при немеждународных вооруженных конфликтах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00. 06 «международное право» / А. Р. Матевосян. – Ереван, 2006. – 26 с.
21. Смирнов М. Г. Защита жертв вооруженных конфликтов немеждународного характера : международно-правовое регулирование / М. Г. Смирнов. – М. : Изд. Института государства и права РАН, 2006. – 180 с.
22. Алёшин В. В. Особенности вооруженного конфликта немеждународного характера (теоретико-правовой анализ) / В. В. Алёшин // Государство и право. – 2006. – № 2. – С. 100-104.
23. Бюньон Ф. Міжнародний Комітет Червоного Хреста та захист жертв війни / Ф. Бюньон [пер. с фр.]. – МККК, 2005. – 1548 с.

Теоретико-правові питання правосуб'єктності

І.С. Окунєв
кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін, Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто деякі теоретико-правові питання правосуб'єктності як складової теорії правового статусу суб'єкта права, а також підходи до визначення цієї категорії в юридичній науці.

Ключові слова: суб'єкт права, правовий статус, правосуб'єктність.

В статье рассмотрены некоторые теоретико-правовые вопросы правосубъектности как составляющей теории правового статуса субъекта права, а также подходы к определению этой категории в юридической науке.

Ключевые слова: субъект права, правовой статус, правосубъектность.

The article describes certain theoretical and legal issues of legal capacity as a part of legal subject status theory, as well as legal science approaches to determining of this category.

Key words: legal subject, legal status, legal capacity.

Постановка проблеми

Правосуб'єктність індивідів і організацій завжди відображає їх фактичний, соціальний стан, що закріплюється державою. Вивчення джерел права, що регулювали життєдіяльність осіб, показує, що не природа і суспільство, а тільки держава насправді визначає, хто і за яких умов може бути суб'єктом права, а отже, учасником правовідносин, які якості він повинен мати. Тільки законом може встановлюватися і визнаватися особлива сукупність юридичних якостей, що дає змогу особі стати суб'єктом права [1, с. 142].

Відповідно, невід'ємною частиною теорії правового статусу суб'єктів права є питання їх правосуб'єктності, оскільки правосуб'єктність фізичних і юридичних осіб завжди відображає їх фактичний, соціальний і правовий стан, що закріплюється державою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми правосуб'єктності досліджували представники загальної теорії держави і права, розробляючи її принципи, категоріальну базу, методологію пізнання, зокрема: поняття, структуру, види правосуб'єктності описані в монографіях,

посібниках і наукових статтях М.Г. Александрова, С.С. Алексєєва, С.В. Бобровник, М.В. Вітрука, В.М. Горшенєва, О.В. Зайчука, С.Ф. Кечек'яна, С.О. Комарова, О.Л. Копиленка, В.І. Леушина, С.Л. Лисенкова, М.М. Матузова, О.В. Міцкевича, П.О. Недбайла, В.С. Нерсєсянца, В.І. Новосєлова, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, А.В. Полякова, В.Д. Перєвалова, П.М. Рабінєвича, О.Ф. Скакун, Л.І. Спиридонова, В.В. Сухоноса, І.Є. Фарбер, Р.О. Халфіної, Ю.С. Шемшученка, Л.С. Явича та інших.

Окрім питання правосуб'єктності права вивчали представники галузевих юридичних наук, які спрямовували свої зусилля на пізнання особливостей галузевої правосуб'єктності. У цьому контексті актуальними є праці Д.М. Бахраха, Б.К. Бегичева, С.Н. Братуся, Я.Р. Веберса, А.К. Венедиктова, Л.Д. Воєводіна, Б.Н. Габричидзе, Л.В. Ковалєва, В.Ф. Погорілка, В.М. Шаповала, Ю.К. Толстого, В.Ф. Яковлева, Ц.А. Ямпольської та інших авторів, завдяки яким розширено межі джерельної бази у формуванні комплексної характеристики правосуб'єктності. При цьому слід зазначити, що питання правосуб'єктності на галузевому рівні досліджувалося під відповідним кутом зору, має різний зміст зі своїми

специфічними особливостями, що зумовлено, насамперед, предметом правового регулювання тієї чи іншої галузі права.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Проблему правосуб'єктності не можна вважати вирішеною в юридичній науці. Питання щодо поняття, змісту, структурних елементів і видів правосуб'єктності, її співвідношення з іншими категоріями теорії правового статусу суб'єкта права в науці вирішується неоднозначно.

Формування цілей статті

Метою статті є розкриття деяких теоретико-правових питань правосуб'єктності як складової теорії правового статусу суб'єкта права.

Виклад основного матеріалу дослідження

Ступінь участі суб'єктів права у правовідносинах визначається за допомогою категорії правосуб'єктності. Визнання особи здатною до участі хоча б у якомусь вузькому колі правовідносин означає оголошення її правосуб'єктною. Правосуб'єктність не відноситься до природних властивостей особи, що надана їй природою; її характер і зміст залежать від характеру і змісту чинного законодавства, а тому правосуб'єктність – це не просто соціальна, а визначена соціально-юридична властивість. Проте особа не може бути правосуб'єктною взагалі, її правові можливості завжди чітко визначені. Тому правосуб'єктність означає, з одного боку, наділення суб'єктів певними соціально-правовими можливостями, а з іншого – встановлення їх меж, кордонів [2, с. 39].

У цьому контексті для суб'єкта права характерні дві основні ознаки.

По-перше, це особа, учасник суспільних відносин, яка за своїми особливостями фактично може бути носієм суб'єктивних юридичних прав і обов'язків. Для цього вона повинна мати певні якості, пов'язані зі свободою волі людини, колективу людей, до яких належать: а) зовнішня відособленість; б) персоніфікація (виступ зовні у вигляді єдиної особи-персони); в) здат-

ність виробляти, виражати і здійснювати персоніфіковану волю.

По-друге, це особа, яка реально здатна брати участь у правовідносинах, набула властивостей суб'єкта права через юридичні норми. Тобто юридичні норми утворюють обов'язкову основу для участі індивідів, організацій, суспільних утворень як суб'єктів права у правовідносинах.

Якщо соціальною передумовою правосуб'єктності слугує свобода волі людини, то її зміст, тобто зміст особливої властивості, що повідомляється юридичними нормами учасникам суспільних відносин, полягає в тому, що особи мають здатність бути носіями юридичних прав і обов'язків. Ця здатність (властивість) і називається правосуб'єктністю.

Суб'єктами права, як правило, є фізичні (індивідуальні суб'єкти) і юридичні особи (колективні суб'єкти), за якими закон визнає здатність бути носіями прав і обов'язків у відповідних сферах правовідносин. Особливе положення, як суб'єкт права, займає держава як носій державної влади і права державної власності.

Кожна фізична особа є суб'єктом права, однак володіє різного виду правосуб'єктністю – залежно від характеру тих правовідносин (конституційних, адміністративних, цивільних, трудових та ін.), учасником яких вона є або може бути. Слід зазначити, що поняття «фізична особа» (грецька *physis* + латинська *persona*) є спеціально юридичним для позначення індивідуального суб'єкта права на відміну від суб'єкта права суспільного утворення. Власне, позначення «фізична особа», що використовується в юриспруденції, ідентично поняттю «людина», «індивід» [3, с. 6]. У літературі також зазначається, що фізичні особи – це всі люди, за якими визнана якість правосуб'єктності [4, с. 241]. Поняття «фізична особа» міститься також у законодавстві України. Так, згідно зі ст. 24 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою.

Фізичні особи, як суб'єкти права, можуть бути класифіковані на різні групи. Поділ цих суб'єктів здійснюється за різ-

ними критеріями, у тому числі за статтю, зв'язком з державою, за родом професійної діяльності, віком, відношенням до військової служби, станом здоров'я тощо.

Закон визнає кожную фізичну особу суб'єктом права, однак це не означає, що він визнає за ним здатність бути носієм прав і обов'язків у будь-якій сфері правовідносин незалежно від характеру цих правовідносин і тих умов (передумов), наявність яких необхідна для визнання за фізичною особою здатності бути носієм прав і обов'язків у цій сфері правовідносин, тобто в цій сфері права.

Достатньо вказати на те значення, яке має вік фізичної особи в окремих сферах правовідносин. Здатність до володіння правами в цивільному праві виникає з моменту народження, у трудовому праві, за загальним правилом, – із 16 років.

Кожна юридична особа, за якою закон визнає правосуб'єктність відповідного виду в тих або інших сферах правовідносин, є єдиним суб'єктом права. Аналогічно тому, як фізична особа залишається суб'єктом права, що має різного виду правосуб'єктність у окремих сферах правовідносин, юридична особа суб'єктом права у всіх тих сферах правовідносин, у яких закон визнає за нею здатність до участі саме як особливого суб'єкта права. Вона володіє в кожній з них відповідного виду правосуб'єктністю, причому може володіти нею в одній сфері правовідносин і не володіти в іншій.

Це – одна із загальних рис, що характеризує правосуб'єктність фізичної і юридичної особи. Крім того, існують інші загальні риси: правосуб'єктність є суспільною і визнаною законом за фізичною або юридичною особою властивістю, правосуб'єктність завжди визнається і може бути визнана тільки за живою людською особою або за юридичною особою, але не за майном.

Разом із загальними рисами, властивими і фізичним, і юридичним особам суб'єктам права, останні мають і специфічними рисами, властиві всім видам організацій або тільки деяким із них.

Усі юридичні особи мають таку специфічну рису, як наявність внутрішньої ор-

ганізації, а також суспільних зв'язків між учасниками, що входять до їх складу. Саме наявність цих внутрішніх зв'язків є однією з необхідних передумов для визнання за юридичною особою здатності бути особливим носієм прав і обов'язків.

Однак характер внутрішніх зв'язків є різним в окремих видах юридичних осіб. Достатньо назвати державне підприємство, акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю.

Визнання відмінності та взаємозв'язку між окремими видами правосуб'єктності організації має особливе значення для розмежування цивільної та адміністративної правосуб'єктності організацій, а також цивільної та тієї правосуб'єктності, яку закон визнає за ними в інших сферах правовідносин, наприклад, у сфері трудових або земельних правовідносин.

Для юридичної науки важливе методологічне значення мають положення про правосуб'єктність: категорії, що розкриває правовий статус суб'єктів права (А.В. Міцкевич, Г.В. Мальцев, Г.І. Петров); передумови участі у правовідносинах (Р.О. Халфіна); стадії правового регулювання (С.С. Алексєєв, В.М. Горшеньов) тощо. Відповідно категорія правосуб'єктності міцно затвердилася в науковій термінології та широко застосовується в усіх галузевих юридичних науках. Категорія правосуб'єктності активно використовується в чинному законодавстві та судовій практиці. Водночас, проблему правосуб'єктності не можна вважати вирішеною, оскільки досі часу вчені-юристи не прийшли до однозначного розуміння правосуб'єктності, її співвідношення з такими категоріями, як «правовий статус», «суб'єктивні права» і «юридичні обов'язки».

Сфера застосування правосуб'єктності, її зміст, структурні елементи, як у загальній теорії держави і права, так і в галузевих юридичних науках, розкривається неоднозначно. Розуміння правової природи правосуб'єктності є однією з найскладніших проблем у юридичній науці.

Різне розуміння правосуб'єктності позбавляє це поняття меж, визначеності змісту [5, с. 9-11; 6, с. 18; 7, с. 11].

Досліджуючи відповідні питання в аспекті правового статусу суб'єктів права, необхідно визначитися з тим, як співвідноситься ця категорія з поняттям «правовий статус суб'єкта права».

Відповіді на ці питання ускладнені тим, що в законодавстві відсутнє загальне визначення правосуб'єктності, що зумовлюється труднощами доктринального характеру.

Так, суб'єкт права в текстах законодавчих актів досі визначається, з деякими варіаціями і доповненнями, як формальна здатність (можливість) особи мати права і обов'язки (правоздатність). Це визначення також доповнюється таким елементом, як здатність особи самостійно, своїми діями набувати і здійснювати права, створювати для себе і виконувати обов'язки (діездатність).

Згідно з п. 2 ч. 1 ст. 92 Конституції України виключно законами України визначається правосуб'єктність громадян.

Міжнародні правові акти, що є частиною національного законодавства, зокрема, Загальна декларація прав людини (ст. 6), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 16) також використовують поняття правосуб'єктності, вказуючи, що кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

У Господарському кодексі України (ч. 1 ст. 207) використовується категорія господарської компетенції (спеціальної правосуб'єктності).

Категорія правосуб'єктності дістала своє закріплення і в Цивільному кодексі України (ст. ст. 25, 26, 30-32).

У процесуальному законодавстві також використовується категорія правосуб'єктності (ст. 48 Кодексу адміністративного судочинства України «Адміністративна процесуальна правосуб'єктність»).

Очевидно, маючи на увазі цю давню традицію визначення поняття суб'єкта права, С.С. Алексєєв зазначає, що категорії «суб'єкт права» і «правосуб'єктність» за своїм основним змістом збігаються [8, с. 319]

У юридичній літературі були вислов-

лені різні концепції щодо змісту поняття правосуб'єктності [9, с. 55-59]:

Ототожнення правосуб'єктності з правоздатністю і визначення її як здатності мати права і обов'язки⁸ [10, с. 6; 11, с. 84-85; 12, с. 9-11].

Розгляд правосуб'єктності як цілісного явища, що складається з правоздатності і діездатності, і характеризується як здатність мати права, обов'язки та здійснювати їх [13, с. 201; 14, с. 185].

У літературі висловлюється думка, що правосуб'єктність в одних галузях права рівнозначна правоздатності, а в інших (наприклад, трудовому, виборчому, для фізичних осіб) вона виступає як праводіездатності [15, с. 236]. Вирізняють у правосуб'єктності три елементи: правоздатність, діездатність і деліктоздатність [16, с. 417-418; 17, с. 234; 18, 329-331].

Введення у правосуб'єктність поряд із правоздатністю, діездатністю правового статусу [19, с. 196; 20, с. 281]. Близьким до цієї позиції був Г.В. Мальцев, який у правосуб'єктність включав правоздатність і правовий статус [21, с. 87].

У юридичній літературі також висловлювалася думка, що краще б узагалі не вводити категорію правосуб'єктності, оскільки це ускладнює і без того непрості питання спричиняє суперечки та дискусії [22, с. 84]. Можливість використання поняття «правосуб'єктність» у цивільному праві категорично заперечували А. Чечина і В.І. Корецький [23, с. 24; 24, 97].

Водночас, вважаючи аргументи цих авторів недостатньо обґрунтованими, Я.Р. Вебере зазначає, що збагачення правової науки таким терміном як «правосуб'єктність» доцільне лише за умови, якщо він не адекватний якому-небудь іншому поняттю [25].

Незважаючи на розмаїття точок зору з цього питання, всі автори загалом погоджуються з тим, що під правосуб'єктністю мається на увазі сукупність властивостей, що дає змогу тій або іншій особі виступати суб'єктом права [26].

На нашу думку, не є переконливими аргументи авторів, що заперечують категорію правосуб'єктності. Це пояснюється

тим, що загалом правосуб'єктність є однією з обов'язкових юридичних умов правовідносин. Вона являє собою можливість чи здатність особи бути суб'єктом з усіма відповідними наслідками.

Незважаючи на те що в юридичній літературі обговорюються різноманітні аспекти поняття суб'єкта права, у теорії права, чинному законодавстві досі визначають суб'єкт права формально-юридично через правосуб'єктність.

За своїм юридичним змістом правосуб'єктність означає закріплену законодавством здатність суб'єкта мати юридичні права, обов'язки і здійснювати їх самостійно або через законних представників, або через органи, а також відповідати за їхню неправомірну реалізацію.

Правосуб'єктність пов'язується з характеристикою осіб (індивідуальних, колективних) як суб'єктів права, є юридичною якістю, яка визнається державою за суб'єктами, виходячи з наявності у них певних властивостей.

Наділення суб'єкта права такою якістю, як правосуб'єктність пов'язане з певними формальними підставами. Якщо для індивідуальних суб'єктів права в якості підстав наділення правосуб'єктністю виступають певний вік і бездефектний стан його волі (осудність), то для колективних суб'єктів такими підставами може бути здійснення певних реєстраційних процедур.

Говорячи про правосуб'єктність індивідуальних і колективних суб'єктів, автор вважає, що її складовими є два основні елементи: 1) правоздатність, 2) дієздатність. Саме ці елементи враховуються у визначенні, сформульованому автором, згідно з яким правосуб'єктність слід розуміти як єдність властивостей суб'єкта, що включає його здатність володіти правами й обов'язками (правоздатність), своїми діями набувати і здійснювати їх (дієздатність).

Отже, розглядаючи питання про співвідношення правосуб'єктності та правового статусу, слід зазначити, що існують різні підходи до такого співвідношення: деякі дослідники вважають правосуб'єктність умовою, що впливає на обсяг правового статусу [27, с. 82-89;], інші схильні вклю-

чати її в правовий статус як структурний елемент [28, с. 75], треті називають правосуб'єктність більш широкою за змістом категорією, яка вбирає в себе правовий статус (мотивується це тим, що правовий статус і правоздатність виникають у суб'єкта і припиняються одночасно, що вони є однаковою мірою невідчужуваними) [29, с. 379].

На нашу думку, правосуб'єктність є структурним елементом правового статусу. Зміст правосуб'єктності дає змогу вирізнити її види. Вона поділяється на загальну, галузеву і спеціальну [30, с. 22; 31, с. 82-89].

Загальна правосуб'єктність – це здатність особи в рамках системи права бути суб'єктом права взагалі. У багатьох країнах усі люди з моменту народження володіють загальною правосуб'єктністю. Потенційно вони можуть стати носіями практично будь-яких прав і обов'язків.

Галузева правосуб'єктність виступає як закріплена правом здатність особи маги і реалізувати конкретні (відповідно до галузей права) юридичні права та обов'язки: конституційні, адміністративні, цивільні, трудові тощо. Тобто галузева правосуб'єктність є здатністю особи бути учасником правовідносин, що регулюються тією або іншою галуззю права. Необхідно виокремити й такі види правосуб'єктності: конституційна, адміністративна, цивільна, кримінальна, трудова, сімейна тощо.

При встановленні правосуб'єктності держава враховує здатність суб'єкта до того або іншого виду діяльності, а також різні чинники – економічного, політичного, правового та іншого характеру.

Галузева правосуб'єктність особи може мати свої спеціальні види. Так, крім загальної правосуб'єктності, в конституційному праві можна говорити про виборчу правосуб'єктність, в сімейному праві – про шлюбну правосуб'єктність тощо. У цьому контексті, слід зазначити, що в процесуальних галузевих науках дебатється питання про спеціальні види галузевої правосуб'єктності особи за видами учасників (суб'єктів) цивільного і кримінального про-

цесу [32, с. 112; 33, с.31-37; 34, с. 51-62].

Питання про особливості змісту галузевої правосуб'єктності та спеціальних її видів належить до завдань галузевих юридичних наук. Слід зазначити, що увага до окремих видів галузевої правосуб'єктності приділялася в юридичній літературі. Однак загалом недостатня розробленість цих проблем, поза сумнівом, позначається на глибині та повноті загальнотеоретичних висновків, що стосуються категорії правосуб'єктності.

Спеціальна правосуб'єктність – це здатність особи бути учасником лише певного кола правовідносин у рамках галузі права. Вона відображає специфіку нормативного регулювання в межах конкретних інститутів права. Спеціальну правосуб'єктність, наприклад, мають окремі види юридичних осіб у цивільному праві, органи державного управління і посадові особи – у межах адміністративних правовідносин.

Те, що визнається законом за фізичною особою здатністю бути носієм прав і обов'язків у різних сферах правовідносин, може бути визначено як його «загальна правосуб'єктність», а здатність бути носієм прав і обов'язків у певній сфері правовідносин – як його «галузева правосуб'єктність»: адміністративна, цивільна, трудова тощо. Як одна із найбільш загальних категорій права «загальна правосуб'єктність» фізичної особи виявляється в «галузевій правосуб'єктності», що визнається законом за фізичною особою в певній сфері правовідносин, виявляється як загальне в особливому і одержує разом з нею і через неї конкретне вираження (здійснення) у тих, що належать фізичній особі, суб'єктивних правах і покладених на неї обов'язках.

Як і «загальна правосуб'єктність» фізичної особи, її «галузева правосуб'єктність» є також абстрактною категорією, проте більш обмеженою за сферою свого

прояву. Загальна правосуб'єктність є абстрактною здатністю бути носієм прав і обов'язків у встановлених законом межах. Галузева правосуб'єктність безпосередньо здійснюється в суб'єктивних правах і обов'язках за наявності вказаних у законі передумов.

Розмежування між «загальною» і «галузевою» правосуб'єктністю необхідно не тільки для правильної теоретичної побудови загального поняття правосуб'єктності фізичної особи й окремих видів її правосуб'єктності у відповідних галузях права, а й для встановлення взаємозв'язку між окремими видами правосуб'єктності фізичної особи у законодавстві та практиці його застосування. Розбіжності з питань про систему права, про критерії розмежування його галузей і про саме коло правових норм і правовідносин, що підлягають віднесенню до тієї або іншої галузі, створюють чималі перешкоди встановленню сфери прояву правосуб'єктності відповідного виду і тим самим визначенню самого змісту цієї правосуб'єктності.

Висновки

Виходячи з викладеного, можна зробити низку висновків:

- невід'ємною частиною теорії правового статусу суб'єктів права є питання про їх правосуб'єктність;
- правосуб'єктність являє собою єдність властивостей суб'єкта права, що включає його здатність мати права й обов'язки (правоздатність), своїми діями набувати і здійснювати їх (дієздатність);
- сфера застосування правосуб'єктності, її зміст, структурні елементи в юридичній науці розкриваються неоднозначно;
- юридична наука однастайна у визнанні правосуб'єктності як самостійної правової категорії, що дає соціально-юридичну характеристику суб'єкту права;
- правосуб'єктність поділяється на загальну, галузеву і спеціальну.

Література:

1. Марченко М. Н. Теория государства и права в вопросах и ответах: учебное пособие / М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2000. – 192 с.
2. Яковлев В. Ф. Отраслевой метод регулирования и гражданская правосубъектность. Правовые проблемы гражданской правосубъектности / Яковлев В. Ф. ; ред. колл. О. А. Красавчиков (отв. ред.). – Свердловск : УрГУ, 1978. – 156 с.

3. *Бегичев Б. К.* Трудовая правосубъектность советских граждан / Бегичев Б. К. – М. : Юридическая литература, 1972. – 248 с.
4. *Общая теория права* / [под общ. ред. А. С. Пиголкина]. – [2-е изд.]. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1995. – 383 с.
5. *Толстой Ю. К.* К теории правоотношения / Ю. К. Толстой. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1959. – 87 с.
6. *Веберс Я. Р.* Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве / Я. Р. Веберс. – Рига : Зинатне, 1976. – 231 с.
7. *Советское гражданское право : Субъекты гражданского права* / [С. Н. Братусь, А. И. Пергамент, В. А. Дозорцев и др.]; под ред. С. Н. Братуся. – М. : Юридическая литература, 1984. – 288 с.
8. *Алексеев С. С.* Общая теория права : курс в 2-х т. / С. С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1981. – Т. 1. – 1981. – 359 с.
9. *Перевалов В. Д.* Вопросы теории социалистической правосубъектности / В. Д. Перевалов // Правоведение. – 1980. – № 3. – С. 55-59.
10. *Братусь С. Н.* Субъекты гражданского права / С. Н. Братусь. – М. : Госюриздат, 1950. – 367 с.
11. *Кечекьян С. Ф.* Правоотношения в социалистическом обществе / Кечекьян С. Ф.; [отв. ред. М. С. Строгович]. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 187 с.
12. *Толстой Ю. К.* К теории правоотношения / Ю. К. Толстой. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1959. – 87 с.
13. *Матузов Н. И.* Личность. Права. Демократия : Теоретические проблемы субъективного права / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1972. – 292 с.
14. *Спиридонов Л. И.* Теория государства и права: [учебник] / Л. И. Спиридонов. – М. : «Статус ЛГД», 1996. – 301 с.
15. *Александров Н. Г.* Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Н. Г. Александров. – М. : Госюриздат, 1961. – 271 с.
16. *Общая теория права : курс лекций* / [В. К. Бабаев, В. М. Баранов, П. П. Баранов и др.]; под общ. ред. В. К. Бабаева. – Нижний Новгород, 1993. – 544 с.
17. *Общая теория права и государства* / [под ред. В. В. Лазарева]. – [3-е изд.]. – М. : Юрист, 2000. – 520 с.
18. *Теория государства и права : учебник для студентов вузов* / [под ред. : М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева]. – М. : ЮНИТИ – ДАНА, Закон и право, 2000. – 337 с.
19. *Бегичев Б. К.* Юридический статус гражданина в трудовом праве: материалы теоретической конференции: сборник / Б. К. Бегичев. – Свердловск : СЮИ, 1966. – С. 193-198.
20. *Сырых В. М.* Теория государства и права / В. М. Сырых [отв. ред. С. А. Чибиряев]. – М. : Былина, 1998. – 512 с.
21. *Мальцев Г. В.* Социалистическое право и свобода личности (теоретические вопросы) / Г. В. Мальцев. – М. : Юридическая литература, 1968. – 143 с.
22. *Матузов Н. М.* Субъективные права граждан СССР / Н. М. Матузов. – Саратов : Приволжское книжное изд-во, 1966. – 190 с.
23. *Чечина Н. А.* Гражданские процессуальные правоотношения / Н. А. Чечина. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. – 68 с.
24. *Корецкий В. И.* Гражданское право и гражданские правоотношения в СССР / В. И. Корецкий. – Душанбе : Ирфон, 1967. – 128 с.
25. *Веберс Я. Р.* Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве / Я. Р. Веберс. – Рига : Зинатне, 1976 – 231 с.
26. *Общая теория права : курс лекций* / [В. К. Бабаев, В. М. Баранов, П. П. Баранов и др.]; под общ. ред. В. К. Бабаева. – Нижний Новгород, 1993. – 544 с.
27. *Витрук Н. В.* Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Витрук. – М. : Наука, 1979. – 229 с.
28. *Коваль Л. В.* Адміністративне право : курс лекцій / Л. В. Коваль. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
29. *Скаун О. Ф.* Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скаун. – Харьков : Консум ; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
30. *Венедиктов А. К.* О субъектах социалистических правоотношений / А. К. Венедиктов // Советское государство и право. – 1955. – № 6. – С. 17-28.
31. *Витрук Н. В.* Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Витрук. – М. : Наука, 1979. – 229 с.
32. *Пономарев И. В.* Правоспособность и дееспособность как предпосылки уголовно-процессуальных отношений / И. В. Пономарев // Советское государство и право. – 1971. – № 6. – С. 110-112.
33. *Сергун А. К.* О процессуальной правоспособности / А. К. Сергун // Советское государство и право. – 1974. – № 2. – С. 31-37.
34. *Зусь Л. Б.* Правосубъектность как общая и отраслевая (уголовно-процессуальная) категория / Л. Б. Зусь // Вопросы борьбы с преступностью на современном этапе. Ученые записки Дальневосточного государственного университета. – Владивосток, 1973. – Т. 66. – С. 51-62.

Трудове право; право соціального забезпечення. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Земельне право

Нормативно-правове закріплення права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля

В.В. Корольова
кандидат юридичних наук, доцент,
Університет економіки та права «КРОК»

Статтю присвячено дослідженню нормативного закріплення права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Ключові слова: права людини і громадянина, безпечне довкілля.

Статья посвящена исследованию нормативного закрепления права человека и гражданина на безопасную для жизни и здоровья окружающую среду.

Ключевые слова: права человека и гражданина, безопасная окружающая среда.

The article is devoted research of the normative fixing of human and citizen right on safe for life and health of environment

Keywords: human and civil rights, safe environment.

Постановка проблеми

Схвалена Указом Президента України від 12 січня 2015 р. №5/2015 Стратегія сталого розвитку «Україна–2020» одним із першочергових пріоритетів передбачає впровадження в країні європейських стандартів життя [1]. Ураховуючи те, що сталий розвиток є формою взаємодії суспільства і природи, а одним із завдань сталого розвитку відповідно до національних пріоритетів є збереження середовища життя людини, вбачається, що, перш за все, зусилля законодавця повинні бути зосереджені на досягненні безпечного для життя і здоров'я стану довкілля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окрім аспекти проблеми законодавчого закріплення вказаного права знайшли відображення в наукових роботах В. Андрейцева [2], В. Костицького [3], А. Котелевця [4], М. Малишко [4] та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Питання про правове регулювання проблем забезпечення права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля особливо гостро постало в Україні у зв'язку з радіаційним забрудненням

значних територій унаслідок Чорнобильської катастрофи. Це було підставою для визнання нашої країни зоною екологічного лиха ще в 1990 році. Саме ця проблема зумовила актуальність статті і стала предметом дослідження.

Формулювання цілей статті

Метою є проведення аналізу нормативного закріплення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в законодавстві з викладенням своїх пропозицій.

Виклад основного матеріалу дослідження

Першим документом, який заклав міжнародно-правові основи права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля є Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217А(III) Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 р. [6]. Наступними документами, які вплинули на історію становлення права на безпечне навколишнє середовище вважаються: Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, прийняті Генеральною Асамблеєю ООН у 1966 р. та ратифіковані Україною в 1973 р. [7]. Однак у зазначених документах безпосередньо не йдеться про право людини на безпечне довкілля, але можна вважати, що на момент їх прийняття, вже існувала певна зацікавленість у цьому, яка проявилася в опосередкованому визнанні права в загальному вигляді через закріплення права на життя.

Уперше на міжнародному рівні власне право на безпечне навколишнє середовище було закріплено в Декларації Стокгольмської конференції ООН з охорони навколишнього природного середовища (1972 р.) [7]. Ця конференція дала поштовх численним дослідженням, у тому числі правовим. І з 1972 р. було прийнято низку важливих міжнародно-правових документів, у яких знайшло своє відображення питання екологічних прав людини. У 1987 р. Генеральна Асамблея ООН схвалила доповідь Міжнародної комісії з навколишнього середовища і розвитку

«Наше спільне майбутнє», у якій проголошувалося фундаментальне право всіх людей на навколишнє середовище, адекватне для їхнього здоров'я і добробуту. Загалом Організація Об'єднаних Націй зробила значний внесок у розвиток права на безпечне середовище в міжнародному праві.

Декларація ООН з навколишнього середовища і розвитку (1992 р., Ріо-де-Жанейро) розвинула положення Стокгольмської декларації та відобразила новий підхід до охорони довкілля в цілому й екологічних прав людини, пов'язавши їх із питанням збалансованого розвитку. У першому принципі було підкреслено: «Люди перебувають у центрі інтересів сталого розвитку. Вони мають право на здорове та плідне життя у гармонії з природою» [8]. Як бачимо, формулювання права на безпечне для життя і здоров'я навколишнє середовище є ще менш конкретним, ніж у Стокгольмській декларації, його треба виводити з тексту. Принципи, зазначені в деклараціях конференцій ООН у Стокгольмі та Ріо-Де-Жанейро, справили глибокий вплив на правові системи багатьох країн, зокрема, й України.

В Оргузькій конвенції (ратифікованій Україною в 1999 р.) уперше в міжнародному праві право на безпечне навколишнє середовище було сформульоване «як право кожної людини теперішнього і майбутніх поколінь жити у навколишньому середовищі, сприятливому для її здоров'я і добробуту» (ст. 1) [9]. На сьогодні право кожної людини нинішнього і майбутніх поколінь на безпечне навколишнє середовище є одним із принципів міжнародного права навколишнього середовища.

З огляду на те, що норми міжнародних актів мають загальний характер і є взірцем для формулювання аналогічних норм національного права в галузі прав людини в усіх демократичних країнах світу, на нашу думку, для повного аналізу нормативного закріплення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля необхідно звернутися до конституцій інших країн світу, що закріпили цей принцип.

Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р., втілила найкращі здобут-

ки загальнолюдського юридичного досвіду конституційного забезпечення прав і свобод людини. У нашій країні, згідно з Основним законом, кожному гарантується право на «безпечне для життя і здоров'я довкілля» (ч.1 ст.50) [10]. Отже, у нормах Конституції України закріплено якісно нову самостійну групу принципів, спрямованих на захист індивідуальних екологічних, а не політичних, матеріальних, духовних та інших потреб і інтересів. У ч. 2 ст. 50 Конституції України встановлено гарантії конституційного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля: проголошено, що кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення.

Таке ж право передбачене конституціями Республіки Молдова (ст. 37), Словацької Республіки (ст. 45). Право на «сприятливе для життя довкілля» закріплено конституціями Республіки Татарія (ст. 55), Естонії (ст. 45), Республіки Македонія (ст. 43), Хартією основних прав та свобод Чеської Республіки (ст. 35). Конституція Бельгії від 7 лютого 1831р. закріпила право бельгійців на «здорове довкілля» (п. 4, ст. 23), а в Конституції Португалії від 2 квітня 1976 р. сформульовано право «всіх жити у людяному здоровому навколишньому середовищі» (ст. 66). Згідно з Конституцією РФ (ст. 42), Конституцією Республіки Білорусь (ст. 46), Конституцією Республіки Болгарія (ст. 55) кожен має право на «сприятливе навколишнє середовище» [11].

Підбиваючи підсумок дослідженню положень конституцій деяких сучасних держав, необхідно сказати, що всі вони в тій чи іншій мірі закріплюють право кожної людини нинішнього і майбутніх поколінь на безпечне навколишнє середовище, що є одним із принципів міжнародного права навколишнього середовища.

Одним із важливих елементів інтеграції України до Європейського Союзу є приведення у відповідність законодавства України до стандартів права ЄС. Така адаптація законодавства є результатом співпраці

України та Євросоюзу в багатьох сферах суспільного життя. Серед галузей, у яких буде проводитись адаптація, Угода «Про партнерство і співробітництва між Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами і Україною» називає охорону здоров'я та життя людей, навколишнього середовища [12].

Ми приєднуємося до думки Ю. Шемшученка про те, що концепція закріплення права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля більш ґрунтовно відображена в сучасному національному законодавстві України, ніж у міжнародному праві. Національному законодавцю нічого, в цьому контексті, імплементувати із Загальної декларації прав людини, а це, у свою чергу, об'єктивно стримує процес закріплення досліджуваного права в національному законодавстві, зумовлює не виправдане різночитання стосовно його змісту та тлумачення.

Аналіз чинного законодавства в цій сфері дає підстави вважати, що законодавство про довкілля перебуває в постійному розвитку, оскільки нормативні приписи щодо його забезпечення містяться в багатьох законодавчих і підзаконних актах.

Це дає змогу виділити такі блоки правового регулювання:

- нормативно-правові акти, що заклали основи формування права на безпечне для життя і здоров'я довкілля;
- нормативно-правові акти, що визначають зобов'язаних із забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля та їхнє правове становище;
- нормативно-правові акти, що встановлюють забезпечувальні (охоронні) засоби реалізації права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Варто зазначити, що це різні за своєю юридичною силою нормативно-правові акти, як на рівні окремих законів, так і підзаконних актів, різних галузей права і законодавства, затверджених різними органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Так, досліджуване право відображено в Законі України від 25 червня 1991 р. «Про охорону навколишнього природного се-

редовища» [13]. Цей закон є базовим актом у системі екологічного законодавства і, по суті, виконує функції основ екологічного права. Стаття 9 закріплює право кожного громадянина на безпечне для його життя і здоров'я навколишнє природне середовище.

Водночас Конституція України запровадила новий термін «довкілля» та словосполучення «безпечне для життя і здоров'я довкілля». Екологічне законодавство термін «довкілля» не вживало, а тому конституційна норма породила певний прецедент, що потребує наукового тлумачення та виявлення його співвідношення з юридичними категоріями «навколишнє природне середовище», «навколишнє середовище», «природа», «охорона природи» тощо. Це важливе положення необхідно розглянути та прийняти відповідне рішення для узгодження положень Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» з ч. 1 ст. 50 Конституції України.

Значне місце в системі екологічного законодавства відводиться Закону України від 5 березня 1998 р. «Про відходи» [14]. Можна без перебільшення сказати, що цей закон суттєво доповнює принципи Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» в частині регламентації відносин із безпечного використання різних видів відходів. Вартий уваги й Закон України «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 р. [15]. Серед основних засад визначається, що Закон також спрямований на запобігання шкідливому впливу атмосферного повітря на здоров'я людей і навколишнє середовище. Закон України від 24 лютого 1994 р. «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» закріплює термін «середовище життєдіяльності людини», який за змістом близький терміну «довкілля» [16].

Паралельно з цим, з метою забезпечення права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні запроваджуються і діють численні екологічні програми (як загальнодержавні, так і регіональні). На сьогодні порядок розроблен-

ня екологічних програм регламентується Законом України «Про державні цільові програми» [17]. У ньому, зокрема, зазначається, що державні цільові програми поділяються на певні види, одним із яких є екологічні програми, мета яких – здійснення загальнодержавних природоохоронних заходів, запобігання катастрофам екологічного характеру та ліквідація їхніх наслідків [17, ст. 3]. У національній екологічній програмі України повинна бути наведена характеристика стану безпечності довкілля. Особливу увагу слід звернути на аналітичний огляд загальної характеристики стану природи і виробничо-територіальних комплексів, наявність екологічних правопорушень, що сталися внаслідок господарської діяльності, стан і наслідки хімічного, біологічного, фізичного забруднення, у тому числі радіаційного забруднення внаслідок аварії на ЧАЕС. Важливо звернути увагу на стан побутових і виробничих відходів, їх переробку і знешкодження, генетичних та інших наслідків Чорнобильської катастрофи тощо. Слід було б також дати аналіз і визначити зони особливої уваги та зони екологічного лиха. Було б доречно в національній екологічній програмі окреслити проблеми екологічної безпеки населення України, зокрема визначити екологічні основи охорони здоров'я населення (державні, регіональні і місцеві рівні), екологічні і медико-біологічні проблеми збереження генетичного здоров'я населення, забезпечення права людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля у разі виникнення надзвичайних ситуацій унаслідок аварій, катастроф і стихійних лих.

Нормативно-правове закріплення право на безпечне для життя і здоров'я довкілля знайшло й у нормах цивільного права. Цивільний кодекс України, що набув чинності з 1 січня 2004 р., конкретизував зазначене право, визначив його зміст, деталізував механізм захисту, а також встановив низку процесуальних норм для захисту права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. У контексті Цивільного кодексу України важливим є те, що законодавчо визначено класифікацію досліджуваного права. Згід-

но з главами 20 та 21 Цивільного кодексу це право віднесено до особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи [18]. Тому позитив законодавчого закріплення цієї класифікації з практичної точки зору, на нашу думку, зводиться до того, що орган, який буде застосовувати норму щодо захисту цього права, у першу чергу, сприятиме виявленню екологічного характеру вказаного права, а не намагатиметься звести право на безпечне для життя і здоров'я до банальних майнових інтересів, що, без сумніву, присутні, але не повинні домінувати.

Доречно виділити деякі нормативно-правові акти, що деталізували зміст права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, а саме:

а) нормативно-правові акти, положення яких спрямовані на забезпечення реалізації права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля та які містяться в законодавстві про охорону здоров'я, зокрема в Законі України «Основи законодавства про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 р. (ст.ст. 6, 26-29) [19];

б) нормативно-правові акти, положення яких регламентують право на безпечне для життя і здоров'я довкілля в процесі реалізації продукції, товарів і захисту прав споживачів: Закон України «Про захист прав споживачів» у ред. від 15 грудня 1993 р. (ст.ст. 16, 23) [20];

в) нормативно-правові акти, положення яких передбачають вимоги і нормативи права на безпечне для життя і здоров'я довкілля у процесі охорони праці: Закон України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р. (ст.ст. 7, 18) [21];

г) нормативно-правові акти, положення яких передбачають дотримання вимог права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в межах територій і зон, на яких запроваджено режим надзвичайних екологічних ситуацій: Закон України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 27 лютого 1991 р. [22];

д) нормативно-правові акти, положен-

ня яких закріплюють вимоги екологічної безпеки у процесі використання хімічних та інших токсичних, шкідливих і небезпечних речовин, їх сполук, продуктів біотехнологій, інших біологічних агентів, а також мінеральних добрив, у тому числі пестицидів і агрохімікатів: Закон України «Про пестициди і агрохімікати» від 2 березня 1995 р. (ст.ст. 3, 4, 6, 7, 8, 9, 13, 18, 19, 20 та ін.) [23] тощо.

Зазначені вище та інші нормативно-правові акти не тільки закріплюють право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля, а й визначають коло державних органів, органів місцевого самоврядування, покликаних забезпечити зазначене право та закріплення їх правового статусу.

Важлива роль належить тим нормативним актам, які містять низку норм, що закріплюють склади правопорушень у цій сфері та порядок притягнення винних осіб за їх скоєння до відповідальності.

Відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення адміністративні стягнення до винних осіб можуть застосовуватися за порушення вимог, норм і нормативів екологічної безпеки, а саме: пошкодження лісу стічними водами, хімічними речовинами, шкідливими викидами, відходами і покидьками (ст. 72); порушення вимог пожежної безпеки в лісах (ст. 77); порушення порядку здійснення викиду забруднюючих речовин в атмосферу або шкідливого впливу на неї фізичних і біологічних факторів (ст. 78); порушення правил застосування, зберігання, транспортування, знешкодження, ліквідації та захоронення пестицидів і агрохімікатів, токсичних хімічних речовин та інших препаратів (ст. 83) тощо [24].

Відповідно до чинного Кримінального кодексу України до екологічних злочинів у сфері забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, за які можуть застосовуватися заходи кримінального покарання до винних осіб, доцільно віднести: утаювання або перекручення відомостей про стан екологічної обстановки чи захворюваності населення (ст. 227); заготівлю, переробку або збут радіоак-

тивно забруднених продуктів харчування чи іншої продукції (ст. 227²); забруднення водойм і атмосферного повітря (ст. 228); забруднення моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або живих ресурсів моря, або іншими відходами і матеріалами (ст. 228') [25].

Однак, як свідчить практика, застосування норм, що передбачають кримінальну відповідальність за злочини у сфері забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля відбувається дуже рідко. З метою вдосконалення законодавства та підвищення ефективності правозастосовної природоохоронної діяльності необхідно розмежувати види відповідальності залежно від настання шкідливих наслідків учинення особою протиправного діяння.

Висновки

Варто зазначити, що нормативно-правові приписи щодо конституційного регулювання права на безпечне для життя і здоров'я довкілля наповнюються на сьогодні більшість законодавчих і підзаконних актів України і тим самим справляють комплексний, міжгалузевий, наскрізний, універсальний вплив на регламентацію різноманітних правовідносин.

Найважливішим законодавчим актом для формування національної системи екологічного законодавства, як еколого-правової системи в цілому, безумовно, повинна бути Конституція України. Се-

ред інших законодавчих актів потребують свого перегляду і вдосконалення чинні законодавчі акти, а також необхідним є розроблення нових актів у галузі забезпечення права на безпечне довкілля, зокрема Основ екологічного законодавства, закону про екологічну освіту, прийняття Екологічного кодексу України та низки інших актів. Головними вимогами, які слід відобразити в законодавчих актах, повинні бути норми про права людини і громадянина в галузі екологічної безпеки. Це пов'язано з тим, що, по-перше, досі природоохоронне та природоресурсове законодавство спрямоване на охорону природи, її окремих природних об'єктів, а не на здоров'я та благополуччя людини, що дає можливість нехтувати ними. По-друге, у теорії та законодавчій практиці охорону навколишнього середовища штучно поділили на охорону природного середовища і охорону виробничого середовища, які разом можуть охоплюватися поняттям «навколишнє середовище» («довкілля»).

На підставі проведеного аналізу стану чинного законодавства в галузі забезпечення права на безпечне довкілля логічно було б, на наш погляд, з урахування об'єктивної необхідності розробити єдиний, логічно і юридично обумовлений, інтегрований нормативний акт: закон про право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля (право на екологічну безпеку).

Література:

1. Указ Президента України від 12 січня 2015 р. №5/2015 «Стратегія сталого розвитку «Україна–2020» [Електронний ресурс] – : Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
2. *Андрейцев В. І.* Концепція правового забезпечення екологічної політики України / В. І. Андрейцев // Право України. – 1994. – № 3-4. – С. 28.
3. *Костицький В.* Конституційне регулювання охорони довкілля : український та світовий досвід / В. Костицький // Право України. – 2003. – № 10. – С. 49-55.
4. *Котелевець А.* Правозастосовча діяльність районних рад у сфері екології / А.Котелевець // Право України. – 1997. – № 3. – С. 66-68.
5. *Малишко М. І.* Екологічна безпека та охорона довкілля в Україні : правові основи. – К., 1999. – 132 с.
6. Загальна декларація прав людини 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015
7. Міжнародні документи ООН з питань прав людини. – К. : Вид-во Право, 1995. – 138 с.
8. *Кравченко С. М.* Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища. Підручник / С. М. Кравченко, А. О. Андрусевич, Дж. Бонайн / За заг. ред. проф. С. М. Кравченко. – Львів : Вид. центр ЛНУ, 2002. – 336 с.
9. Конвенція СЕК ООН «Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийнят-

тя рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» (Оргуська Конвенція). – Львів : Мета, 2002. – 200 с.

10. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

11. Современные зарубежные конституции : Сборник документов по конституционному праву зарубежных стран. – М., 1996. – 285 с.

12. Угода про партнерство і співробітництва між Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами і Україною (1994 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 46. – С. 415.

13. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – С. 546.

14. Закон України «Про відходи» від 5 березня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 36-37. – С. 242.

15. Закон України «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 50. – С. 678.

16. Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 27. – С. 218.

17. Закон України «Про державні цільові програми» від 18 березня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 25. – Ст. 352.

18. Цивільний Кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.

19. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 4. – С. 19.

20. Закон України «Про захист прав споживачів» у ред. від 1 грудня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 1. – С. 1.

21. Закон України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 49. – С. 668.

22. Закон України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 27 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 16. – С. 198.

23. Закон України «Про пестициди і агрохімікати» від 2 березня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 14. – С. 91.

24. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – № 51. – С. 1122.

25. Кримінальний Кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – С. 131.

Нормативно-правова регламентація та сучасна практика повернення депозитів вкладникам комерційних банків

І.І. Світлак

кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правового регулювання економіки і правознавства, Вінницький навчально-науковий інститут економіки ТНЕУ

У статті досліджено чинну систему гарантування банківських вкладів фізичних осіб, її позитивні риси та недоліки в контексті забезпечення стабільності банківської системи та захисту інтересів вкладників. Проаналізовано останні зміни в законодавстві, що визначають нормативно-правові гарантії та умови повернення депозитів. Представлено характеристику напрямів діяльності Фонду гарантування вкладів фізичних осіб і Національного банку України щодо захисту прав та законних інтересів вкладників. Визначено форми та способи захисту прав вкладників у разі ліквідації банку. Розроблено пропозиції щодо створення ефективної системи виплати відшкодувань вкладникам і захисту права власності на кошти фізичних осіб, що внесені на депозит в комерційний банк.

Ключові слова: депозит, депозит на вимогу, депозит строковий, вкладник, депозитна операція, договір банківського вкладу, система гарантування вкладів фізичних осіб, Фонд гарантування вкладів фізичних осіб.

В статье исследована действующая система гарантирования банковских вкладов физических лиц, ее позитивные черты и недостатки в контексте обеспечения стабильности банковской системы и защиты интересов вкладчиков. Проанализированы последние изменения в законодательстве, которые определяют нормативно-правовые гарантии и условия возвращения депозитов. Представлена характеристика направленной деятельности Фонда гарантирования вкладов физических лиц и Национального банка Украины по защите прав и законных интересов вкладчиков. Определены формы и способы защиты прав вкладчиков в случае ликвидации банка. Разработаны предложения по созданию эффективной системы выплаты депозитов вкладчикам и защите права собственности на денежные средства физических лиц, которые внесены на депозит в коммерческий банк.

Ключевые слова: депозит, депозит по требованию, депозит срочный, вкладчик, депозитная операция, договор банковского вклада, система гарантирования вкладов физических лиц, Фонд гарантирования вкладов физических лиц.

This article examines current system of guaranteeing bank deposits to individuals, its positive features and weaknesses in the context of stability in the banking system and protecting the interests of depositors. Recent changes in legislation, defining legal guarantees and conditions for the return of deposits were analyzed. Activities characteristic of the Deposit Guarantee Fund and National Bank of Ukraine to protect the rights and interests of investors was presented. Article defines forms and ways to protect the rights of depositors in case of bank liquidation and proposals on the creation of an effective system of compensation payments for and protection of property rights on cash individuals who made a deposit in a commercial bank.

Key words: deposit, demand deposits, term deposit, the depositor, deposit banking, bank deposit agreement, Deposit Guarantee Fund.

Постановка проблеми

Аналіз ситуації на ринку депозитних послуг України свідчить про масове порушення прав вкладників, що обумовлено, на нашу думку, ліквідацією значної кількості комерційних банків протягом 2014-2015 років.

Так, за офіційними даними Національного банку України станом на 1 січня 2014 р. банківську ліцензію мали 180 банків, один із яких мав ліцензію санаційного банку. Натомість, станом на 1 листопада 2015 р. лише 120 банків, в тому числі 1 санаційний, мають банківську ліцензію [1]. Унаслідок цього Фонд гарантування вкладів фізичних осіб прийняв на себе багатомільйонні зобов'язання щодо виплати вкладникам таких банків гарантованої суми в розмірі до 200 тис. гривень.

На нашу думку, основні проблеми, що потребують негайного розв'язання та обумовлюють актуальність теми дослідження, – це повернення депозитів вкладників понад гарантовану суму; повернення вкладів в іноземній валюті за умов різкої зміни курсу; недостатність власних фінансових ресурсів у Фонді гарантування вкладів фізичних осіб; протиправне позбавлення права власності вкладників на депозитні кошти.

За цих умов розміщувати гроші на депозит стає більш ризиковано, тому виникає нагальна потреба вдосконалення чинної системи гарантування депозитів фізичних осіб і законодавства щодо захисту права власності вкладників комерційних банків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремим питанням визначення правового статусу спеціального органу з гарантування вкладів фізичних осіб і формування надійної системи страхування депозитів присвячено низку праць науковців-юристів та економістів. Серед них К. Алексейчук, С. Аржевітін, Г. Дмитренко, Н. Євстратенко, Н. Кравченко, О. Лобач, Т. Мазур, З. Руденко, О. Сердюченко, А. Череп та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Прийнятті протягом 2015 р. Верховною Радою України та центральним банком держави нормативно-правові акти в досліджуваній сфері [2-7], у першу чергу, були спрямовані виключно на стабілізацію і зміцнення банківської системи, встановлення адміністративних обмежень та призвели до фактичної неспроможності Національного банку України та Фонду гарантування вкладів фізичних осіб реально захистити вкладників комерційних банків. З огляду на це, у статті сформульовано шляхи забезпечення конституційних гарантій захисту права власності шляхом внесення змін і доповнень до законодавства.

Формулювання цілей статті

Мета статті – проаналізувати тенденції розвитку законодавства з удосконалення системи гарантування вкладів фізичних осіб і виведення неплатоспроможних банків з ринку в контексті судової практики компенсації втрачених вкладниками депозитів, на підставі чого розробити пропозиції з удосконалення правової регламентації досліджуваних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження

Аналіз поточного стану і тенденцій розвитку банківської системи дає змогу констатувати той факт, що з метою зміцнення банківської системи Національний банк України виводить з ринку ті проблемні та неплатоспроможні банки, які за умов різкої девальвації гривні, у зв'язку зі значним підвищення курсу долара та за відсутності власних фінансових ресурсів, не змогли виконати свої зобов'язання.

Цей процес має свою законодавчу базу, яка останнім часом динамічно розвивається. Спробуємо проаналізувати тенденції розвитку законодавства України у сфері захисту прав вкладників на повернення свої вкладів і сформулювати відповідні висновки.

Сьогодні правові, фінансові та організаційні засади функціонування системи гарантування вкладів фізичних осіб, по-

вноваження Фонду гарантування вкладів фізичних осіб щодо відшкодування за депозитами регламентовані спеціальним Законом України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» [8]. З метою вдосконалення системи гарантування до цього закону у 2015 р. було внесено зміни та доповнення, що, на нашу думку, мають неоднозначне сприйняття [7].

Запропоновані законом заходи вдосконалення системи гарантування повинні бути запроваджені в три етапи. Перший розпочинається з першого дня дії, тобто вже діє; другий – з 1 січня 2016 р.; третій – з 1 січня 2017 року. Не можна не погодитись із запровадженою нормою про посилення повноважень Фонду гарантування як тимчасового адміністратора та ліквідатора та підвищення його ролі в підготовці до виведення неплатоспроможного банку з ринку. На наш погляд, розширення повноважень Фонду повинно також паралельно передбачати посилення його відповідальності за непрозорий продаж активів банку, який ліквідується, що, у свою чергу, може перешкоджати забезпеченню відшкодування депозитів вкладників понад гарантовані 200 тис. гривень.

Заслужують на увагу також норми, спрямовані на посилення відповідальності власників та інших керівників комерційного банку, які є винними в доведенні банку до банкрутства.

Слід зазначити, що посилюючи відповідальність службових осіб комерційних банків, визнаних неплатоспроможними, жоден законопроект не містить норм, що передбачили б відповідальність Національного банку України, хоча фактично Національний банк України не забезпечив належний банківський нагляд, своєчасно не реагував на проблемні та ризикові банки. Відповідно до Конституції України основною функцією Національного банку є забезпечення стабільності грошової одиниці України, при виконанні цієї функції Національний банк повинен виходити з пріоритетності досягнення та підтримки цінової стабільності в державі та в межах своїх повноважень сприяти фінансовій стабільності, у тому числі стабіль-

ності банківської системи [9; 10].

Відповідно до ст. 67 Закону України «Про банки і банківську діяльність» метою банківського нагляду є стабільність банківської системи та захист інтересів вкладників і кредиторів банку щодо безпеки зберігання коштів клієнтів на банківських рахунках. Наглядова діяльність Національного банку України охоплює всі банки, їхні відокремлені підрозділи, афілійованих і споріднених осіб банків, банківські групи, учасників банківських груп на території України та за кордоном, установи іноземних банків в Україні, а також інших юридичних і фізичних осіб щодо здійснення банківської діяльності [11].

З огляду на це, своєчасне запровадження центральним банком мораторію на дострокове розірвання депозитних договорів у поєднанні з іншими економічними інструментами, на нашу думку, могли б запобігти банкрутству багатьох банків. Незважаючи на вищевикладене, багато років поспіль регулятор не виконував належним чином ці функції. Банки могли порушувати законодавство та інтереси вкладників, за що до них не застосовувалось жодних санкцій.

Із матеріалів судової справи. Відповідь Національного банку України від 11 вересня 2014 р. на скаргу вкладника ПАТ «Всеукраїнський акціонерний банк» щодо неповернення депозитних коштів в іноземній валюті: «...НБУ негативно оцінює дії Банку, проте змушене зазначити, що НБУ, відповідно до ст. 2 Закону України «Про Національний банк України» є особливим органом державного управління, який згідно з ч. 2 ст. 19 Конституції України зобов'язаний діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Ст. 55 Закону України «Про Національний банк України» встановлено, що НБУ здійснює функції банківського нагляду за діяльністю банків у межах та порядку, передбачених законодавством України. Вирішення спорів, які виникають між банками та клієнтами, не входить до повноважень НБУ...» Вкладник звернувся за захистом до Національного банку після закінчення

строку депозиту (21 серпня 2014 р.; курс долара становив 12,96 грн), отримавши відмову у видачі вкладу від ПАТ «Всеукраїнський акціонерний банк» 22 серпня 2014 року. Слід зауважити, що на момент звернення цей комерційний банк не належав до неплатоспроможних. Отримуючи виплати в розмірі гарантованих 200 тис. грн, вкладник фактично втратив половину своїх заощаджень в іноземній валюті (курс на початок виплат дорівнював 25,17 грн).

Автор погоджується з пропозицією О. Сердюченко, що «відшкодування коштів за вкладом в іноземній валюті відбувається у тій валюті, в якій було розміщено вклад» [12, с. 41], адже в інший спосіб інтереси вкладників у іноземній валюті неможливо захистити.

Розв'язання подібних ситуацій знайшло своє вирішення в судовій практиці. Усе частіше ухвалюються судові рішення про визнання протиправною бездіяльність Національного банку відносно захисту прав вкладників, який міг запобігти банкрутству банку. Фактично, у такому випадку відповідальність за неплатоспроможність банку лежить на державі в особі Національного банку України.

Варта уваги й правова позиція Верховного Суду України з цього питання. З введенням у дію Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», попри встановлену цим законом мету – захист прав і законних інтересів вкладників банків, зміцнення довіри до банківської системи України, стимулювання залучення коштів у банківську систему України, його практичне застосування до неплатоспроможних банків ставить вкладників

банку в нерівні умови при відшкодуванні депозитних коштів і призводить до протиправного позбавлення права власності, що суперечить ст. 41 Конституції України. А тому з метою забезпечення конституційного порядку у сфері функціонування судової влади в Україні, необхідності дотримання принципів верховенства права, поваги до прав і основних свобод людини, враховуючи ухвалу Вищого адміністративного суду України, а також обговоривши положення закону, Пленум Верховного Суду України постановив звернутися до Конституційного Суду з конституційним поданням щодо невідповідності Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» нормам Конституції України [13]. Конституційний Суд України 12 листопада 2015 р. відмовив у відкритті конституційного провадження у справі, таким чином, Закон України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» продовжує діяти без змін.

Висновки

Виходячи з вищевикладеного, можна об'єктивно констатувати неспроможність Національного банку України та Фонду гарантування вкладів фізичних осіб реально захистити вкладників комерційних банків. Нестача фінансових ресурсів для покриття всіх гарантійних виплат фізичних осіб призводить до подальшої зневіри населення. При цьому, з метою посилення гарантій прав вкладників необхідним є внесення змін до законодавства щодо посилення контролю за діяльністю банків та ефективною реалізацією Національним банком України своє наглядової функції.

Література:

1. Основні показники банківської системи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/control/uk/index>
2. Постанова Правління НБУ «Про врегулювання ситуації на грошово-кредитному та валютному ринках України» № 160 від 3 березня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0354500-15>
3. Постанова Правління НБУ «Про врегулювання ситуації на грошово-кредитному та валютному ринках України» № 354 від 3 червня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0581500-15>
4. Постанова Правління НБУ «Про врегулювання ситуації на грошово-кредитному та валютному ринках України» № 581 від 3 вересня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0581500-15>

5. Постанова Правління Національного банку України «Про врегулювання ситуації на грошово-кредитному та валютному ринках України» № 863 від 4 грудня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0863500-15>
6. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов повернення строкових депозитів» від 14 травня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/424-19>
7. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи гарантування вкладів фізичних осіб та виведення неплатоспроможних банків з ринку» від 16 липня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/629-19>
8. Закон України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» від 23 лютого 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4452-17/conv>
9. Конституція України, прийнята Верховною Радою України від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
10. Закон України «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/679-14/paran101#n101>
11. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 7 грудня 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2121-14/paran1114#n1114>
12. *Сердюченко О.* Вдосконалення правового регулювання системи гарантування банківських вкладів фізичних осіб в Україні / О. Сердюченко // Підприємництво, господарство і право. – 2015. – № 5. – С. 39-42.
13. Конституційне подання Верховного Суду України «Щодо відповідності (конституційності) Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» положенням статті 6, частини першої статті 8, частини четвертої статті 13, статей 21, 22, частин першої, четвертої, п'ятої статті 41 Конституції України» від 8 серпня 2015 р. № 201-2157/0/8-15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vl.ko.court.gov.ua/sud1010/186113>

Окремі аспекти адміністративно-правової відповідальності неповнолітніх в Україні

Л.І. Баликіна

кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін, Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх, окремі проблеми цього інституту в Україні, запропоновано шляхи їх вирішення.

Ключові слова: неповнолітні особи, адміністративні правопорушення дітей, адміністративні заходи впливу, ювенальна юстиція.

В статье рассмотрены особенности административной ответственности несовершеннолетних, отдельные проблемы данного института в Украине, предложены пути их решения.

Ключевые слова: несовершеннолетние лица, административные правонарушения детей, административные меры воздействия, ювенальная юстиция.

In the article are reviewed the features of the administrative sanctions of minors, some problems of this institution in Ukraine and solutions are proposed.

Keywords: minors, administrative violation of kids, juvenile judiciary.

Постановка проблеми

Правопорушення, що вчиняються дітьми, посідають особливе місце серед адміністративних проступків. Своєчасне реагування на вчинення правопорушень неповнолітніми сприятиме належному розвитку демократичної України. Проблематика статті полягає в тому, що протягнення відповідальності в країні зумовлює такі специфічні аспекти: по-перше, приведення національного законодавства у відповідність із вимогами міжнародних стандартів захисту прав дитини зі створенням належної ювенальної юстиції; по-друге, застосування дієвих превентивних заходів впливу до неповнолітнього та його батьків (опікунів, піклувальників) задля уникнення рецидивів вчинення адміністративних проступків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання інституту адміністративної відповідальності неповнолітніх досліджується такими науковцями: А. Гусаком, Е. Киянином, Ю. Ковальчуком, Н. Крестовською, Н. Лесько, М. Немітіною та іншими.

Не вирішені раніше частин загальної проблеми

Умови сьогодення, обраний Україною курс європейської інтеграції зумовлює пошук нових підходів до приведення національного адміністративного законодавства у відповідність із сучасними вимогами.

Формулювання цілей статті

Проблеми інституту адміністративної відповідальності неповнолітніх, формують такі цілі перед автором, як пошук шляхів удосконалення адміністративного законодавства, форм і методів діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування та громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження

Адміністративні правопорушення є одними з найпоширеніших протиправних діянь. Недосконала превентивна система є однією з головних причин зростання випадків учинення протиправних проступків в Україні. Неповнолітні особи (від 16 до 18 років) є особливими суб'єктами адміністративної відповідальності. Згідно з Кодексом України про адміністративні

правопорушення (далі – КУпАП) статті 12 особи, які на момент вчинення проступку досягли шістнадцятирічного віку, підлягають адміністративній відповідальності [1]. Щодо зазначеного особливого суб'єкта науковці та законодавець визначають спеціальний підхід застосування до них превентивних заходів. До уваги береться недостатній життєвий досвід, відсутність стійкої психіки, легкість застосування впливу на них іншими особами, не завжди присутнє усвідомлення шкоди від заподіяного. Водночас, зростає рівень правопорушень серед неповнолітніх. Виникає потреба пошуку нових і більш ефективних засобів боротьби з цим негативним явищем [2].

Як відомо, до осіб від 16 до 18 років, які вчинили адміністративне правопорушення, застосовуються такі заходи впливу: «зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого; попередження; догана або сувора догана; передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання» [1, ст. 24-1].

Водночас, у визначених КУпАП випадках, неповнолітні підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах. А саме, за вчинення таких правопорушень: «незаконні виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах (ст. 44); дрібне викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрати (ст. 51); порушення водієм правил керування транспортним засобом, правил користування ремнями безпеки або мотошоломами (ст. 121); експлуатація водіями транспортних засобів, ідентифікаційні номери складових частин яких не відповідають записам у реєстраційних документах (ст. 121-1); порушення правил перевезення пасажирів при наданні послуг із перевезення пасажирів (ст. 121-2); перевищення встановлених обмежень швидкості руху, проїзд на заборонний сигнал регулювання дорожнього

руху та порушення інших правил дорожнього руху (ст. 122); невиконання водіями вимог про зупинку (ст. 122-2); залишення місця дорожньо-транспортної пригоди (ст. 122-4); порушення вимог законодавства щодо встановлення і використання спеціальних світлових або звукових сигнальних пристроїв (ст. 122-5); порушення правил руху через залізничні переїзди (ст. 123); порушення правил дорожнього руху, що спричинило пошкодження транспортних засобів, вантажу, автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, дорожніх споруд чи іншого майна (ст. 124); ненадання транспортних засобів поліцейським і медичним працівникам, а також ненадання військових транспортних засобів посадовим особам Військової служби правопорядку у Збройних силах України (ст. 124-1); інші порушення правил дорожнього руху (ст. 125); керування транспортним засобом особою, яка не має відповідних документів на право керування таким транспортним засобом або не пред'явила їх для перевірки (ст. 126); порушення правил дорожнього руху пішоходами, велосипедистами та особами, які керують гужовим транспортом, і погоничами тварин (ст. 127); керування транспортними засобами або суднами особами, які перебувають у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції (ч. 1, 2, 3 ст. 130); пошкодження автомобільних доріг, вулиць, дорожніх споруд, залізничних переїздів і технічних засобів регулювання дорожнього руху, створення перешкод для руху та невжиття необхідних заходів щодо їх усунення (ст. 139); порушення правил торгівлі пивом, алкогольними, слабоалкогольними напоями і тютюновими виробами (ч. 2 ст. 156); дрібне хуліганство (ст. 173); стрільба з вогнепальної, холодної металевий чи пневматичної зброї, пристроїв для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії в населених пунктах і в не відведених для цього місцях або з порушенням встановленого порядку (ст. 174); злісна непокора

законному розпорядженню або вимозі поліцейського, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, військовослужбовця (ст. 185); порушення громадянами порядку придбання, зберігання, передачі іншим особам або продажу вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї (ст. 190); порушення громадянами правил зберігання, носіння або перевезення нагородної, вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і бойових припасів (ст. 191); порушення громадянами строків реєстрації (перереєстрації) нагородної, вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і правил взяття її на облік (ст. 192); ухилення від реалізації вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і бойових припасів (ст. 193); порушення працівниками торговельних підприємств (організацій) порядку продажу вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і бойових припасів (ст. 194); порушення працівниками підприємств, установ, організацій правил зберігання або перевезення вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і бойових припасів (ст. 195)» [1, ст. 13].

У КУпАП закріплено також окремі правила застосування адміністративної відповідальності до неповнолітнього. Наприклад, обов'язок відшкодування заподіяної шкоди покладається на особу, яка досягла 16 років і має самостійний заробіток, у разі, якщо сума шкоди не перевищує одного неоподаткованого мінімуму доходів громадян [1, ч. 2 ст. 40]. Так само, строк відбування громадських робіт для неповнолітніх обчислюється в розмірі двох годин на день [3, ч. 2 ст. 321-2].

Таким чином, КУпАП закріплює лише вище зазначені особливості застосування адміністративної відповідальності до осіб віком від 16 до 18 років. На думку автора, слід уважніше поставитися до вчинених правопорушень неповнолітніми, оскільки вони посідають значне місце серед інших протиправних діянь. Заходи, застосовувані державою, як показує практика, не дають бажаних результатів [4, с. 14]. Ця ситуація зумовлена тим, що правовий статус неповнолітнього як суб'єкта адміністративно-

правових відносин є мало досліджуваним і фрагментарним. Особливий статус цього спеціального суб'єкта визначається тим, що неповнолітні «повинні, з одного боку, знати і розуміти, що вони, як і всі громадяни, зобов'язані дотримуватися встановлених правил поведінки, поважати закони, тому що в разі їх порушення будуть відповідати згідно із законом; а з іншого боку, застосування адміністративного впливу до неповнолітніх повинно здійснюватися на засадах неухильного дотримання процесуальних норм, гуманного ставлення до їхнього духовного стану, забезпечення їх права на захист, справедливої оцінки скоєного проступку і невідворотного застосування заходів відповідного адміністративного примусу» [5, с. 2]. Тому, на думку автора, при вирішенні проблеми способів запобігання вчинення правопорушень неповнолітніми, та визначенні ефективних заходів впливу за вчиненні проступки, поперше, пропонується виділити окремий розділ в КУпАП «Про адміністративну відповідальність неповнолітніх», де закріпити особливості відповідальності підлітків, чітко визначити правопорушення, за вчинення яких будуть застосовуватися конкретні види заходів впливу; по-друге, необхідно звернути увагу на вік, з якого буде виникати адміністративна відповідальність (на нашу думку, межі віку треба знизити); по-третє, зазначити про потребу розвитку ювенальної юстиції в Україні.

Таким чином, проступки підлітків підпадають під кваліфікацію як правопорушення. Однак, особа, яка вчинила правопорушення у віці 14-16 років, не підлягає адміністративній відповідальності. Звертаючись до досвіду таких європейських країн, як Італія, Франція, Федеративна Республіка Німеччина та Чехія, виявляємо, що до адміністративної відповідальності притягаються особи, яким виповнилося від 13 до 15 років на момент вчинення правопорушення. Тому пропонуємо, змінити вік, із якого настає адміністративна відповідальність на 14 років чи визначити окремі правопорушення, за вчинення яких настає адміністративна відповідальність із 14 років. Наприклад, у Кодексі Республіки

Білорусь про Адміністративні правопорушення в статті 4.3. пункті 2 закріплено окремий перелік деліктів за вчинення яких фізична особа віком від 14 до 16 років підлягає відповідальності. У зв'язку з пропонуваною зміною межі віку, коли настає адміністративна відповідальність, слід звернути увагу на превентивні способи впливу, що застосовуються до неповнолітніх, і розглянути з обов'язковою можливістю використання заходів не тільки правового характеру, а й психологічного, педагогічного та медичного.

Вище наведене дає підстави звернути увагу на такий інститут, як ювенальна юстиція. Зарубіжний досвід показує, що створення спеціальної юстиції, для дітей, які перебувають у конфлікті з законом, є дієвим засобом у боротьбі з підлітковою злочинністю. У межах цієї статті розглядається ювенальна юстиція в розрізі адміністративного права, тобто справи про вчинення неповнолітніми саме правопорушення.

Що означає інститут ювенальної юстиції? Єдиного визначення терміну «ювенальна юстиція» в правовій науці немає. Погоджуючись із М. Немитіною, ювенальну юстицію необхідно розглядати у двох аспектах: по-перше, як систему всіх ланок державного механізму, органів місцевого самоврядування, які займаються проблемами сім'ї та підлітків; по-друге, у рамках судової системи як можливість створення спеціальних судових органів у справах сім'ї та неповнолітніх, удосконалення процесуальних форм при розгляді судом цих категорій справ [6, с. 191].

Практика створення окремої «дитячої» юстиції поширюється в усьому світі. Автономні суди для неповнолітніх існують у Англії, Бельгії, Канаді, Російській Федерації, Сполучених Штатах Америки та Франції, а в Австралії, Іспанії, Німеччині, Португалії, Швейцарії – загальні суди, які розглядають справи щодо неповнолітніх [7, с. 192]. Явище ювенальної юстиції для України не є новим. Ще в Російській імперії, станом на 1915 р., у п'яти українських містах (Катеринославі, Києві, Миколаєві, Одесі, Харкові) діяли суди для малолітніх.

Наприклад, Київський ювенальний суд розглядав справи як про правопорушення малолітніх, так і про делікти, вчинені проти них. Зазначений варіант ювенального суду нині розглядається спеціалістами пострадянських країн як найкращий [8].

Україна підписала Конвенцію про права дитини, що визначає основоположні міжнародні принципи ювенальної юстиції, яка була ратифікована ще в 1991 р. [9]. Інтеграція міжнародних стандартів у національну площину відбувається поступово. За часи незалежної України окремої ланки загальної юстиції як ювенальної юстиції створено не було, однак є низка нормативно-правових актів, які закріплюють окремі її принципи. Зокрема в таких: Сімейний кодекс України, Закони України «Про охорону дитинства», «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» тощо. Тому інститут ювенальної юстиції не є зовсім новим для України, однак потребує подальшого розвитку.

Створення в нашій країні ювенальної юстиції зумовить розподіл правосуддя на «дитяче» та «доросле». На думку автора, це важливо, оскільки суб'єкти є різними як за фізіологічними властивостями, так і за психологічними. Суд є одним із найважливіших органів гарантування, охорони, захисту та відновлення прав і свобод неповнолітніх. Метою спеціальної підліткової юстицією є не покарання молодої особи, а саме виховання, корекція поведінки правопорушника та попередження повторного вчинення ним протиправних діянь. Дослідження науковців у різних сферах показують, що неповнолітню особу, на відміну від дорослої, ще можна виправити шляхом певних заходів впливу, тому позбавлення волі чи інші види правової відповідальності розглядаються як крайня міра, що застосовується до особи віком до 18 років [7, с. 193-194]. Таким чином, автор підтримує пропозицію з упродовження ювенальної юстиції в Україні, створення спеціалізованого правосуддя для неповнолітніх.

Висновки

Зважаючи на вищезазначене, по-перше, пропонуємо закріпити окремим розділом в КУпАП адміністративну відповідальність неповнолітніх, де було б відображено особливості притягнення неповнолітніх до відповідальності, виокремлено перелік правопорушень, за вчинення яких у санкціях визначено застосування певних видів заходів виховного впливу, не тільки правового характеру, а й психологічного,

педагогічного та медичного. По-друге, є доцільним відкоригувати вік, коли може наставати адміністративна відповідальність, а саме – з 14 років. Зміна межі віку, з якого може наставати адміністративна відповідальність, сприятиме більш ранньому перевихованню неповнолітнього та посилить їхню усвідомленість і відповідальність. По-третє, автор підтримує реформування ювенальної юстиції в Україні шляхом оптимізації її національної моделі.

Література:

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1 – 212-21) від 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
2. *Киян Е. В.* Адміністративна відповідальність неповнолітніх / Е. В. Киян [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/41_PWSN_2014/Pravo/2_184301.doc.htm.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 213 - 330) від 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80732-10>.
4. *Лесько Н. В.* Правова природа адміністративної відповідальності неповнолітніх / Н. В. Лесько // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. – 2014. – № 801. – С. 14-18.
5. *Ковальчук Ю. І.* Неповнолітній як суб'єкт адміністративної відповідальності : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Ю. І. Ковальчук ; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корещького. – К., 2007. – 20 с.
6. *Немытина М. В.* Ювенальная юстиция в России : возможности становления / М. В. Немытина // Защита прав и интересов семьи и несовершеннолетних/ под ред. М. В. Немытиной. – Самара : Изд-во Самарск. ун-та, 2000. – С. 189-198.
7. *Гусак А. П.* Основні принципи ювенальної юстиції / А. П. Гусак // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право. – 2014. – Вип. 25. – С. 192-194.
8. *Крестовська Н.* Міфи про ювенальну юстицію / Н. Крестовська // Віче. – № 15. – 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2126/>
9. Про ратифікацію Конвенції про права дитини : Постанова Верховної Ради УРСР від 27 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 13. – Ст. 145.

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Загальна характеристика злочинів проти громадської безпеки Общая характеристика преступлений против общественной безопасности

В.Н. Боровенко
кандидат юридических
наук, доцент,
доцент кафедры
государственно-
правовых дисциплин,
Университет экономики
и права «КРОК»

У статті розглянуто окремі ознаки злочинів проти громадської безпеки. Головною тезою є права і свободи людини, які повинні визначати зміст і спрямованість діяльності держави.

Ключові слова: злочини проти громадської безпеки, права і свободи людини; ознаки злочинів.

В статье рассмотрены отдельные признаки преступлений против общественной безопасности. Главным тезисом служат права и свободы человека, которые должны определять содержание и направленность деятельности государства.

Ключевые слова: преступления против общественной безопасности, права и свободы человека, признаки преступлений.

The article deals with some elements of crimes against public security. The main thesis are human rights and freedoms that must determine the content and direction of the state.

Key words: crimes against public safety; human rights and freedom; signs of crimes;

Постановка проблеми

В непростої ситуації, сложившійся в державі, необхідно чітко слідувати незмінним предписанням Конституції України, в якій підкреслюється, що людина, його життя і здоров'я, честь і гідність, неприкосновенність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1, ст. 3]. Права і

свободи людини, їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Державі відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1, ст. 3, ст. ст. 17, 18, 21-68 і др.]. Саме тому кримінально-правові норми, направлені на захист вищих

конституционных ценностей, в том числе и охраняющие общественную безопасность, нуждаются в критическом переосмыслении в соответствии с наилучшими мировыми стандартами.

Актуальность исследования обусловлена современным состоянием преступности в Украине, что вызывает обеспокоенность общественности и подталкивает к пересмотру устоявшихся подходов к вопросам борьбы с этим общественно опасным явлением. Более того, миллионы беженцев, человеческие и территориальные потери не должны оставаться без внимания государства.

Действующий УК Украины 2001 г. содержит ряд норм, направленных на защиту конституционных прав и свобод человека и гражданина, в том числе и раздел IX Особенной части УК Украины, в котором предусматривается уголовная ответственность за посягательство на общественную безопасность [2, ст. ст. 255-270-1].

Анализ последних исследований и публикаций

Отдельные вопросы преступлений против общественной безопасности исследовали в предыдущие мирные годы П.П. Андрушко, М.И. Бажанов, Ю.В. Баулин, В.И. Борисов, И.М. Даньшин, А.А. Дудоров, И.Я. Козаченко, М.И. Коржанский, А.Н. Костенко, В.В. Кузнецов, П.С. Матьшевская, П.П. Михайленко, В.А. Навроцкий, В.И. Осадчий, М.И. Панов, С.П. Репецкий, А.В. Савченко, П.П. Сердюк, В.В. Сташиш, В.М. Смитиенко, В.П. Тихий, Е.В. Фесенко, М.И. Хавронюк, С.С. Яценко и многие другие. Однако нынешняя ситуация в государстве, а также проблемы в законодательстве и правоприменительной практике подталкивают нас к их переосмыслению.

Более того, побуждают к исследованию и данные Государственного комитета статистики Украины. Так, с 2010 г. просматривается резкий рост преступности, в том числе преступлений против общественной безопасности – рост составил около 3,1% по сравнению с предыдущим годом. За январь-февраль того же года выявлено 81 организованную преступную

группировку, которые совершили 568 преступлений [3].

Уже в 2011 г. было зарегистрировано 10666 преступлений против общественной безопасности, а за 10 месяцев 2012 г. – 10121, из них 14 преступлений на 51 человека, предусмотренных ст. 257 УК Украины [4].

В свою очередь, в 2013-2014 гг., по сообщению пресслужбы СБ Украины, криминальная ситуация еще более ухудшилась. Только в марте 2014 г. в производстве их следователей находилось свыше 3000 уголовных дел, связанных с преступлениями против основ национальной безопасности и сепаратизмом, а также терроризмом. Подозрения было предъявлено 967 лицам, арестованы – 668 чел., объявлено в розыск – 186 чел. [5].

Кроме того, в 2014 г. увеличилось количество особо тяжких насильственных преступлений: за девять месяцев они составили 14,2%, по сравнению с 7,4% в 2013 году. Количество разбойных нападений выросло до 2116, по сравнению с 1904 г. соответственно [6].

Не решенные ранее составляющие общей проблемы

События в Крыму и на юго-востоке Украины указывают на глубокий кризис в деятельности правоохранительной системы, сектора безопасности государства и эффективности применения действующего законодательства, которые не в полной мере соответствуют нынешним угрозам, а также лучшим образцам уголовного права иностранных государств.

Формулирование целей статьи

С целью преодоления существующих проблем необходимо научно обоснованно выявить и осознать объективную закономерность существующих негативных проявлений, посягающих на общественную безопасность, проанализировать действующее законодательство, установить причины и условия, которые провоцируют их, а также выявить новые способы воздействия на антигосударственные и противоправные социальные образования и полукриминальные группировки.

Прежде всего нынешняя ситуация –

явление не случайное. Этому предшествовала цепь негативных факторов, которые остались без должного внимания органов государственной власти и управления. Именно поэтому общественно-политическое напряжение в обществе и экстремизм отдельных граждан, а также их объединений распространились в Украине. Такие потрясения не в последнюю очередь были спровоцированы борьбой элит за власть, перераспределением собственности, капитала и сфер влияния, порою просто провокационным поведением отдельных лиц и средств массовой информации. Указанные проблемы формировали деформацию общественного сознания, возродили право силы, а не силу закона, и как следствие – противопоставили их государству, правопорядку и безопасности общества. На этом фоне распространились вседозволенность, коррупция и безнаказанность отдельных граждан.

Изложение основного материала исследования

Сегодня люди открыто возмущаются стремительным обогащением одних и обеднением подавляющего большинства общества, высокими тарифами, ценами и полной бездеятельностью власти, а также другими негативными явлениями. Работающие люди не довольны результатами своего труда, что не соответствует принципам социальной справедливости. Все это негативно влияет на их сознание, дезинтегрирует государственное управление, дерегулирует экономику, а правоохранительные органы, по сути, потеряли законные ориентиры поддержания общественной безопасности, правопорядка и законности в государстве.

Добавляют негативному восприятию действительности и неустроенность значительной части молодых людей, отсутствие рабочих мест и законных средств их существования. Кроме того, отсутствие социально-экономических, образовательных, культурных и других государственных программ подталкивает неустойчивую ее часть к совершению преступлений корыстной и насильственной направлен-

ности. На этой почве растет насилие, чрезмерная жестокость, бескультурье и агрессия. Работа перестает быть общественно значимым видом человеческой деятельности, а благосостояние отдельных граждан достигается в способы, которые противоречат закону и общечеловеческой морали.

В частности, только в первой половине 2014 г. уровень преступности несовершеннолетних вырос на 57,1%. Более половины из 2,3 тыс. совершенных ими преступлений – тяжкие и особо тяжкие, а около 700 подростков совершили преступления повторно [7].

Вследствие множества негативных явлений в обществе сложилась ситуация, когда миллионы честных и добропорядочных граждан остро ощущают свою незащищенность перед натиском беззакония, невозможностью отстоять свои конституционные и гуманитарные права, даже в государственных учреждениях.

Именно поэтому государство должно безотлагательно реагировать на все особо острые проблемы, поскольку психология изгоев и аутсайдеров напрямую криминализует отдельных лиц, порождает неуважение к закону и даже государству, а антисоциальные элементы используют эти проблемы в корыстных целях. Негативно влияют на стабильность в государстве и отдельные экстремисты от политики, провоцирующие социальные протесты ради достижения личных целей. Практически стали нормой незаконные воинские формирования, которые время от времени дестабилизируют обстановку, вызывают страх и чувство незащищенности значительного числа наших сограждан.

Таким образом, общественная опасность преступлений против общественной безопасности заключается в том, что они способны посягать на жизнь и здоровье людей, нарушать их конституционные права и свободы, общественное спокойствие, а также создавать угрозу благоприятным условиям их жизнедеятельности. Они порождают состояние тревоги в обществе, озабоченности граждан в надежности защищенности их наивысших социальных ценностей, определенных конституцией и

другими нормативно-правовими актами. В наивысшей степени проявления эти преступления способны создавать реальную террористическую угрозу, подталкивать к бандитским проявлениям с применением оружия и даже причинять вред национальной безопасности, государственности и т. п.

В последние годы в Украине, и не только, подобные общественно опасные деяния стали реально угрожать всеобщему миру, безопасности человечества и международному правопорядку, что не может не тревожить каждого законопослушного гражданина, которому не безразлична судьба его государства и сограждан. Более того, события в нашей стране вызывают озабоченность всего прогрессивного мирового сообщества.

К примеру, по итогам 2015 г. Генеральной прокуратурой Украины учтено 8785 преступлений посягающих на общественную безопасность, из них вручено уведомление о подозрении 5446 лицам, направлены в суд с обвинительным актом 4499 дела. Уголовные преступления, в которых на конец отчетного периода решение не принято (об окончании или остановке) – 3498 [8].

В действующем УК Украины 2001 г. преступления против общественной безопасности впервые выделены в самостоятельный раздел, что дает нам возможность говорить о специфическом самостоятельном объединении преступлений одного вида. Поэтому родовым объектом раздела IX необходимо признать общественную безопасность – совокупность общественных отношений, направленных на защиту жизни и здоровья людей, их конституционных прав и свобод, а также общественного порядка и благополучия населения, на обеспечение общественного спокойствия и безопасности граждан.

Все это возлагает на правоохранительные органы обязанность гарантировать безопасные условия жизнедеятельности человека и создавать надежные инструменты защиты общества в целом и в отдельно взятых сферах, связанных с жизнью и здоровьем людей, собственностью, окружающей средой, нормальной деятельностью государственного механизма

и других институтов, в которых заинтересовано все общество. В такой ситуации составной частью родового объекта необходимо выделить видовые объекты:

1. Общественная безопасность – состояние высокоорганизованной и надежной защищенности жизненно важных интересов человека и гражданина, общества и государства, при которых обеспечивается неприкосновенность жизни и здоровья, свободы, чести и достоинства личности, общественное спокойствие и правопорядок, имущественные интересы как физических, так и юридических лиц, нормальная и упорядоченная деятельность государственных и негосударственных институтов, в определенных законом сферах (ст. ст. 255-260).

2. Установленный законодательством Украины порядок обращения с оружием, боевыми припасами, взрывчатыми веществами или радиоактивными материалами или их установками (ст. ст. 261-267-1).

3. Установленные законодательством Украины правила безопасности на взрыво-, пожаро-, химически- опасных объектах (ст. ст. 268-270-1).

Непосредственные объекты, в основном, совпадают с родовыми, детализируются в видовых, и более конкретно отражают правоотношения, указанные в конкретной уголовно-правовой норме [2, ст. ст. 255-270-1].

Дополнительные непосредственные объекты вытекают из содержания каждой отдельно взятой диспозиции уголовно-правовой нормы, и в зависимости от ее конструкции (форм), дополняют правоотношения, которые в ней защищаются. Например, установленный законодательством Украины порядок выполнения служебных обязанностей следует из содержания ч. 2 ст. 256; жизни или здоровья – предусматриваются в ст. 257, ч. 1 и 3 ст. 258, ч. 4 ст. 260, ч. 3 ст. 262, ст. 264, ч. 2 ст. 265-267 и ч. 2 ст. 269-270; собственность – ст. ст. 257 и 258, ч. 4 ст. 260 и т. п.

В ряде норм, в основном составе называются «...предприятия, учреждения, организации...» ст. 257; «...жизни или здоровья человека или причинения значительного имущественного ущерба либо наступле-

ния иных тяжких последствий...» ст. 258, так и в квалифицирующих – «...повлекли причинение значительного имущественного ущерба либо иных тяжких последствий...» ч. 2 ст. 258 и т.д.; а также в особо квалифицирующих составах» –...привело к гибели людей или других тяжелых последствий...» ч. 5 ст. 260 и др. указывается на более широкий круг правоотношений, из которых вытекают факультативные и альтернативные непосредственные объекты.

Из содержания диспозиций также вытекают предмет преступления и потерпевшее лицо. В частности предметами могут быть:

- оружие (ч. 1 ст. 258-4, ст. ст. 260, 262-264);

- ядерное взрывное устройство, которое рассеивает радиоактивные материалы или излучает радиацию (ч. 1 ст. 265-1), радиоактивные, химические, биологические или взрывчатые предметы, вещества, материалы или устройства (ст. ст. 258-267);

- боеприпасы, взрывчатые (взрывоопасные) вещества или устройства, материалы или предметы, военная техника (ст. ст. 257-264, 267 и 269);

- легковоспламеняющиеся или едкие вещества (ч. 2 ст. 267, ст. ст. 269 и 270);

- опасные отходы или вторичное сырье, вещества или материалы, которые относятся к категории опасных отходов (ст. 268);

- имущество или имущественный вред (ч. 1 и 2 ст. 258; ч. 2 ст. 258-5, ст. 259; ч. 2 ст. 265, ст. 270 и 270-1);

- материалы с призывами... (ст. 258-2)

– на материальных носителях или устно;

- продукты питания растительного и животного происхождения, промышленная или иная продукция, животные, рыба, растения или любые другие объекты (ст. 267-1);

- предприятия, учреждения или организации (ст. 257 или ст. 260);

- финансовое (денежные средства – национальная валюта в виде банкнот или металлической монеты, ценных бумаг, электронных денег и т.д.) и материальное (вещи материального мира, которые имеют потребительскую стоимость) обеспечение (ч. 1 ст. 258-5, ч. 1 ст. 255);

- объекты ЖКХ (ст. 270-1) – жилищный фонд, объекты благоустройства, тепло-

снабжения, водоснабжения и водоотведения, а также их сети или составляющие (крышки люков, решетки на них и т.п.).

Как правило, предметы преступления закреплены в норме (ст. ст. 255-270-1). Однако в отдельных случаях они могут быть производными от последствий совершенного преступления. Например, в ч. 1 ст. 258 указывается: «...причинение значительного имущественного ущерба либо наступления иных тяжких последствий...»; в ч. 2 ст. 258 «...значительного имущественного ущерба либо иных тяжких последствий...»; в ч. 2 ст. 258-5 «...те же действия совершены... в крупном размере или если они повлекли причинение значительного имущественного ущерба...» или в ч. 3 ст. 258-5 «...в особо крупном размере или если они привели к другим тяжелым последствиям...»; в ч. 2 ст. 259 «...значительное загрязнение окружающей среды...», а также в ч. ч. 2 и 3 ст. 265 и ч. 2 и 3 ст. 265-1 и др. На практике такие предметы (последствия) определяются с учетом конкретных последствий, которые фактически имели место: причинение вреда здоровью, повреждение машин или механизмов, загрязнение окружающей природной среды, продукции и т.п. В отдельных случаях такие общественно опасные последствия могут иметь денежное выражение, моральный и даже политический вред.

Потерпевшее лицо – всегда человек, жизни и здоровью которого причинен конкретный вред, предусмотренный в законе (в ст. 257 «...отдельных лиц...»; в ч. 2 ст. 258 «...иные тяжкие последствия»; в ч. 3 ст. 258 «...которые привели к гибели человека»; в ч. 4 ст. 260 «...на граждан»; в ч. 2 ст. 265 «...с целью причинения гибели людей, вреда здоровью людей...»; в ст. 268 «вред жизни или здоровью людей...»).

Объективная сторона характеризуется обязательными общественно опасными активными деяниями, посягающими на общественную безопасность (ст. ст. 255-260), законный порядок обращения с оружием, боевыми припасами, взрывчатыми веществами или радиоактивными или другими материалами (в ст. ст. 261-267-1), а также порядок соблюдения правил

безопасности на специальных объектах (ст. ст. 268-270-1). Большинство этих преступлений относится к так называемым формальным составам и для признания их законченными наступления общественно опасных последствий не требуется.

Остальные (ст. ст. 264, 267 и 270) – относятся к преступлениям с материальными составами, которые могут быть совершены как путем активных действий, так и бездействия уполномоченного лица. В таком случае обязательным признаком будет наличие причинной связи между деянием и последствиями, которые фактически наступили и предусмотренные в конкретной уголовно-правовой норме. Некоторые преступления могут быть совершены путем бездействия, например, небрежное хранение огнестрельного оружия ... (ст. 264).

Факультативными признаками объективной стороны будут:

Место совершения преступления предусматривается: в ч. 4 ст. 260 «...предприятия, учреждения, организации...»; в ст. 261 «...объекты на которых изготавливаются, хранятся, используются... радиоактивные, химические, биологические или взрывоопасные материалы, вещества, предметы...»; в ст. 267-1 «...границы зоны отчуждения или зоны безусловного (обязательного) отселения...»; в ст. 268 «...территорию Украины или... через ее территорию...»; в ст. 269 «...на воздушном судне...».

Способ совершения преступления будет иметь место: в ч. 1 ст. 256 «путем предоставления... а также... созданию условий...»; в ч. 1 ст. 258 или ч. 1 ст. 259 «... взрыва, поджога или иных действий...»; в ч. 1 ст. 258 «...обмана, шантажа, уязвимого состояния лица...»; в ст. 261 «...захвата, повреждения или уничтожения...»; в ч. 1 ст. 262 «...путем мошенничества...»; в ч. 2 ст. 262 «...путем злоупотребления... служебными обязанностями...»; в ч. 3 ст. 262 «...требование...»; в ч. 1 ст. 263 или ч. 1 ст. 265 «...ношение, хранение, приобретение...»; в ст. 265-1 «...взрывом, рассеянием радиоактивных материалов или излучением радиации...»; в ст. 267 «...хранения, использования, учета, перевозки...»; в ст. 267-1 «...любым способом...» или «...

употребление...», а также в ч. 3 ст. 267-1 «...сбыта или сбыт...»; или ст. 270-1 «...общеопасным способом...».

В случаях, когда речь идет о «...похищении, присвоении, вымогательстве, завладении путем мошенничества...» (ч. 1 ст. 262); «вымогательство...» (ч. 3 ст. 262), необходимо исходить из содержания основных гражданско-правовых предписаний, связанных с отношениями собственности, а также преступлений против собственности (Раздел VI Особенной части УК). Например, в ч. 3 ст. 262 отмечается: «...похищения...», то есть в таком случае страдают отношения собственности по владению, пользованию и распоряжению огнестрельным оружием... Поэтому можно говорить об отношениях собственности как дополнительном непосредственном объекте и определенном в законе имуществе – предмет преступления. При рассмотрении способа совершения преступления – «...путем злоупотребления должностного лица своим служебным положением...» (ч. 2 ст. 262) – необходимо исходить из основных положений административного права, которое регламентирует законный порядок управления, а также с учетом предписаний, предусмотренных разделом XVII Особенной части УК Украины и т.п.

В случае «...распыления радиоактивных материалов...» (ч. 1 ст. 265) к последствиям будет отнесено радиоактивное загрязнение местности, растений, животных и т.п. Это фактически физико-химические вещества, как средство совершения преступления, которые нарушают правовой режим экологического и земельного права и т.д.

Орудия или средства совершения преступления – предметы и вещества материального мира, представляющие повышенную общественную опасность, которые, по мнению лица, облегчают ему совершение преступления. Все они изъяты из свободного гражданско-правового оборота и требуют соблюдения специального порядка, разрешения и т.п., это: оружие (ст. 257); взрывчатые, легковоспламеняющиеся вещества... (ст. 258); транспортные средства, информация, документы, технические устройства (ч. 1 ст. 256); финансирова-

ние, снабжение им оружия, боеприпасов, взрывчатых веществ или военной техники (ч. 2 ст. 260) и т.п.

Условия совершения преступления – предусматриваются в ч. 1 ст. 255 «...условий совместного совершения преступлений...»

Ряд преступлений имеет квалифицирующие и особо квалифицирующие признаки, которые существенно влияют на квалификацию общественно опасных деяний. Указывается также на повторность (ст. 32) или квалификацию преступлений по правилам совокупности (ст. 33) – отягчающих уголовную ответственность, а также это помогает разграничению тождественных деяний. Например, квалифицированными признаками будут деяния совершенные: «...должностным лицом...» (ч. 2 ст. 256) или «...с использованием служебного положения...» (ч. 2 ст. 258-1, ч. 2 ст. 258-4, ч. 2 ст. 262, ч. 4 ст. 267-1), «...повторно...» (ч. 2 ст. 256, ч. 2 ст. 258, ч. 2 ст. 258-1, ч. 2 ст. 258-4, ч. 2 ст. 258-5, ч. 2 ст. 259, ч. 2 ст. 262, ч. 2 ст. 263-1, ч. 3 ст. 265, ч. 4 ст. 267-1 или ч. 2 ст. 270-1), «...по предварительному сговору группой лиц...» (ч. 2 ст. 258, ч. 2 ст. 258-1, ч. 2 ст. 258-4, ч. 2 ст. 258-4, ч. 2 ст. 258-5, ч. 2 ст. 263-1, ч. 3 ст. 265), «...если они повлекли причинение значительного имущественного ущерба или иных тяжких преступлений...» (ч. 2 ст. 258 или ч. 2 ст. 258-5) или «...в отношении нескольких лиц...» (ч. 2 ст. 258-1 или ч. 2 ст. 258-4), «...с использованием средств массовой информации...» (ч. 2 ст. 258-2), «...из корыстных побуждений...» (ч. 2 ст. 258-5), «...в большом размере...» (ч. 2 ст. 258-5), вызвало «...тяжелые последствия...» (ч. 2 ст. 259), или «...иные тяжкие последствия...» (ч. 2 ст. 259, ч. 4 ст. 267-1 или ч. 2 ст. 269), или «...гибель людей» (ч. 4 ст. 267-1, ч. 2 ст. 269 или ч. 2 ст. 270), «...имущественный ущерб в особо крупном размере...» (ч. 2 ст. 270), «...совершено общеопасным способом...» (ч. 2 ст. 270-1).

К особо квалифицированным признакам относятся: «...гибель людей...» (ч. 3 ст. 258 или ч. 5 ст. 260), «...иные тяжкие последствия...» (ч. 3 ст. 258-5 или ч. 5 ст. 260), совершенные «...организованной

группой...» (ч. 3 ст. 258-5, ч. 3 ст. 262 или ч. 3 ст. 263-1), «...в особо крупных размерах...» (ч. 3 ст. 258-5 или ч. 3 ст. 270-1); вызвали «...гибель людей...» (ч. 3 ст. 265, ч. 3 ст. 265-1 или ч. 3 ст. 270-1), «...имущественный ущерб в крупном размере...» (ч. 3 ст. 265), «...значительное загрязнение окружающей среды...» (ч. 3 ст. 265 или ч. 3 ст. 265-1) или «...иные тяжкие последствия...» (ч. 3 ст. 265, ч. 3 ст. 265-1 или ч. 3 ст. 270-1).

Субъектом признается физическое вменяемое лицо, достигшее возраста уголовной ответственности – 16-ти лет. В отдельных случаях, предусмотренных законом, возможен уменьшенный возраст уголовной ответственности – 14 лет (ст. 257, 258 и 262). В случае совершения преступления специальным субъектом: «должностным лицом...» (ч. 2 ст. 256, ч. 1 ст. 258-1 и ст. 258-4 или ч. 2 ст. 262, а также ч. 4 ст. 267-1); «...лицо, которому было доверено оружие...» ст. 264; лицо, которому вверены взрывчатые вещества... (ч. 1 ст. 267) этот возраст будет выше 18 и старше лет. Кроме того, учитывается наличие полученного в установленном порядке специального разрешения на огнестрельное оружие, на обращение со специальными средствами или на проведение взрывных и т. п. специальных работ. В отдельных случаях требуется дополнительное знание и специальная подготовка исполнителей, успешная сдача квалификационных экзаменов, а также возложение на такое лицо дополнительных, повышенных по сравнению с другими лицами, требований и обязанностей, связанных с выполнением служебных обязанностей по обеспечению пожарной, экологической, ядерной и т. п. безопасности на производстве.

Рассматривая вопрос соучастия в совершении ряда преступлений, необходимо отметить некоторые особенности, которые могут существенно влиять на квалификацию действий виновных лиц. Так, в процессе квалификации преступления, предусмотренного ст. 255 «Создание преступной организации...», при наличии достаточных оснований, необходимо исходить из предписаний ч. 4 ст. 28 «...если

оно совершено устойчивым иерархическим объединением нескольких лиц (пяти и более), члены которого или структурные части которого по предварительному сговору организовались для совместной деятельности с целью непосредственного совершения тяжких или особо тяжких преступлений (ч. 4 или 5 ст. 12 - Б.В.)...». Аналогично этот вопрос рассматривается в ст. 256 «Содействие участникам преступных организаций ...»

Субъективная сторона в подавляющем большинстве преступлений характеризуется умышленной виной (ст. ст. 255-263, ч. 1 ст. 265, ст. 266 и 268), а также сложной виной в виде умысла к деянию и неосторожностью к последствиям (ч. 2 ст. 259, 264, ч. 2 ст. 265, 267, ст. 269 и 270).

В ряде составов предусматривается специальная цель: «...с целью совершения тяжкого или особо тяжкого преступления» (ст. 255); «...нападения...» (ст. 257); «...нарушения общественной безопасности, устрашения населения, провокации военного конфликта, международного осложнения, или с целью влияния на принятие решений или совершения или несовершения действий органами государственной власти или органами местного самоуправления, должностными лицами этих органов, объединениями граждан, юридическими лицами, или привлечение внимания общественности к определенным политическим, религиозным или иным взглядам виновного (террориста)...» (ч. 1 ст. 258); «...распространения материалов...» (ст. 258-2); «...совершения террористического акта...» (ст. 258-4); «...финансирования или материального обеспечения...» (258-5); «...захвата, повреждения или уничтожения этих объектов...» (ст. 261); «...хищения огнестрельного оружия (кроме гладкоствольного охотничьего), боевых припасов, взрывчатых веществ или радиоактивных материалов...» (ч. 3 ст. 262); «...причинения гибели людей, вреда здоровью людей, имущественный ущерб в крупном размере или значительного загрязнения окружающей среды...» (ч. 2 ст. 265-1); «...вынудить физическое или юридическое лицо, международную организацию или

государство совершить какое-либо действие или воздержаться от него...» (ч. 1 ст. 266); «...причинения гибели людей либо иные тяжкие последствия (ч. 2 ст. 266); «...использования или сбыта...» (ч. 2 ст. 267-1, ч. 3 ст. 267-1).

В некоторых уголовно-правовых нормах этого раздела предусматриваются специальные, безусловные и обязательные условия освобождения лица от уголовной ответственности (ч. 2 ст. 255, ч. 2 ст. 258-3, ч. 4 ст. 258-5, ч. 6 ст. 260 и ч. 3 ст. 263). В этих случаях государство считает целесообразным установить поощрительные нормы о прекращении начатой преступной деятельности и такой, что формально содержит все признаки оконченного преступления. По сути, это освобождение от уголовной ответственности виновного лица по своим признакам не совпадает с положениями раздела IX Общей части. Кроме того, такие условия в общем виде напоминают добровольный отказ от совершения преступления (ст. 17 и 31) или действительное раскаяние (ст. 49), и в определенной степени, при наличии законных оснований, создают коллизию в предписаниях Общей и Особенной частей УК. Именно поэтому Верховный Суд Украины, учитывая наличие таких норм и во избежание противоречий в их применении, дал разъяснения, вместо того чтобы предложить одну норму для всех случаев в Общей части УК. Так, в постановлении №12 Пленума Верховного Суда Украины «О практике применения судами Украины законодательства об освобождении лица от уголовной ответственности» отмечено: «1. Разъяснить судам, что такое освобождение – это отказ государства от применения в отношении лица, совершившего преступление, установленных законом ограничений определенных прав и свобод путем закрытия уголовного дела, которое осуществляет суд в случаях, предусмотренных УК Украины в порядке, установленном Уголовно-процессуальным кодексом Украины.

Суды в своей деятельности должны учитывать, что в ряде норм Особенной части УК предусмотрены специальные основания освобождения от уголовного от-

ветственности. Во всех указанных случаях при наличии обстоятельств, предусмотренных конкретной нормой закона, суд обязан освободить соответствующих лиц от уголовной ответственности» [7].

Тем не менее, практика сегодняшнего дня знает и другие случаи, особенно, в связи с обменами, освобождением от уголовной ответственности и т. п. на основании политических решений и в незаконный способ...

Выводы

Таким образом, разделив преступления против общественной безопасности и преступления против общественного порядка и моральности на два самостоятельных раздела, законодатель тем самым искусственно нарушил их логическое единство, что создало множество проблем в правоприменительной практике.

Необходимо безотлагательно закрепить, что общественная безопасность есть одной из составляющих частей национальной безопасности, а общественный порядок – составной частью общественной безопасности, т.е. все три элемента должны пребывать в соподчинении и составлять единую систему правоотношений: национальная безопасность – общественная безопасность – общественный порядок. Предложенное поменяет подследственность, расставит по иерархии средства борьбы с этими общественно опасными проявлениями и изменит ситуацию к лучшему.

Статья 255 называется «Создание пре-

ступной организации». По своему названию (гипотеза) и содержанию диспозиция нормы должна полностью соответствовать ее гипотезе и правилам, закрепленным в Общей части УК, т.е. ч. 4 ст. 28, где говорится – «пяти и более...» соучастников. Однако, в диспозиции ст. 255 в нарушение содержания гипотезы мы уже читаем: «...организованных *групп*...», что уже соответствует ч. 3 ст. 28, т.е. «три и больше...», что свидетельствует о существенном противоречии количественного показателя преступного сообщества. Ситуацию можно изменить путем введения в гипотезу обобщающего термина – «преступное сообщество».

Статья 270-1 «Умышленное уничтожение или повреждение объектов жилищно-коммунального хозяйства», которая появилась в УК 13 января 2011 г., по своему содержанию не имеет никакого отношения к общественной безопасности, и, скорее всего, должна была бы быть расположена в разделе X «Преступления против безопасности производства» Особенной части действующего УК Украины.

Руководствуясь действующим законодательством и общественно-политическими реалиями сегодняшнего дня, а также идеями, которые содержатся в прогрессивном зарубежном уголовно-правовом законодательстве, отметим, что значительная часть уголовно-правовых норм против общественной безопасности требует отдельного более глубокого анализа и исследования, с целью дальнейшего совершенствования действующего УК Украины.

Литература:

1. Конституция Украины // Ведомости Верховного Совета Украины. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Уголовный кодекс Украины // Ведомости Верховного Совета Украины. – 2001. – № 25. – Ст. 131.
3. РБК-Украина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://bukovina.biz.ua/news/7780>
4. StatistikaMVS_2012-20.11. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.mvs.gov.ua/upload/stan_ta_struktura_zlochinnosti/StatistikaMVS_2012-20.11.xls
5. Українська правда [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravda.com.ua/news/2014/11/26/7045451/>
6. Семен Запорожець. Інформація за темами // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kirovograd.comments.ua/article/2014/11/21/095827.html>
7. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 13 «Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/E6CF63D360AE10EEC2257101004E7995?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=E6CF63D360AE10EEC2257101004E7995&Count=500&>
8. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень-грудень 2015 року Генеральної Прокуратури України [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112173&libid=100820

Предмети злочинного порушення чинних на транспорті правил і їх класифікація

І.В. Скірський

кандидат юридичних наук, доцент кафедри правового регулювання економіки і правознавства, Вінницький навчально-науковий інститут економіки ТНЕУ

Стаття містить дослідження предметів злочину, що передбачає кримінальну відповідальність за порушення чинних на транспорті правил. Здійснено класифікацію предметів цього злочину відповідно кожного виду транспорту.

Ключові слова: предмет злочину, речові предмети злочину, процес управління транспортним засобом.

Статья содержит исследование предметов преступления, которое предусматривает криминальную ответственность за нарушение действующих на транспорте правил. Осуществлена классификация предметов данного преступления соответственно каждого вида транспорта.

Ключевые слова: предмет преступления, вещные предметы преступления, процесс управления транспортными средствами.

The article contains research of the article of crime which foresees criminal responsibility for violation of operating on a transport rules. Classification of the article of this crime is carried out accordingly every type of transport

Keywords: article of crime, material articles of crime, process of management a transport vehicle.

Постановка проблеми

Проблема предмета злочину в теорії кримінального права є на сьогодні дискусійною, особливо щодо визначення предметних і так званих безпредметних злочинів.

Предмет злочину має практичне та теоретичне значення. Він відіграє суттєву роль у з'ясуванні характеру скоєного, тому що суспільно небезпечне діяння стосовно одного й того ж предмета може мати різну кримінально-правову оцінку. Це пов'язано з тим, що предмет здебільшого є вираженням конкретних суспільних відносин, які виступають об'єктами посягання.

Аналіз диспозиції ст. 291 Кримінального кодексу України (далі – КК України) свідчить про те, що в її змісті законодавець не назвав предмета цього злочину [1], тим більше, що в літературі існує стала думка, що в банкетних диспозиціях предмета злочину взагалі не існує.

Для вирішення зазначеної проблеми необхідно, у першу чергу, звернутися до законів і підзаконних актів, що регламенту-

ють безпеку руху транспорту, який охороняється кримінально-правовою нормою, передбаченою ст. 291 КК України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У юридичній літературі питанням кримінально-правової охорони чинних на транспорті правил певну увагу приділено такими вченими-криміналістами: О.О. Балабановим, С.В. Газімчуком, В.С. Гушлавським, В.С. Доненком, В.С. Касинюком, З.Г. Корчовою, О.М. Котовенко та іншими.

Уперше за незалежної України зазначеній проблемі була присвячена дисертація С.В. Бабіна у 2008 році. У цьому дослідженні здійснено класифікацію транспортних засобів, безпечний рух яких охороняється ст. 291 КК України. Стосовно предмета злочинних порушень чинних на транспорті правил автор дотримався наукових позицій, що цей злочин є, по суті, безпредметним [2, с. 11].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Проблемі предмета злочину в теорії кримінального права приділено значну увагу, однак здебільшого в площині, коли в диспозиції статті названо предмети зовнішнього світу (матеріальні речі) або об'єкти інтелектуальної власності.

Теоретичне обґрунтування існування предмета злочину, передбаченого ст. 291 КК України, спонукало автора до цього дослідження.

Формування цілей статті

У цій публікації здійснено спробу на базі чинних нормативно-правових актів окреслити предмет злочинних порушень чинних на транспорті правил; здійснити класифікацію предметів залежно від їх функціонального призначення щодо нормального функціонування транспортної системи України.

Виклад основного матеріалу дослідження

У наукових колах немає єдиної точки зору стосовно предмета злочину в банкетних диспозиціях кримінального закону [3, с. 58]. Однак, на нашу думку, необхідно погодитися з позицією тих учених, які стверджують, що дійсно в банкетних диспозиціях матеріальний предмет не зазначено, але його замінюють інші матеріальні цінності [4, с. 51]. Так, у якості таких виступають певні процеси, що є умовами безпечної роботи транспорту. Це не свідчить про відсутність предмета, а вказує на його специфіку, що виявляється в суспільних відносинах, які охороняються ст. 291 КК України. Деякі порушення чинних на транспорті правил здійснюються шляхом безпосереднього впливу винної особи на процес управління водієм транспортним засобом. У такому разі водій змушений змінювати напрям руху транспорту або вживати необхідних заходів щодо його екстреної зупинки, що є причиною злочинних наслідків. Отже, очевидна ситуація, за якої предметом злочинного впливу є процес управління транспортним засобом. Під яким слід розуміти таке маніпулюван-

ня водієм (машиністом, пілотом, судноводієм) технічною системою транспортного засобу, яке надає йому певного напрямку в русі та швидкості.

Слід звернути увагу й на те, що для предмета злочину, передбаченого ст. 291 КК України, характерним є злочинний вплив на нього опосередковано через речові елементи, що забезпечують рух транспорту. При знищенні, пошкодженні, відключенні світлових знаків відбувається злочинний вплив на процес управління, що призводить до шкідливих наслідків, передбачених вказаною статтею.

У якості речових елементів можуть виступати такі предмети, які за функціональним призначенням можна класифікувати так:

I. Шляхи сполучення:

1. Шляхи залізничного сполучення.

Основним засобом для пересування залізничним транспортом є залізничні колії. За своєю структурою вони є складною інженерною спорудою, що забезпечує безпечний рух залізничного транспорту [5; 6]. Виділити будь-який елемент залізничного шляху неможливо, оскільки всі вони виконують загальне функціональне призначення.

2. Водні шляхи. Вони поділяються на морські та внутрішні, що використовуються суднами та іншими плавзасобами. З метою забезпечення безпеки руху водного транспорту водні шляхи обладнані необхідними навігаційними і гідротехнічними спорудами та іншими технічними засобами, передбаченими законодавством [7; 8].

3. Повітряні шляхи. Вони являють собою затверджений постійний маршрут для регулярних польотів повітряного транспорту, що забезпечені аеродромом і необхідним наземним обладнанням для безпечного зльоту та посадки повітряних суден [9].

Варто підкреслити, що на водні та повітряні шляхи зовнішній вплив неможливий. Небезпека процесу управління полягає і в інших порушеннях, а саме: створення перепон на водних шляхах, у межах повітряних маршрутів тощо.

4. Автомобільна дорога. Сучасна автомобільна дорога – це досить складна інженерна споруда, яка разом з її обладнанням є складовим компонентом комплексу системи забезпечення безпеки дорожнього руху. Автомобільна дорога, вулиця є частиною території, у тому числі в населеному пункті, призначену для руху транспортних засобів і пішоходів, з усіма розміщеними на ній спорудами. Дорога включає в себе одну або кілька проїзних частин, а також трамвайні колії, тротуари, узбіччя і розділювальні смуги, якщо вони є. Трамвайний шлях – це рельсова колія, яка разом із автомобільною дорогою становить єдине ціле і забезпечує рух трамвая.

До інших шляхових споруд належать мости, шляхопроводи, естакади, тунелі, засоби технічного регулювання дорожнього руху тощо [10; 11].

II. Засоби сигналізації

Для організації та безпеки руху залізничного транспорту біля залізничної колії встановлюються сигнальні шляхові знаки. Безпечне плавання суден забезпечується системою навігаційного обладнання, яке розташоване на береговій смузі та суходільних шляхах. Для убезпечення польотів літаків також існує система сигналізації, яка включає різновиди світосигнальних вогнів. Відповідні сигнали дають можливість здійснити безпечні зліт і посадку повітряного судна. Рух автомобільними шляхами, трамвайними коліями також забезпечується інформаційно-сигнальними засобами [12, с. 196].

III. Засоби зв'язку

Суттєву роль в організації руху залізничного, водного, повітряного, автомобільного та міського електричного транспорту відіграють засоби зв'язку. Вони забезпечують чітке функціонування складної транспортної системи держави. Для кожного виду транспорту існують специфічні засоби зв'язку, які допомагають водіям транспорту своєчасно приймати безпечні рішення з керування транспортними засобами. На водному транспорті за допомогою радіозв'язку забезпечується безпека судноплавства, обмін кореспонденції, подачі аварійних сигналів тощо. Для забез-

печення безпеки польотів на повітряному транспорті застосовуються різноманітні радіотехнічні системи, які використовуються з метою спрямування літака в район аеродрому (особливо в складних метеорологічних умовах), здійснення маневру заходу на посадку і контролю за рухом по злітно-посадковій смузі. На залізничному транспорті зв'язок застосовується для надання вказівок щодо обстановки маршрутів, організації маневрової, сортувальної, вантажної роботи та руху між станціями.

Перераховані компоненти: транспортні шляхи, засоби сигналізації та зв'язку, як вбачається з їх характеристик, виконують різні технічні функції та мають відмінні конструктивні властивості. Разом з тим, їхнє руйнування, пошкодження, відключення призводить до шкідливих змін охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин. Тому ці елементи повинні мати спільні ознаки, що мають юридичне значення.

IV. Спеціальне їх призначення

Ця ознака виражається в забезпеченні нормального (безперебійного та безпечного) руху різних видів механічного транспорту.

Про спеціальне призначення окремих пристроїв ідеться в чинних на транспорті нормативних актах. Так, у Правилах технічної експлуатації залізниць України зазначено, що всі елементи залізничної колії (земляне полотно, верхня будова та штучні споруди) за міцністю, стійкістю і станом повинні забезпечувати безпечний і плавний рух поїздів із швидкостями, встановленими на відповідних ділянках.

Автомобільна дорога виконує важливу роль у безпеці транспортного руху, її стан повинен відповідати певним правилам, нормам і стандартам, передбаченим, зокрема в Законі України «Про дорожній рух» та інших підзаконних актах (наприклад, Єдині правила ремонту і утримання автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, правила користування ними та охорони) [10; 14].

V. Придатність до експлуатації

Придатність – це такий стан або положення, за якого відповідні системи можуть

бути використані за призначенням. Тому випадки пошкодження або руйнування непридатних до експлуатації пристроїв (наприклад, ліній зв'язку, шляхів сполучення) не можна кваліфікувати за ст. 291 КК України. Не охоплюються цією ознакою придатні до експлуатації, але недіючі окремі пристрої, оскільки можуть бути введені в експлуатацію лише після попередньої перевірки їх придатності, виявлення та усунення можливих несправностей. Пошкодження таких пристроїв може, за наявності відповідних передумов, розглядатися як пошкодження державного майна.

VI. Особливий правовий статус

З метою захисту суспільства від руйнівних сил джерел підвищеної небезпеки, держава встановлює їх спеціальний правовий режим. Так, однією з умов забезпечення безпеки руху транспорту є суворе регламентація режиму роботи окремих пристроїв у сфері руху. Діючі на відповідних видах транспорту статуту, кодекси, інструкції, правила, норми і стандарти встановлюють, що окремі пристрої та елементи повинні відповідати затвердженій документації та технічним умовам. Встановлюючи особливе правове становище окремих елементів і технічних пристроїв залізничного, водного, повітряного та авто-, мото- та іншого механічного транспорту, держава вводить той масштаб можливої та належної поведінки суб'єктів права, який є необхідним в умовах експлуатації та використання корисних властивостей транспортних засобів.

Висновки

Нормальне функціонування транспортної системи України забезпечується низ-

кою правових актів, у тому числі відповідними кримінально-правовими нормами.

Важливе значення для безпеки руху транспорту є норми, передбачені ст. 291 КК України, що мають бланкетний характер, тому як соціальні цінності, що охороняються кримінальним законом, передбачені в інших законах і підзаконних актах.

Детальний аналіз нормативної бази дав змогу зробити теоретичний висновок, що для такого виду злочинів можливий його предмет, як факультативна ознака об'єкта злочину. Цей предмет має свої особливості для кожного виду транспорту. у якості соціальних цінностей, що виступають предметом вказаного злочину є: по-перше, це процес управління транспортними засобами, який дає можливість водію того чи іншого транспортного засобу безпечно здійснювати його рух; по-друге, безперебійних рух транспортними засобами забезпечується відповідними шляхами сполучення, що повинні бути в певному безпечному стані, який регламентується відповідними правилами, нормами та стандартами; по-третє, безпечний рух транспорту забезпечується системою засобів сигналізації та зв'язку; по-четверте, речові елементи повинні мати спеціальне призначення і бути придатними для забезпечення безперебійного та безпечного руху транспортних засобів, які підпадають під охорону ст. 291 КК України; по-п'яте, залізничному, водному, повітряному, автомобільному та іншому транспорту притаманний особливий правовий режим його використання, який забезпечує охорону загальної сфери суспільних відносин від негативних наслідків впливу джерел підвищеної небезпеки.

Література:

1. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : У 2 т. – Т. 2 / За заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 3-тє вид., перероб. та доп. – К. : Алерта; КНТ; Центр навчальної літератури, 2009. – 624 с.
2. Бабанін С. В. Кримінальна відповідальність за порушення чинних на транспорті правил : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / С. В. Бабанін. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський держ. ун-т внутр. справ, 2008. – 20 с.
3. Бондаренко О. С. Аналіз понятійного аспекту «безпредметних злочинів» у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг / О. С. Бондаренко

// Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція. – 2014. – № 9-2. – Т. 2. – С. 57-58.

4. *Панов М. І.* Кваліфікація злочинів при бланкетній диспозиції закону про кримінальну відповідальність / М. Панов, // *Право України.* – 2010. – № 9. – С. 47-55.

5. Правила технічної експлуатації залізниць України, затверджені наказом Міністерства транспорту від 20 грудня 1996 р. № 411 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

6. Закон України «Про залізничний транспорт» від 4 липня 1996 р. // *Відомості Верховної Ради України.* – 1996. – № 40. – С.184.

7. Положення про систему управління безпекою судноплавства на морському і річковому транспорті, затверджено наказом Міністерства транспорту України від 20 листопада 2003 р. № 903 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

8. Правила судноплавства на внутрішніх водних шляхах України, затверджені Міністерством транспорту України від 16 лютого 2004 р. № 91 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

9. Повітряний кодекс України // *Відомості Верховної Ради України* від 19 травня 2011 р. – № 48-49. – С. 536.

10. Закон України «Про дорожній рух» від 30 червня 1993 р. (у ред. від 14 липня 2015 р.) // *Відомості Верховної Ради України.* – 2015. – № 35. – С. 343.

11. Правила дорожнього руху, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 р. № 1306 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

12. *Осадчий В. І.* Об'єкт транспортних злочинів / В. І. Осадчий // *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* Випуск 2 (14) 2012. – С. 194-201.

13. Закон України «Про транспорт» від 10 листопада 1994 р. // *Відомості Верховної Ради України.* – № 51. – С. 446.

14. Єдині правила ремонту і утримання автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, правила користування ними та охорони, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 30 березня 1994 р. № 198 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

Правові позиції Європейського Співтовариства щодо жорстокого поводження з людиною в органах досудового розслідування

В.Ю. Горєлова

кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри державно-правових дисциплін, Університет економіки та права «КРОК»

Досліджено зміст категорії «жорстоке поводження з людиною» в полі правових позицій Європейського суду з прав людини.

***Ключові слова:** Європейський суд з прав людини, рішення Європейського суду з прав людини, жорстоке поводження з людиною, катування, затримана особа, права людини.*

Исследовано содержание категории «жестокое обращение с человеком» в поле правовых позиций Европейского суда по правам человека.

***Ключевые слова:** Европейский суд по правам человека, решения Европейского суда по правам человека, жестокое обращение с человеком, пытки, задержанное лицо, права человека.*

In this article the investigates the content category of «abuse of human rights» in the area of the legal positions of the European Court of Human Rights.

***Keywords:** European Court of Human Rights, practice of the European Court of Human Rights in abuse human rights, torture, the detainee and human rights.*

Постановка проблеми

З огляду на останні події на території нашої держави можна з упевненістю стверджувати що Україна є сильною країною з потужним громадянським суспільством і спроможністю обирати власну долю. Так, ще в березні 2014 р. уряд ухвалив програму діяльності Кабінету Міністрів, спрямовану на забезпечення захисту прав людини і діяльності інституту безкоштовної юридичної допомоги, запровадженого у 2011 році. Україна вживає всіх заходів для забезпечення основних прав і свобод на територіях, окупованих і анексованих Росією, а також проводить розслідування актів жорстокого поводження, катувань, викрадення або смерті. Однак 6 листопада 2014 р. Комітет експертів ООН проти катувань висловив стурбованість з приводу повідомлень про застосування катувань і факти жорстокого поводження із затриманими; порушувалося питання про жорстокість посадових осіб правоохоронних органів та значне збільшення смертності й само-

губств у місцях позбавлення волі протягом останнього року. Стурбованість експертів викликав також стан здоров'я ув'язнених. Було підкреслено, що погіршення здоров'я під час перебування у в'язниці може розглядатися як акт жорстокого поводження з людиною.

Україна, ратифікувавши 17 липня 1997 р. Конвенцію про захист прав людини та основних свобод (далі – Конвенція), зобов'язалася дотримуватись її положень, а отже, повинна привести внутрішнє законодавство у відповідність із цим актом. Утім аналіз рішень Європейського суду з прав людини свідчить, що переважною більшістю проблем, що стали причиною порушень Україною прав людини, гарантованих Конвенцією, є жорстоке поводження з людиною в органах досудового розслідування. Дослідження винесених Судом рішень проти України дають змогу також стверджувати, що існують деякі невідповідності національного законодавства щодо сприймання суті та змісту

«жорстокого поводження» в кримінальному процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання жорстокого поводження з людиною висвітлюється в щорічних доповідях Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини, доповідях представників неурядових організацій (Харківська правозахисна група та Українська гельсінська спілка з прав людини), а також рішеннях Європейського суду з прав людини. Проблематика жорстокого поводження з людиною досліджувалася у працях К.В. Катеринчук, Є. Ю. Захарова, А. П. Бущенко та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Статистичні дані, зібрані правозахисними організаціями, свідчать про те, що з моменту дії нового Кримінального процесуального кодексу України частково відбулися деякі позитивні зміни, а саме: число в'язнів в СІЗО зменшилася вдвічі, а також зменшилася загальна кількість засуджених. Однак новий КПК України практично не вплинув на ситуацію з жорстоким поводженням з особою, оскільки залишаються невизначеними дії, що підпадають під категорію «жорстоке поводження з особою».

Формулювання цілей статті

Мета статті – на основі аналізу змісту доповідей правозахисних організацій і рішень Європейського суду з прав людини визначити суть і зміст категорії «жорстоке поводження з особою», що є підставою для відповідальності держави на міжнародній арені.

Виклад основного матеріалу дослідження

Можна вважати, що з 22 лютого 2014 р. в Україні розпочався новий етап її історії. Старий режим, що узурпував владу, грубо порушуючи права людини, був переможений, однак протистояння йому, на жаль, забрало життя понад 100 осіб, які загинули в центрі столиці від куль снайперів і «Беркуту». Ці події засвідчили, що на-

род втомився від жорстокого поводження, продемонструвавши, що справедливість, честь і гідність важать більше, ніж власне життя.

Відповідно до ст. 3 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод «нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню» [1].

Керуючись аналізом рішень Європейського суду можна стверджувати, що переважною більшістю порушень Україною прав людини, гарантованих Конвенцією, є жорстоке поводження з людиною в місцях досудового утримання осіб під вартою. На цьому також наголошував голова Європейського суду, уточнивши, що «численними є заяви щодо катувань у правоохоронних органах та порушення під час проведення розслідувань за статтями 2 та 3 Конвенції». Окрім того, голова Європейського суду нагадав, що в рішенні у справі «Кучеренко проти України» Європейський суд закликав українську владу розробити стратегію зміни законодавства про досудове утримання особи під вартою, урахувуючи велику кількість рішень проти України, у яких визнається порушення ст. 5 Конвенції [2, с. 17]. Спробою змін у цьому напрямі можна назвати Спільний наказ МВС і Мін'юсту України від 26 березня 2013 р. «Про заходи стосовно дотримання вимог законодавства при затриманні без ухвали слідчого судді, суду осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, та при обранні стосовно підозрюваних запобіжного заходу – тримання під вартою під час кримінального провадження» [3], а також Наказ МВС України від 7 серпня 2013 р. «Про питання діяльності комісій з етики та службової дисципліни органів внутрішніх справ», відповідно до якого (п. 3.3) однією з основних функцій вказаної комісії є участь в організації заходів індивідуальної профілактики, роз'яснювальної та виховної роботи з працівниками ОВС з метою запобігання вчиненню ними порушень законності, службової дисципліни, вимог антикорупційного законодавства, правил поведінки та професійної етики, а також

скоєнню вчинків, які дискредитують органи внутрішніх справ України [4]. Відповідно у п. 1.6. наказу від 26 березня 2013 р. встановлено, що протягом 10 діб з дня виявлення порушення вимог кримінального процесуального законодавства повинно бути організовано в установленому порядку проведення службових розслідувань у випадках: коли затримання особи тривало довше, ніж це необхідно; неповідомлення або несвоєчасного повідомлення слідчим, іншою службовою особою затриманій особі, підозрюваній у вчиненні злочину, про підстави затримання та про те, в учиненні якого злочину вона підозрюється, а також нероз'яснення її права мати захисника, отримувати медичну допомогу, надавати пояснення, показання або не говорити нічого з приводу підозри щодо неї; неповідомлення про затримання особи та місце її перебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи; невручення негайно затриманому копії протоколу про затримання під підпис, а також у разі ненадіслання такого протоколу прокуророві; звільнення з ІТГ затриманої особи, підозрюваної в учиненні злочину, безпосередньо слідчим або службовою особою, відповідальною за перебування затриманих, без подання слідчим клопотання прокурору про обрання запобіжного заходу; звільнення підозрюваних з-під варти через невнесення слідчим за погодженням з прокурором клопотання про продовження строку тримання під вартою в порядку, установленому Кримінальним процесуальним кодексом України; ухвалення судом виправдувального вироку, прийняття прокурором постанови про закриття кримінального провадження у зв'язку з відсутністю події кримінального правопорушення або відсутністю в діянні складу кримінального правопорушення щодо особи, яка трималася під вартою [3]. Разом з цим, опитування адвокатів протягом 2013 р. виявило широке використання працівниками ОВС таких незаконних дій, як фальсифікація часу затримання, проведення досудового розслідування та збору доказів щодо особи, не інформуючи її про це, перешкоджання інформуванню адво-

ката, несвоєчасне інформування адвоката про проведені слідчі дії, вчинення тиску на людину з метою відмови її від послуг адвоката та здійснення тиску на самого адвоката. Цього ж року в ЗМІ було повідомлено про 68 випадків насильства з боку правоохоронців, а також про 9 смертей осіб, що сталися внаслідок перебування в установах ОВС або спілкування з працівниками міліції [5, с. 47].

Така негативна тенденція, що сформувалася ще минулого століття, суперечить вимогам цивілізованого суспільства. На сьогодні наслідки синдрому «злодія в законі» призводять до зневіри в чесності та неупередженості посадових осіб органів досудового розслідування та прокуратури, а також у прозорості судових рішень національних судів. Практика Європейського суду вказує на непоодинокі рішення проти України, у яких постраждала особа зазнала тяжких тілесних ушкоджень у ході затримання працівниками міліції. У справі «Чіжов проти України» за завдання тілесних ушкоджень у момент затримання Європейський суд, визнавши порушення п. 1 ст. 6 та ст. 13 Конвенції, зобов'язав державу-порушницю сплатити постраждалому 2500 євро [6]. У справі «Вергельський проти України» можна простежити низку порушень закону працівниками досудового розслідування: перевірка факту вимушеної самообмови; тортури та побиття під час утримання під вартою; застосування методів фізичного та морального впливу на заявника з метою визнати його винним у скоєнні злочину, а також безпідставне затримання («слідчий запропонував заявникові підписати підтвердження того, що 20 березня 2004 р. його було правомірно затримано за нецензурну лайку в громадському місці і що він не має претензій до міліції. Заявник, хоч і був невинуватим, погодився, оскільки, як він стверджує, сподівався, що на цьому його страждання припиняться») з метою отримання зізнання у вбивстві; формальне подальше звільнення з-під варти (заявника й надалі тримали в незайнятих приміщеннях райвідділу міліції). У цій справі Європейський суд одноголосно визнав

факти порушення ст. 3 Конвенції стосовно нелюдського поводження із затриманим та неефективного розслідування скарг заявника з приводу тортур з боку працівників міліції. До того ж Суд констатовано визнав порушення п. 1 ст. 6 Конвенції у зв'язку з тривалістю кримінального провадження та ст. 13 стосовно неефективності розслідування в кримінальній справі в цілому [7].

Окрім того, аналіз порушених проти України справ свідчить про засудження Європейським судом нелюдського поводження з затриманою особою, незаконних дій, визнаних світовим співтовариством тортурами. У справі «Мельник проти України» нагадується, що ст. 3 Конвенції категорично забороняє тортури та нелюдське поводження як таке, що принижує людську гідність, незважаючи на обставини та поведінку жертви. Далі Європейський суд роз'яснює, що погане поводження повинно відповідати мінімальному рівню суворості в рамках ст. 3 Конвенції [8]. Оцінка цього мінімуму є відносною і залежить від усіх обставин справи, таких як: тривалість лікування, фізичний і психічний вплив та, у деяких випадках, стать, вік і стан здоров'я жертви. Можна дійти висновку, що в більшості порушених проти справ України містяться ознаки поводження, що принижує людську гідність. Наприклад, у справі «Ухань проти України» заявник стверджує, що звернувся до Корсунь-Шевченківської районної прокуратури із заявою про порушення кримінальної справи стосовно декількох працівників міліції, які завдали йому тілесних ушкоджень з метою визнати винним у скоєнні злочину. Протягом відбування строку позбавлення волі заявника внаслідок неналежної медичної допомоги було визнано інвалідом II групи. Незважаючи на заперечення з боку представників української влади, Європейський суд встановив порушення ст. 3 та ст. 13 Конвенції та зобов'язав сплатити постраждалому 6000 євро [9].

Важливим є висловлення судді в цьому рішенні, який зазначив, що «...у ситуації, коли особа перебуває під контролем уповноважених органів (як у справі, що розглядається), існує значна підозра, що від-

повідальність за стверджувані та встановлені тілесні ушкодження покладається на ті ж самі органи; у цьому разі на них також лягає тягар доказування, і саме вони мають переконливо довести, що не несуть відповідальності за стверджувані ушкодження» [9]. Тобто відповідальність за життя особи, яка перебуває на утриманні держави в якості підозрюваного чи обвинуваченого, повністю повинна лягати на ті державні органи та посадові особи, що безпосередньо утримують особу під вартою, а також на органи та посадові особи, обов'язком яких є нагляд за дотриманням законності під час впровадження цього заходу.

Виходячи з рішень Європейського суду, на посадових осіб органів досудового розслідування повинен лягати тягар доведення їх безвинної поведінки та дотримання закону. Утім в українських судах усе навпаки: постраждала особа повинна доказати факти жорстокого поводження з нею. Зазвичай це зробити дуже важко, а іноді неможливо. Фактична безвідповідальність держави за незаконне насильство або знущання над особою в органах досудового розслідування простежується в усіх справах, порушених проти України під час незаконного затримання, арешту, у випадках необхідної медичної допомоги та порушення права на захист. Так, скарги на катування в органах досудового розслідування з метою отримання зізнання з боку невинуватої особи у скоєнні злочинів і на нелюдські умови її утримання під вартою містяться у справах «Луценко проти України», «Яременко проти України», «Кобець проти України», «Кузнецов проти України», «Данкевич проти України», «Назаренко проти України», «Алієв проти України», «Хохмич проти України», «Полторацький проти України» та ін.

Значна кількість справ містить факти жорстокого поводження посадових осіб органів досудового розслідування з людиною у випадках ненаданням адекватної медичної допомоги, що призвело до фізичних втрат і тяжких хвороб людини («Яковенко проти України», «Охріменко проти України», «Вергельський проти України», «Яременко проти України» та ін.).

Варто згадати гучну справу «Гонгадзе проти України» про викрадення та вбивство працівниками міліції журналіста. Обставини цієї справи було викладено в заяві до Європейського суду дружиною вбитого. Європейський суд визнав порушення ст. ст. 2, 3, 13 Конвенції і зобов'язав Україну відшкодувати 100 000 євро. У справі «Кац проти України» було постановлено відшкодувати 7 000 євро за моральну шкоду кожному з родичів померлої в слідчому ізоляторі [10].

Є й інші факти, що цивілізованим суспільством визнаються нелюдськими та жорстокими. Зокрема, у справі «Душка проти України» Європейський суд, акцентуючи увагу на неповнолітньому віці заявника, визнав нелюдськими та жорстокими обставини, за якими «правоохоронні органи використали адміністративний арешт заявника, щоб зламати супротив та скористатися його уразливим станом для отримання зізнання у вчиненні злочину. Таку практику, особливо з огляду на вік заявника, Європейський суд визнав як нелюдське й таке, що принижує гідність, поводження» [11].

Європейський суд у своїх рішеннях неодноразово зазначав, що погане поведження з особою підпадає під дію ст. 3 Конвенції лише в разі, якщо досягнуто мінімального рівня жорстокості. У справі «Охріменко проти України» Європейський Суд пояснює, що «мета такого поведження є чинником, який слід урахувати, з'ясовуючи, зокрема, чи був намір принизити або образити потерпілого. Однак відсутність такої мети не може неминуче приводити до висновку про те, що порушення ст. 3 Конвенції було» [12]. З огляду на це твердження можна дійти висновку, що мінімального рівня жорстокості буде досягнуто в більшості кримінальних справ, поданих на розгляд Європейського суду. До того ж, аналіз порушених проти України справ показав, що ознаки поведження, що принижує людську гідність, містяться майже в кожній із них.

Важливою проблемою в нашій державі є нереагування прокуратурою на заяви з приводу побоїв і мордування особи на

досудовому слідстві. Недобросовісне реагування призводить до відповідальності за рішеннями Суду, який неодноразово стверджував, що «... Європейський суд не завжди вимагає, щоб заявник підтверджував кожне твердження відповідним документом, визнаючи, що надання відповідної інформації та можливість перевірити факти у таких справах, в першу чергу, покладається на компетентні органи» [12]. Така позиція Європейського Суду, на жаль, не міститься в національному законодавстві.

За оціночними даними соціологів, у 2009 р. в Україні жертвами незаконного насильства з боку правоохоронців стали 604 тис. осіб. У 2010 р. ця цифра зросла до майже 800 тисяч. Відомо про 23 випадки смерті затриманих у міліції у 2009 р., у 2010 ця цифра зросла до 51, а від початку 2011 р. вже відомо про 26 смертей. У 2013 р. ЗМІ повідомили про 68 випадків насильства з боку правоохоронців, а також про 9 смертей громадян, що перебували в установах ОВС. За фактами жорстокого поведження з людиною органами прокуратури у 2013 р. було здійснено досудове розслідування в 3031 кримінальному провадженні стосовно працівників ОВС. Із них за ст. 365 КК України (перевищення влади) – 2638 проваджень, за ст. 364 (зловживання владою) – 192, за ст. 127 (катування) – 48 проваджень. Однак до суду з обвинувальними актами було направлено лише 49 кримінальних проваджень стосовно 96 працівників міліції. Із них 43 провадження щодо 80 осіб за ст. 365 КК України (перевищення влади) і 5 проваджень щодо 15 працівників міліції за ст. 127 (катування) [5, с. 29]. Отже, органи прокуратури продовжують кваліфікувати більшість фактів жорстокого поведження з особою як зловживання владою або перевищення влади, старанно уникаючи ст. 127 (катування). Цьому сприяє той факт, що ст. 365 КК України містить склад злочину, що може охоплювати широкий спектр правопорушень. Розчинення поняття «катування» у більш широкому понятті «перевищення влади», дає змогу приховувати дійсну поширеність катувань і перешкоджає

ефективному контролю за виконанням зобов'язань за Конвенцією ООН проти катувань щодо суворості покарання. Це також заважає ефективному застосуванню положень кримінального законодавства до співучасників осіб, які застосовують катування. Така хибна практика приховує реальний масштаб випадків катування в правоохоронних органах, однак щороку згідно з рішеннями Європейського суду як компенсацію за жорстоке поводження з боку міліціонерів наша держава повинна виплачувати значні кошти.

Висновки

Проблема відповідальності держави перед особою за дії, що визнаються цивілізованим суспільством як катування та тортури, озвучена в рішеннях Європейського суду та зобов'язує Україну вжити низку заходів щодо ліквідації цього явища. Україна як демократична, правова держава по-

винна забезпечити організацію суспільного життя, гарантуючи правопорядок, основою якого є неухильне виконання закону.

На основі аналізу змісту рішень Європейського Суду з прав людини можна визначити, що підставою для відповідальності держави на міжнародній арені демократичне суспільство визнає «жорстоким поводження з особою» таке:

- невзяття до уваги віку та стану затриманої особи під час кримінального судочинства;

- жахливі умови перебування в місцях досудового тримання особи;

- відсутнє чи неефективне медичне лікування, що призводить до смерті людини.

Важливою правовою позицією Європейського суду є положення про те, що тягар доведення своєї безвинності по відношенню до особи поведінки лежить на правоохоронних органах.

Література

1. Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод від 4 листопада 1950 р. Ратифіковано законом № 475/97-ВР від 17 липня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004
2. Європейський Суд з прав людини. Судова практика / за заг. ред. В. Г. Буткевича. – К. : Право України, 2011. – дод. до журн. «Право України». Вип. 1, ч. 1-2 : Стаття 3 ЄКПЛ. Заборона катувань : у 3 ч. – 2011. – 936 с.
3. Спільний наказ МВС та Мініюсту України «Про заходи стосовно дотримання вимог законодавства при затриманні без ухвали слідчого судді, суду осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, та при обранні стосовно підозрюваних запобіжного заходу – тримання під вартою під час кримінального провадження» від 26 березня 2013 р. № 289/540/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0602-13>
4. Наказ МВС України «Про питання діяльності комісій з етики та службової дисципліни органів внутрішніх справ» від 7 серпня 2013 р. № 750 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1471-13>
5. Права людини в Україні – 2013. Доповідь правозахисних організацій. / за ред. Є. Ю. Захара / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – Харків : Права людини, 2014. – 456 с.
6. Справа «Чіжов проти України» (Заява № 6962/02), Страсбург, 17 травня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/2575>
7. Справа «Вергельський проти України» (Заява № 19312/06), Страсбург, 12 березня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/974_460
8. Справа «Мельник проти України» (Заява № 72286/01), Страсбург, 28 березня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_049
9. Справа «Ухань проти України» (Заява № 30628/02), Страсбург, 18 грудня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/974_440
10. Справа «Гонгадзе проти України» (Заява № 34056/02), Страсбург, 8 листопада 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_420
11. Дело «Душка против Украины», Страсбург, 3 февраля 2011 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/file/38107.doc>
12. Справа «Охріменко проти України» (Заява № 53896/07), Страсбург, 15 жовтня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_524

Загальнотеоретичне розуміння державного примусу

А.А. Шевчук
аспірант,
Університет економіки
та права «КРОК»

У статті досліджено поняття та ознаки державного примусу. Доведено потребу трансформації державного примусу з урахуванням сучасних тенденцій демократизації українського суспільства, ціннісно переорієнтованого на європейський розвиток.

Ключові слова: примус, державний примус, ознаки примусу, державно-правовий характер.

В статье исследованы понятие и признаки государственного принуждения. Аргументирована необходимость трансформации государственного принуждения с учетом современных тенденций демократизации украинского общества, которое ценностно переориентировано на европейское развитие.

Ключевые слова: принуждение, государственное принуждение, признаки принуждения, государственно-правовой характер.

On a review of existing scientific views on the issue this article examines the concept and features of the state coercion. We need the transformation of state coercion, regarding to the modern trends of Ukrainian society, value refocused on European development.

Key words: coercion, state coercion, coercion features, public-legal character.

Постановка проблеми

Теоретичні дослідження державного примусу як засобу впливу на поведінку членів суспільства потребують переосмислення його ролі та місця в розбудові правової держави та громадянського суспільства. Особлива актуальність обумовлена конфліктними процесами, що відбуваються протягом останніх років в Україні. Тому значення державного примусу в сучасних умовах набуває нового сенсу, отже, є доцільним дослідження цієї проблеми з метою розроблення сучасних підходів у вдосконаленні та модифікації цього феномену.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремим питанням визначення примусу як правової категорії присвячено низку праць вітчизняних і зарубіжних учених-правників. Серед них С. Алексєєв, В. Авер'янов, О. Бандурка, В. Гіжевський, О. Зайчук, Р. Калюжний, А. Колодій, Т. Коломоєць, В. Комзюк, В. Копейчиков, В. Котюк, О. Копиленко, О. Мурашин, Н. Оніщенко, Ю. Оборотов, О. Скакун та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на значний доробок видатних учених у дослідженні проблематики, особливості застосування державного примусу в умовах демократизації українського суспільства, ціннісно переорієнтованого на європейський розвиток, а також в умовах проведення антитерористичної операції на сході країни не досліджувалася.

Формулювання цілей статті

Мета статті полягає в дослідженні державного примусу як методу зміцнення правопорядку та дисципліни у відповідних сферах соціуму, формулювання висновку щодо його відповідності концепції правової держави.

Виклад основного матеріалу дослідження

Змістовне дослідження проблеми неможливе, на нашу думку, без з'ясування не тільки етимології слова «примус», а й юридичного розуміння цієї категорії.

Детальний огляд етимологічного значення слова «примус» представлений в

статті А. Касьяна «Ознаки примусу як правової категорії» [1, с. 78]. Ми поділяємо підхід, запропонований А. Касьяном щодо огляду поширених визначень примусу в українських і російських тлумачних словниках.

А. Касьян на підставі проведеного етимологічного аналізу визначив такі ознаки примусу як правової категорії: «по-перше, примус – це вплив на людину; по-друге, примус спрямований на обмеження свободи волі людини через вплив на її свідомість; по-третє, метою примусу є спонукання (стимулювання) до певної поведінки; по-четверте, реалізація певної поведінки (мети примусу) здійснюється об'єктом (контрагентом) впливу свідомо, але всупереч його волі; по-п'яте, це вольовий акт агента (суб'єкта) впливу; по-шосте, примус припускає вплив на свідомість і волю (у кінцевому підсумку на поведінку людини) через фізичний вплив на людину» [1, с. 78].

На нашу думку, висновки, сформульовані А. Касьяном, характеризують соціально-правову природу примусу суто в площині фізичного та психічного впливу на поведінку суб'єкта.

Дослідник А. Осауленко, розглядаючи примус у загальносоціальному розумінні, визначає його як спосіб, метод впливу на поведінку людей з метою їх підпорядкування певному встановленому порядку [2, с. 20].

Автор вважає, що при характеристиці державного примусу як загальнотеоретичного правового феномену доцільно сконцентрувати увагу на його особливостях, що мають юридичний характер, а саме:

1) державно-владний характер, тобто здійснюється спеціально уповноваженими державними органами відповідно до їх компетенції;

2) реалізація лише на підставах та у формах, встановлених нормативно-правовими актами;

3) правові межі застосування, передбачені чинним законодавством;

4) метою є охорона законних прав та інтересів членів суспільства;

5) обмеження свободи волі особи у випадках, передбачених законодавством;

б) підставою застосування є неправомірна поведінка суб'єкта.

Отже, державний примус розглядається нами як державно-владний вплив, що реалізується на підставах, у формах і межах, передбачених чинним законодавством, і має на меті охорону законних прав та інтересів членів суспільства, що виявляється шляхом обмеження свободи особи.

Автор не претендує на завершеність запропонованої дефініції державного примусу, адже на сьогодні дослідження цього феномену залишається дискусійним.

Учені-юристи по-різному трактують державний примус.

Так, О. Шевчук розглядає державний примус як один із методів впливу держави на свідомість і поведінку особи як учасниці публічних і приватних правовідносин. Він застосовується відповідно до компетенції державних органів незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів з метою забезпечення належної реалізації права, попередження правопорушень, покарання та виправлення правопорушників, поновлення порушених прав [3, с. 18].

Незважаючи на різногалузевий характер державного примусу, дослідженню його різних аспектів присвячено значну кількість праць провідних адміністративістів, що, на нашу думку, пояснюється тим фактом, що діяльність державних органів, у тому числі й примусова, регламентована переважно нормами адміністративного права.

На думку В. Авер'янова, державний примус слід розглядати як одну з невід'ємних складових здійснення державної влади, як її метод, відповідно, державний примус – це застосування до певних осіб спеціальних заходів впливу з метою спонукати, змусити їх виконувати вимоги правових норм [4, с. 418].

Досліджуючи особливості державного примусу, Д. Бахрах визначає, що він застосовується на правовій підставі шляхом видання правозастосовних актів і лише до конкретних суб'єктів, які порушили юридичні норми [5, с. 585].

Державний примус А. Комзюк розглядає

як реакцію державної влади щодо певної поведінки різних соціальних суб'єктів, зокрема такої поведінки, яка не відповідає вимогам правових норм, становить загрозу відносинам, що цими нормами регулюються, охороняються та застосовуються з метою усунення такої поведінки [6, с. 135].

Дослідник В. Колпаков традиційно розглядає державний примус із позицій захисту сформованих державою правовідносин і забезпечення неухильного й точного виконання юридичних норм конкретних галузей права та називає найважливішою його функцією правоохоронну [7, с. 324].

Із представлених вище формулювань державного примусу очевидно, що наукові погляди вчених на зміст державного примусу не одноставні та що державний примус – це складний правовий феномен із притаманним комплексом ознак.

Висновки

Отже, на підставі проведених узагальнень вкажемо, по-перше, що державний

примус на загальнотеоретичному рівні є реалізацією охоронної функції держави, тому він є невід'ємною складовою державної влади, застосовується до осіб, поведінка яких не відповідає нормам права і порушує суспільні відносини, що цими нормами регулюються та охороняються, з метою попередження (припинення, відновлення прав тощо) такої поведінки.

По-друге, слід зазначити, що державний примус має нормативну основу і застосовується в законних процедурних формах і компетентними державними органами, які наділені такими повноваженнями, на сьогодні це Національна поліція.

По-третє, державний примус спрямований на захист законних прав та інтересів членів соціуму шляхом обмеження свободи волі суб'єктів, у разі неправомірної поведінки останніх.

Слід зауважити, що державний примус здійснюється виключно від імені держави.

Література:

1. Касьян А. О. Ознаки примусу як правової категорії / А. О. Касьян // Південноукраїнський правничий часопис. – 2013. – № 4. – С. 78-81.
2. Осауленко А. О. Юридична відповідальність та державний примус : аспекти співвідношення / А. О. Осауленко // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 5. – С. 20-25.
3. Шевчук О. М. Засоби державного примусу у правовій системі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / О. М. Шевчук. – Харків, 2003. – 20 с.
4. Авер'янов В. Б. Адміністративне право : Підруч. : У двох томах : Том 1. Загальна частина / Ред. колегія : В. Б. Авер'янов (голова). – К. : Юридична думка, 2004. – 584 с.
5. Административное право / Бахрах Д. Н., Стариков Ю. Н., 3-е изд., пересмотр. и доп. – М. : Норма, 2008. – 816 с.
6. Комзюк А. Т. Державно-владний аспект адміністративного примусу / А. Т. Комзюк // Вісник академії правових наук академії України. – 2000. – № 4 (23). – С. 129-137.
7. Колпаков В. К. Адміністративне право України : Підручник. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 736 с.

Актуальні проблеми психології

Роль політичної еліти в засвоєнні особистістю ціннісних орієнтацій суспільства

Т.М. Малкова
доктор психологічних
наук, старший науковий
співробітник,
професор кафедри
психології,
Університет економіки
та права «КРОК»

Проведено порівняльний аналіз ролі політичної еліти в засвоєнні громадянами цінностей політичної культури в США та Україні. Виокремлено основні перепони діяльності політичної еліти в сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: політична еліта, політична культура, соціальне навчання.

Проведен сравнительный анализ роли политической элиты в усвоении гражданами ценностей политической культуры в США и Украине. Выделены основные факторы, препятствующие деятельности политической элиты в современном украинском обществе.

Ключевые слова: политическая элита, политическая культура, социальное обучение.

In this article is presented a comparative analysis of the role of the political elite in the assimilation of national values of political culture in the US and Ukraine. There is determined the main obstacles of the activities of political elite in modern Ukrainian society.

Keywords: political elite, political culture, social learning

Постановка проблеми

Однією зі сторін соціалізації є процес політичної акультурації особистості, завдяки якому остання засвоює політичну культуру суспільства, що є однією з умов консолідації його членів. Як відомо, політична культура – це сукупність широко розповсюджених переконань, цінностей і норм, що стосуються взаємовідносин громадян між собою та громадян з інститутами влади щодо участі в управлінні суспільством і державою. Вирішальну роль у становленні політичної культури відіграє політична еліта. Вплив української політичної еліти на засвоєння громадянами

ціннісних орієнтацій сучасного українського суспільства може бути досліджений у контексті досліджень ролі політичної еліти у Сполучених Штатах Америки, позаяк основа національної ідентичності в США – політична.

Якщо відносно змісту терміна «політична культура» розбіжностей немає, то стосовно змісту поняття «політична еліта» вони є. Ці розбіжності є принциповими, оскільки вивчення ролі політичної еліти в суспільному житті залежить від того, що розуміти під поняттям «політична еліта».

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Найчастіше терміном «політична еліта» позначають провідні верстви суспільства, які здійснюють керівництво або досягли визначних успіхів у певних галузях суспільного життя (Л. Кочубей [1], Н. Кудінова [2], Б. Кухта Н. Теплоухова [3], Л. Мандзій [4], С. Рябов [5] та ін.). Згідно з дослідженнями МакКлоскі та Дж. Заллер, політична еліта – сукупність осіб, які, на відміну від пересічних громадян, зайнятих переважно проблемами повсякденного життя, активно цікавляться станом справ у суспільстві, зазвичай беруть участь у політичному та громадському житті, мають свою систему переконань, яку в той чи інший спосіб презентують широкому загалу [6]. Ці громадяни можуть як належати, так і не належати до верхніх ешелонів влади або керівництва, мати чи не мати визначних досягнень у тих чи інших сферах, але вони відіграють значну роль у підтриманні суспільних цінностей і норм, справляють потужний вплив на громадську думку стосовно будь-яких суспільно значущих подій.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Недослідженими є чинники, що впливають на ефективність діяльності політичної еліти в українському суспільстві.

Формулювання цілей статті

Метою нашого дослідження є з'ясування ролі політичної еліти у становленні політичної культури сучасного українського суспільства. Метод дослідження – порівняльний аналіз ролі політичної еліти у засвоєнні громадянами ціннісних орієнтацій суспільства у Сполучених Штатах Америки та в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження

Одним із основних понять нашого дослідження є поняття «політична еліта». Як зазначалося, поняття «політична еліта» не тотожне поняттю «правлячий клас». Політичну еліту становлять особи, що належать до різних прошарків суспільства,

які, попри відносно невелику чисельність, чинять непропорційно великий вплив на формування суспільної думки, політичний курс країни та моральні засади громадян. Політична еліта – це:

- політично активні особи, добре ознайомлені з основними цінностями свого суспільства, активні споживачі та критики політичних програм;
- свого роду «поштарі», що доносять цінності політичної культури до широкого загалу;
- лідери громадської думки;
- особи, які трансформують досить загальні та абстрактні цінності політичної культури в конкретні норми державної політики;
- пропонують шляхи вирішення ціннісних конфліктів;
- сприяють реалізації цінностей політичної культури в конкретних ситуаціях та умовах.

Зазвичай представники політичної еліти самі задіяні в обговоренні тих питань, на вирішення яких намагаються вплинути. Отже, до політичної еліти можна віднести активних членів політичних партій та уряду, наукових, військових, політичних експертів (правників, економістів та інших фахівців), суддів, прокурорів, редакторів газет, журналів, телепрограм, лідерів громадських організацій, керівників профспілок, закладів освіти, бізнес-структур тощо. Складність полягає в тому, що політична еліта «розсіяна» по всьому суспільству і яке б робоче визначення ми не прийняли, все одно воно буде неповним [6, с. 8-10; 234-235]. Зважаючи на поширеність спілкування в соціальних мережах, до політичної еліти можна віднести також так званих блогерів – користувачів, що мають персональні блоги і публікують первісні авторські тексти. Блоги, завдяки їх мобільності і доступності, відіграють значну роль у творенні інформаційного суспільства, поширенні певних думок і переконань.

В Америці основною функцією політичної еліти є підтримання засадничих (провідних) цінностей американського суспільства та надання широкому загалові

можливості вибору серед пропонованих елітою ідеологічних настанов і програм таких, що відповідають інтересам і вподобанням конкретної особистості. Вивчення впливу політичної еліти на політичну культуру громадян неможливе без аналізу цінностей, які транслює політична еліта.

Основними політичними цінностями Америки є капіталізм і демократія. Не можна вважати, що між ними немає протиріч. Головне протиріччя американської політичної культури – це протиріччя між капіталізмом, який заохочує працелюбність, старанність, конкуренцію і накопичення матеріальних благ, і демократією, цінностями якої є рівність і достойне життя для всіх. Це протиріччя не є легко вирішуваним. Як пише А. Окун, екс-радник президента Джонсона з економічних питань, американське суспільство проголошує цінність кожної людської істоти. Усім громадянам однаковою мірою гарантовані справедливість і рівні політичні права. Водночас американські політичні інститути говорять: «шукай роботу або ходи голодний», «досягай успіху або страждай», – вони змушують громадян економічно випереджати їхніх сусідів – і це після закликів до рівності. Вони заохочують переможців таким чином, що ті мають можливість годувати своїх домашніх тварин краще, ніж переможені годують своїх дітей. А. Окун робить висновок, що саме такими є подвійні стандарти капіталістичної демократії [6, с. 8].

«Кредо» традиційного капіталізму первинно включало такі положення: 1) приватна власність на засоби виробництва; 2) гонитва за прибутком з боку приватних підприємців; 3) право на отримання необмежених доходів унаслідок економічних зусиль; 4) конкуренція виробників; 5) невтручання держави в ринкові відносини, розміри економічної винагороди і розподіл доходів. Увійшли до канонів капіталізму також окремі положення індивідуалістичної доктрини та протестантської етики. Протестантська етика була внеском в американську культуру перших поселенців-пуритан у Новій Англії (XVI ст.). «Моральний кодекс» протестантизму,

особливо в його кальвіністському варіанті, наголошував на необхідності важкої праці як умови особистих досягнень. Багатство розглядалося як наслідок працьовитості та аскетичного самообмеження, а бідність пов'язувалася з недосконалістю моральних засад особистості. Дух аскетизму був підірваний на початку XIX ст., коли багатство перестало асоціюватися з моральними чеснотами внаслідок поширення ідеї конкуренції, що передбачала збагачення одних і зuboжіння інших. Розповсюдження кредитної системи, за якої можна придбати, ще не заробивши на придбане, також суперечило постулатам протестантизму. Утім, протестантська етика – не єдине джерело підтримки інститутів капіталізму у США. Велике значення в ідеології капіталізму має традиція економічного індивідуалізму. Термін «індивідуалізм», пов'язаний із поняттями «честолюбство», «успіх», «прагматизм» («пошук власної вигоди»), уперше вжив Токуєвіль (1830 р.). Як писав один із дослідників американського способу життя в 1850 р., ідея, що западає у свідомість американців майже з дитинства, – це ідея «просування вгору» [6, с. 115]. Такі цінності капіталізму, як особиста незалежність, працьовитість, ініціативність, прагнення до успіху підтримуються більшістю американців. Альтернатива «чистому» капіталізму була сформульована в четвертій чверті XX ст. і знайшла підтримку у багатьох економістів і лідерів громадської думки. Сутність цієї альтернативи полягає у визнанні необхідності втручання держави в соціальні процеси, пов'язані з перерозподілом багатства (матеріальних цінностей), використанням приватної власності, захистом навколишнього середовища, розподілом доходів, забезпеченням безпеки на виробництві. Ця ліберальна альтернатива була інституалізована в програмі демократичної партії та значно вплинула на систему приватного підприємства й вільного ринку. Капіталізм загального благоденства, що його проголошують сучасні ліберали, є, таким чином, культурно зумовленою альтернативою традиційному капіталізму. У період апогею недержавного капіталізму у США

– другій половині XX ст. – економічна система базувалася на твердому фундаменті як релігійних, так і мирських (світських) цінностей. Сучасний капіталізм меншою мірою спирається на протестантську етику й більшою – на індивідуалізм і економічну ефективність.

Теорія та практика демократії засновані на ідеї про те, що всі люди мають однакову цінність і право брати участь у керуванні самими собою – завдяки прямій участі в управлінні або через обраних задля цього лідерів, що є відповідальними перед своїми виборцями. Усі – керівники і керовані – рівні перед законом, мають однакові права і рівні можливості. Демократія передбачає захист керованих від свавілля керуючих і вимагає від керівництва нагляду за дотриманням законів. Американська демократія – не егалітарна, це демократія корисливості, а не братерства.

Завдяки спільності походження дві основні традиції – капіталізм і демократія – мають багато спільного. Передусім ідеться про свободу, індивідуалізм, конституціоналізм, рівність перед законом, контрольованість уряду, раціоналізм. Американська політична традиція – це в основному ліберальна традиція. До інших цінностей американської культури належить патріотизм, співчуття до нужденних, релігійність. Як зауважує Р. Хофстандер, жорсткість політичної боротьби в американській історії оманлива, позаяк вона обмежена рамками капіталізму та демократії [6, с. 3]. Так, нові вимоги, що були висунуті протестувальниками в 60-70 роки минулого століття (рівноправність жінок, протести проти участі у війні та расової дискримінації, свобода абортів і гомосексуальних стосунків, протест проти традиційних форм соціального контролю (субкультура) – були логічним продовженням або перенесенням традиційних американських цінностей у нові умови, розповсюдження їх на нові соціальні групи. Отже, навіть такі, глибоко вкорінені, традиційні цінності американської політичної культури, як свобода і рівність можуть стимулювати протест проти тих форм, у яких вони реалізуються. Хоча всередині демократич-

них тенденцій можуть існувати певні розбіжності, вони не є суттєвими. Траплялося, що консерватори заявляли протест проти надмірного поширення громадянських свобод, у якому вони вбачали загрозу законності, порядку, стабільності, та проти піднесення ідеї рівності, що суперечила, на їхню думку, визнанню відмінностей у цінності індивідуальних внесків.

Дискусії всередині політичної еліти виникають здебільшого внаслідок існування так званих незаперечних і спірних норм. Так, до незаперечних норм демократії належать: суверенність громадськості, право на політичну опозицію, свобода слова, расова рівноправність, право на приватне життя, свобода зібрань. Прикладами спірних норм можуть бути право преси на розголошення інформації, отриманої від членів уряду неофіційним шляхом; право уряду вирішувати, що може бути оприлюднено, а що – ні; право продавати продукцію порнографічного змісту. Незаперечні норми капіталізму стосуються приватної власності, спірні – використання приватної власності, регулювання бізнесу.

Згідно з результатами досліджень, засвоєння цінностей політичної культури відбувається в результаті їх експозиції політичною елітою у вигляді паттернів («пакетів») пов'язаних між собою ідей. Члени суспільства можуть засвоїти ці паттерни у вигляді трьох різних комбінацій: 1) у вигляді паттерна лібералізму XIX ст. (сильна підтримка обох традицій, тобто і капіталізму, і демократії); цей паттерн є домінуючим; 2) у вигляді ліберального паттерна «держави загального благоденства» (сильна підтримка демократії і обмежена – капіталізму); цей паттерн підтримують люди, що віддають перевагу реформам і змінам; 3) у вигляді паттерна, якому надають перевагу консерватори (сильна підтримка капіталізму й обмежена – демократії); користується найменшою підтримкою політичної еліти.

Засвоєння цінностей політичної культури є процесом соціального навчання. Під «навчанням» у цьому разі розуміють не офіційне (формальне, спеціальне) навчання (просвітництво) або інструктаж

(хоча це також має місце), а неформальний процес взаємодії людей з їхнім політичним оточенням, завдяки якому вони засвоюють певні погляди та переконання. Соціальне навчання включає три етапи: 1) вплив політичних комунікаторів, які пропонують певні політичні норми; 2) сприйняття та осмислення реципієнтами повідомлень, які містяться в цих комунікаціях; 3) прийняття або переведення у внутрішній план (інтеріоризація) цих політичних норм [6, с. 235]. Тобто, соціальне навчання – це осмислення та прийняття громадянами представлених політичною елітою світоглядних кластерів (систем взаємопов'язаних ідей). Якщо ж має місце слабка підтримка цінностей і капіталізму, і демократії (у невеликої частини політично – в силу низки обставин – недалеких громадян), то цей паттерн не є характерним для американської політичної культури, через що отримав назву антирежимного. Незаперечні норми капіталізму і демократії засвоюються громадянами в тому вигляді, у якому подаються елітою; спірні, з приводу яких між представниками еліти існують розбіжності, передбачають можливість вибору.

Конфронтація ідеології та соціальних інститутів, що час від часу виникає в Америці, лише сприяє укріпленню основних цінностей американського етносу. Історія становлення цінностей американської політичної культури нараховує більше двох століть, у той час як декларовані соціальними інститутами цінності українського суспільства неодноразово змінювалися.

З 1917 по 1985 рр. в Україні, як і в усьому Радянському Союзі, будувалася соціалізм. Як людина, що отримала вищу освіту за часів СРСР і старанно вивчала в Київському державному університеті імені Тараса Шевченка філософію марксизму-ленінізму, науковий комунізм, політекономію соціалізму, історію КПРС тощо, автор цієї статті вважає за можливе сформулювати основні цінності радянського соціалізму так: 1) державна власність на засоби виробництва; 2) планомірність розвитку народного господарства; 3) відсутність експлуатації людини людиною

(заборона найманої праці задля особистого збагачення); 4) контроль за способами отримання і розмірами доходів громадян з боку держави; 5) соціальні гарантії з боку держави (право на працю, відпочинок, освіту, житло, безкоштовне медичне забезпечення тощо); 6) колективізм (пріоритет спільноти); 7) інтернаціоналізм; 8) патріотизм; 9) керівна роль КПРС; 10) атеїзм. Соціальна справедливість, рівність, свобода слова, зібрань також були проголошені, однак у дійсності обмежувалися з економічних причин та ідеологічних міркувань: вірність ідеалам марксизму-ленінізму була несумісна з інакодумством. Як видно з цього переліку, цінності політичної культури соціалізму (принаймні, в радянському варіанті) були протилежними цінностям американської політичної культури, а коротка історія їх впровадження, як відомо, тісно пов'язана з насильством (політичним, інтелектуальним, фізичним).

У період «перебудови» (1985-1991 рр.) напрям розвитку суспільства було змінено: від «феодального», «казарменого», «адміністративно-командного», як його характеризували глашатаї перебудови, соціалізму країна перейшла до запровадження елементів капіталістичних відносин. Робота політичної еліти в цей період «нового політичного мислення», «гласності», «плюралізму» під орудою Генерального секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу М. Горбачова сприяла розкитуванню у громадській свідомості та руйнуванню раніше декларованих цінностей соціалізму [8]. Стрімка зміна ідеологічного вектора за життя одного покоління викликала нерозуміння і розгубленість у багатьох членів суспільства, особливо людей поважного віку, які присвятили життя розбудові соціалізму. Була порушена спадкоємність поколінь і в так званий перехідний період, відлік якого розпочався з 1985 р., стан суспільної та індивідуальної свідомості можна, услід за Е. Дюркгеймом, охарактеризувати як стан аномії. «Старі» цінності почали змінюватися «новими», а насправді такими, що містили елементи культури капіталізму і які були викорнені

роками панування комуністичної ідеології. Ці «нові» цінності не були вистраждані суспільством того часу, що призвело до ідеологічної дезорієнтації, своєрідного «ціннісного вакууму», тим більше, що легітимні шляхи їх досягнення були невідзначеними і для багатьох – недосяжними. Так, бути бідним стало соромно, а багатим – престижно, незалежно від того, яким чином це багатство здобуто. Багатство стало сприйматися як цінність, що містить виправдання в самій собі.

З розпадом Радянського Союзу і набуттям Україною статусу незалежної держави (1991 р.) відбулося поєднання найгірших рис соціалізму з ненайкращими особливостями капіталізму: замість справедливого розподілу народної власності «ваучеризація» призвела до її зосередження в руках колишньої комсомольсько-партійної верхівки й криміналу, які й стали «олігархами» (за словами экс-голови Фонду держмайна (2005-2008 рр.) В. Семенюк-Самсоненко, унаслідок цієї оборудки кожний громадянин України втратив як мінімум 50 тис. доларів) [7]. Як пише на своїй сторінці у Фейсбуці экс-голова Служби безпеки України (2003-2005 рр.), донедавна Голова Комітету з питань розвідки при Президентові України І. Смешко, «система влади залишилась авторитарною та неофеодальною по її суті та лише прикритою демократичними гаслами». Це не дивно, адже демократія неможлива без існування розвиненого середнього класу. Як зауважує М. Фрідман, якщо американський уряд коли-небудь ліквідує право приватної власності, право виробляти й продавати товари на вільному ринку, якщо уряд втрутиться в економічне життя, яке розвивається за своїми законами, то громадяни стануть настільки залежними від держави в засобах існування, що дуже швидко втратять і своє право на самоуправління [6, с. 8]. Соціальні гарантії з боку держави були послаблені, а подекуди й зникли (право на працю, відпочинок, житло, безкоштовну медицину, належне пенсійне забезпечення тощо). На своїй сторінці у Фейсбуці блогер М. Міщишин зауважує, що в небуття пішли заводські клуби культури, поліклініки,

пансіонати на морі, навчання у вишах за рахунок підприємств і за кордоном – за рахунок держави, безкоштовні спортивні секції, піонерські табори, освіта. Корупція у формі непотизму («кумівства») та хабарництва стала нормою. На наше глибоке переконання, корупція (від лат. *corruptio* – підкуп) не є проявом лише «злої волі» окремих людей, це – соціальний механізм компенсації недоліків державного механізму контролю та розподілу благ за умов їхньої нестачі. Корупція – прояв тіньових механізмів функціонування суспільства, існування в ньому подвійних стандартів, коли декларуються одні цінності, а справцюють інші. Утілення в життя таких цінностей, як конституціоналізм, рівність перед законом, соціальна справедливість, конкуренція (основа ринкової економіки) призвело до їхнього спотворення. Народилися нові прислів'я типу: «усі перед законом рівні, але деякі – рівніші», «кинути «лоха» – святе діло», «не обдуриш – не проживеш», «зустрічають по одягу, а проводжають по «поняттях» тощо. Моральні засади капіталізму у вигляді протестантської етики взагалі не прицепилися: мало хто погодиться з тим, що праця – це благословення, а не прокляття, що великі статки можна нажити чесною працею («трудом праведним не наживеш палат кам'яних»), що обман – це гріх (навпаки, про непевну справу кажуть, що вона тримається «на чесному слові», натомість на Заході «під чесне слово» укладалися угоди). Однак така цінність капіталізму, як релігійність знайшла підтримку на державному рівні, адже бути віруючим – модно.

Висновки

Перепонами на шляху засвоєння громадянами декларованих цінностей сучасного українського суспільства, а саме цінностей капіталізму та демократії, а також впливу української політичної еліти на процес соціального навчання громадян є те, що:

- 1) система цінностей капіталізму і демократії швидше запозичена (привнесена), ніж вистраждана історією їх становлення в Україні;
- 2) цінності соціалізму особливо ті, що

стосуються соціального забезпечення, вкорінені у свідомості значної частини громадян, що сформувалися як особистості за радянських часів;

3) підтримання та вкорінення нової системи цінностей можливе за достатньої чисельності середнього класу (людей, незалежних від держави у засобах існування), становленню якого заважають умови розвитку суспільства;

4) у вітчизняній політичній культурі немає чіткого уявлення про цінності незаперечні та цінності спірні;

5) серед політичної еліти немає консенсусу.

Отже, політична еліта в Україні є і вона активно працює. Підвищення ефективності діяльності вітчизняної політичної еліти передбачає проведення відповідних реформ у всіх сферах суспільного життя з метою приведення у відповідність правових, економічних, соціально-політичних умов функціонування суспільства декларованим державою цінностям капіталізму та демократії.

Література:

1. Кочубей Л. О. Політична еліта та політичний клас : класичні зарубіжні концепції / Л. О. Кочубей // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Вип. 17. – К., 2009. – С. 96-107.
2. Кудінова Н. В. Особливості функціонування політичної еліти в Україні / Н. В. Кудінова // Політичні науки. – Вип. 9. – Т. 22. – 2002. – С. 63-66.
3. Кухта Б. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – Львів : Кальварія, 1996. – 224 с.
4. Мандзій Л. С. Правляча політична еліта України : суть та етапи становлення [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Мандзій Любомира Степанівна ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2003. – 16 с.
5. Рябов С. Г. Політологія : словник термінів і понять [Текст] : [довідк. вид.] / С. Г. Рябов ; ред. В. П. Недашківський. – К. : Тандем, 1996. – 191 с.
6. MacClosky H. and Zaller J. The American Ethos. Public Attitudes toward Capitalism and Democracy / H. MacClosky and J. Zaller – Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press. – 1984. – 342 p.
7. Семенюк-Самсоненко В. П. Приватизація по-українски: как это было / В. П. Семенюк-Самсоненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=bJJhrHQMtj8&list=PLJcNHQ9RL974WnANavtrQ0Otv5cwtoX9>
8. Советское общественное сознание 1985-1991 гг. : попытка историографического подхода [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gefter.ru/archive/8736>

Вплив геофізичних умов регіону на індивідуально-психологічні особливості його мешканців

О.Д. Сафін

доктор психологічних наук, професор, старший науковий співробітник науково-дослідного відділу Національної академії Державної прикордонної служби імені Б. Хмельницького

Ю.В. Кузьменко

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психолого-педагогічної освіти та соціальних наук, Вінницька академія неперервної освіти

У статті обґрунтовано вплив геофізичних умов регіону проживання в Україні на індивідуально-психологічні особливості його мешканців.

Ключові слова: геофізичні умови, регіон, індивідуально-психологічні особливості, мешканці.

В статті обґрунтовано вплив геофізических умов регіону проживання в Україні на індивідуально-психологічні особливості його жителів.

Ключевые слова: геофізические условия, регион, индивидуально-психологические особенности, жители.

The article explains the influence of geophysical conditions of region of residence in Ukraine on the individually-psychological features of its residents.

Key words: geophysical conditions, region of residence, individual psychological characteristics, residents.

Постановка проблеми

Як зазначають Є. Гриневич і І. Линський, будь-яка катастрофа залишає глибокий слід у душах постраждалих від неї людей і тих, хто через свою професійну діяльність або за покликом серця працював е осередку ураження. Ці переживання виснажують адаптаційні механізми особистості й нерідко набувають виразного патологічного характеру. У спеціальній літературі добре описано психічні та поведінкові розлади, що виникають у безпосередніх учасників надзвичайних подій. Між тим, катастрофа впливає не лише на постраждалих і ліквідаторів її наслідків. Достатньо згадати про те, що завдяки ЗМІ, готовим збільшувати свою аудиторію будь-якою ціною, «віртуальними» свідками катастроф стають досить широкі верстви населення: мешканці області, країни, а за відомих масштабів події – практично все людство. Ця обставина породжує відносно нову в психологічному аспекті ситуацію – безперервного та масованого

бомбардування свідомості пересічного громадянина видами людського страждання. Цей процес, залежно від індивідуально-особистісних особливостей людини, може викликати широкий спектр реакцій: від прогресуючої байдужості та зачерственіння до наростаючої сензитивності, що призводить у тяжких випадках до розвитку глибокого почуття власної вразливості та формування своєрідного «есхатологічного» світогляду – напруженого очікування «кінця світу» [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема вивчення стихійних лих і природних катастроф завжди була в центрі уваги дослідників. Як показав аналіз літератури, накопичено значний науковий і практичний досвід, присвячений різним аспектам землетрусів середньої та великої інтенсивності, їхніх наслідків [2-5 та ін.]. Описані клінічні прояви (В. Чернишов, С. Матевосян, О. Мельников, С. Сукіасян, С. Кобець, М. Попович, Д. Петрович, Г. Меіу); їхня характеристика залежно від

трьох періодів (Ю. Олександровський, Б. Щукін, І. Ротанов, І. Бикмаєв), від специфіки психотравмуючого впливу (Л. Брусиловський, С. Яковенко, О. Тімченко); від багатьох інших факторів – вік, преморбід, місцезнаходження, обстановка та ін. (Р. Антохін, М. Виноградов, Р. Козловська, Ю. Олександрівський, Н. Оніщенко); вивчено поширеність нервово-психічних розладів (Т. Ніколас, В. Гарнов, К. Даніелян, М. Поповіч, Д. Петровіч); показано особливості психіатричної та медико-психологічної допомоги під час землетрусів (Ф. Камилов, В. Канеп, Ю. Олександровський, А. Гур'янов, М. Нитруца, О. Нагнибіда, О. Гаркаві, С. Гончаров, Б. Казаковцев). Є роботи, присвячені впливу землетрусу на психічне здоров'я дитячого населення (М. Бизикян, К. Айдинян, Р. Козловська, О. Азарян, К. Прует) та особливостям формування психічних розладів у осіб старшого віку (Ш. Шамансуров, С. Сукіасян М. Мелік-Пашаян). Дослідники Ф. Детенгоф і К. Даніелян вивчили вплив землетрусу на психічно хворих. Під час землетрусів на психіку людей може впливати і такий чинник, як різного роду інформація про зміни та (чи) події, що надходить з різних джерел (Ю. Олександрівський, Б. Півень, Л. Лещенко). Неповна, викривлена інформація і дезінформація – додаткове джерело потужного психологічного впливу на людей (В. Моляко).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми.

Актуальним для дослідження залишається вплив геофізичних умов на індивідуально-психологічні особливості українців.

Формування цілей статті

Метою статті є обґрунтування впливу геофізичних умов регіону України на індивідуально-психологічні особливості його мешканців.

Виклад основного матеріалу дослідження

Як зазначає Л. Лещенко, землетрус навіть слабкої інтенсивності здатен

справляти значний негативний вплив на психічне здоров'я міського населення, що мешкає на рівнинній місцевості, яка вважалася сейсдобезпечною [6]. Реакція людей на землетрус багато в чому визначається його несподіванкою, а також непередбачуваністю до таких випробувань. Землетрус, який не супроводжувався помітними руйнуваннями, викликає у значних груп населення виражені негативні емоційні та поведінкові реакції, які мали певну залежність від статі, віку, а також поверху, де на момент події перебували люди. У жінок та осіб похилого віку, а також із підвищенням поверховості перебування, їхня вираженість була значнішою. Порушення психіки проявлялися в основному тривожною, фобічною та інсомнічною симптоматикою і переважно розцінювалися як непатологічні (фізіологічні) невротичні феномени (адаптаційні реакції).

Інформація про події здатна значною мірою впливати на психічний стан населення. При цьому, як встановлено Л. Лещенко, вона справляє частіше негативний вплив, оскільки є потужним психотравмуючим чинником, що пов'язано з відсутністю чіткості в офіційному оповіщенні населення про те, що трапилося, а також тиражуванням ЗМІ різного роду абсурдних чуток і домислів. Логічно вивірена, заснована на реальних фактах інформація справляє позитивний вплив на населення.

Після землетрусу протягом тривалого часу зазначається звернення городян за психіатричною допомогою, що пов'язують свій стан із пережитими подіями. При цьому основна кількість звернулася в перші три місяці після події: протягом першого місяця – 68,1% осіб; протягом 2-3 місяців – 15,9%, від 3 до 6 місяців – 11,6% осіб, після 6 місяців – 4,4%. При цьому 69,9% осіб звернулися вперше. Помітна частина пацієнтів – 38,0% осіб до цього зверталися до фахівців різних профілів – терапевтів, неврологів, кардіологів, лікарів швидкої допомоги, причому майже половина з них – 46,6% отримували у цих лікарів допомогу, яка не принесла очікуваних

результатів. У них спостерігалися психогенні розлади неспсихотичного рівня – невротичні реакції (50,4%) і стан (19,5%). У загальній структурі психічних розладів переважали тривожний (76,1%), фобічний (73,5%) та інсомнічний (78,8%) синдроми, а також психоорганічний (38,9%), депресивний (37,2%) і вегетативний (28,3%) симптомокомплекси. При аналізі виявлених синдромів з урахуванням вікових особливостей тих, хто звернувся по допомогу, з'ясувалося, що інсомнічні, тривожні та фобічні порушення превалювали в усіх вікових групах, при цьому два останніх достовірно частіше зустрічалися у групах зрілого та похилого віку. Відзначено також, що у зрілої вікової групи достовірно частіше превалюють депресивний (39,2%) та істеричний (24,1%) синдроми, а у групі похилого віку – психоорганічний (60,9%), депресивний (34,8%) та оптико-вестибулярний (21,7%).

Очікування природних ексцесів не може не впливати на психіку людини, не враховуватися в її життєвих планах, не впливати на них. Життєві плани людини не можуть коригуватися залежно від тих чи інших значущих зовнішніх подій, у тому числі від пережитих небезпечних явищ стихії, а також від очікуваних подій, подій, які антиципуються [7]. Психологічний ефект, який справляють самі природні ексцеси, підвищена загроза стихійних лих і катастроф на психіку людини, не обов'язково проявляючись у формі тих або інших клінічних розладів, таких як гострі афективні реакції та післятравматичні стресові розлади (ПТСР), тим не менш, має схожість з основними симптомами ПТСР. Вплив на психологічну складову відбувається за тими ж напрямками, лише виражений він набагато меншою мірою. Однею з особливостей ПТСР згідно з критеріям PTSD є почуття відсутності перспективи в майбутньому (наприклад, відсутність очікувань з приводу кар'єри, одруження, дітей або довгого життя).

Відповідно до мети і схеми загального дослідження контрольна група (КГ) була розділена на дві. До першої увійшли студенти, які мали досвід переживання

небезпечних природних явищ (зокрема, землетрусів), до другої – ті, хто такого досвіду не мав. Згідно з концепцією ПТСР, студенти, що мали більший досвід переживання підземних поштовхів, будуть мати більш напружені реакції на поточну сейсмічну активність, оскільки вона активізує попередній негативний досвід і переживання.

Між експериментальною (ЕГ) та КГ студентів-юнок виявлено значущі відмінності ($p < 0,05$) за показником «середня насиченість п'ятиріч життя». Юнки, що живуть в умовах підвищеної небезпеки природних лих, показали більш високу насиченість п'ятиріч життя значущими подіями, включаючи до цих подій і самі стихійні лиха, які можуть трапитися в майбутньому. Між юнками КГ і тією частиною ЕГ юнок, що має досвід переживання землетрусів, виявлено більше достовірних відмінностей. Вони стосуються показників психологічного віку і коефіцієнта суб'єктивної реалізованості життя, достовірність відмінностей за цими показниками сягає $p < 0,01$. Юнки, які відчули в минулому більш виражений стрес унаслідок небезпечних природних явищ, мають більш високий рівень реалізованості життєвих планів і відчувають себе старшими своїх ровесниць із більш сприятливого в клімато-геофізичному відношенні регіону.

Між ЕГ і КГ студентів-юнаків виявлено менше достовірних відмінностей. У них відмінності стосуються очікуваної тривалості життя ($p < 0,01$) і сумарної її насиченості значущими подіями ($p < 0,05$) – усі ці показники вищі в ЕГ. Ті з них, хто має досвід негативного впливу землетрусів, відрізняються від КГ лише передбачуваною тривалістю власного життя ($p < 0,01$). Що стосується передбачуваної тривалості життя, то і тут нами отримано виражені відмінності за групами, залежно від статі. Найбільшу середню тривалість життя планують собі юнаки, які мають досвід стресу від сейсмічної активності. Цей показник у юнаків в ЕГ значно вищий, ніж у КГ. У юнок щодо планованої тривалості життя виражених відмінностей

між групами не виявлено. Крім того, запланована тривалість життя у студентів-юнаків більша, ніж у юнок, в усіх групах.

Надії на довголіття можуть, на думку А. Кроника, бути компенсацією реальних тривог за своє здоров'я, що виникають на тлі загострених стрес-подією переживань щодо обмеженості життя [8]. Згідно з отриманими даними, цей феномен більш характерний для юнаків, ніж для юнок ЕГ. За останніми демографічними даними, середня тривалість життя в Україні у 2013 році становила 71,3 роки, у чоловіків вона є значно нижчою (66,3 роки), ніж у жінок (76,2 років) [9]. Середню очікувану тривалість життя громадян України за регіонами подано на рис. 1.

Орієнтуючись на цю цифру, ми розбили всі можливі варіанти прогнозів, здобутих студентами щодо тривалості власного життя, на три категорії: песимістично-реалістичні (до 60 років); оптимістично-реалістичні (від 61 до 90 років); нерелістичні (від 91 до 115 і вище).

Нереалістично оптимістичний прогноз тривалості власного життя дають 49% юнаків ЕГ і 26% – із КГ.

Серед юнаків, які мають досвід переживання сейсмічної активності, цей відсоток є ще вищим – 56%, що побічно підтверджує компенсаторний характер такого прогнозу щодо впливу сейсмічної активності у юнаків. У юнок відсоток нереалістично-оптимістичних прогнозів суттєво нижчий, він приблизно рівний у всіх розглянутих групах і становить 10-14%. Відмінності за групами згідно з проведеним дослідженням виявилися несуттєвими.

Інтенсивність актуального вікового періоду (для більшості обстежуваних це період 17-20 років) знижена по відношенню до найближчих сусідніх п'ятирічних інтервалів у 17% юнаків ЕГ і 14% – із КГ. Юнки з ЕГ схильні недооцінювати поточне п'ятиріччя життя в 11% випадків, а у КГ – у 4% випадків. У нашому дослідженні мало місце заниження оцінок

Рис. 1. Середня очікувана тривалість життя громадян України за регіонами

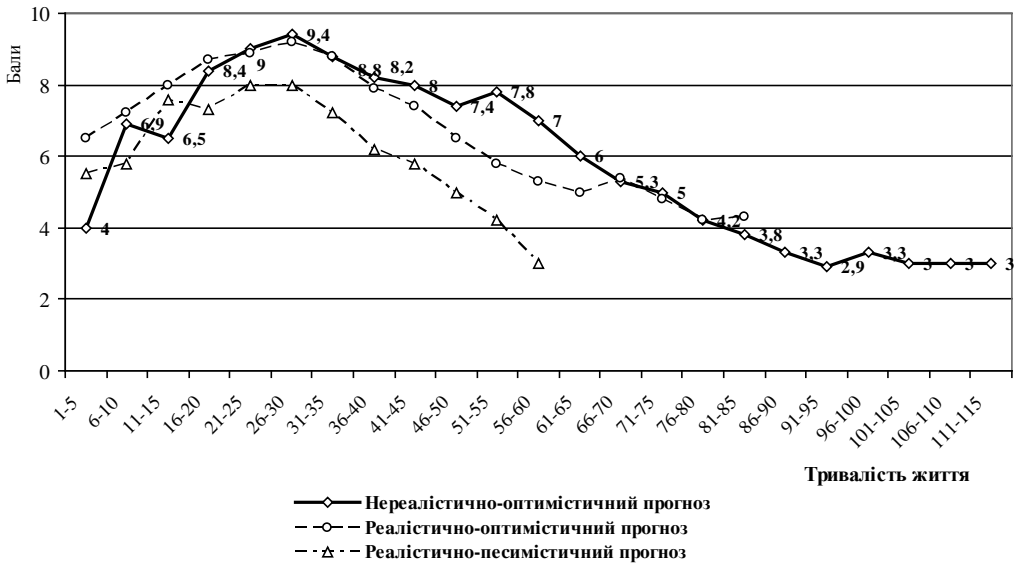

Рис. 2. «Лінії життя» (юнки ЕГ з досвідом переживання відчутних землетрусів)

поточного п'ятиріччя в середньому на 2 бали, що може свідчити про зниження суб'єктивної цінності цього періоду життя. Це явище більш виражено у юнаків, ніж у юнок, більшою мірою воно властиве для обстежуваних ЕГ, ніж КГ. Суттєвих відмінностей за цим показником залежно від наявності або відсутності

досвіду переживання землетрусів в ЕГ не виявлено.

На рисунках 2-7 відображено «лінії життя» юнаків і юнок ЕГ і КГ залежно від ступеня реалістичності прогнозу його тривалості.

Для обстежуваних ЕГ, які мають досвід переживання землетрусів, характерна

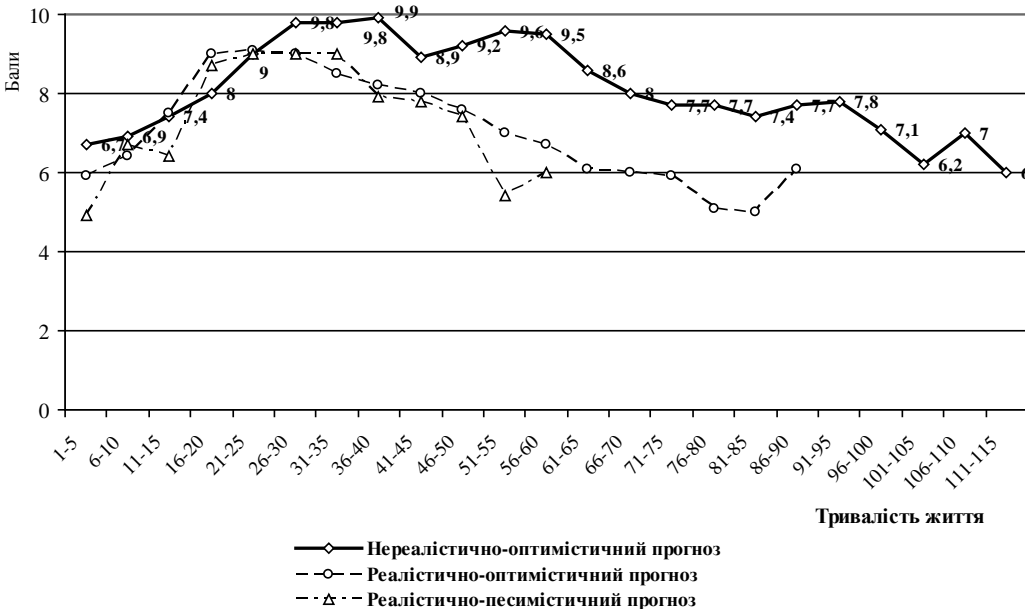

Рис. 3. «Лінії життя» (юнки ЕГ без досвіду переживання відчутних землетрусів)

Актуальні проблеми психології

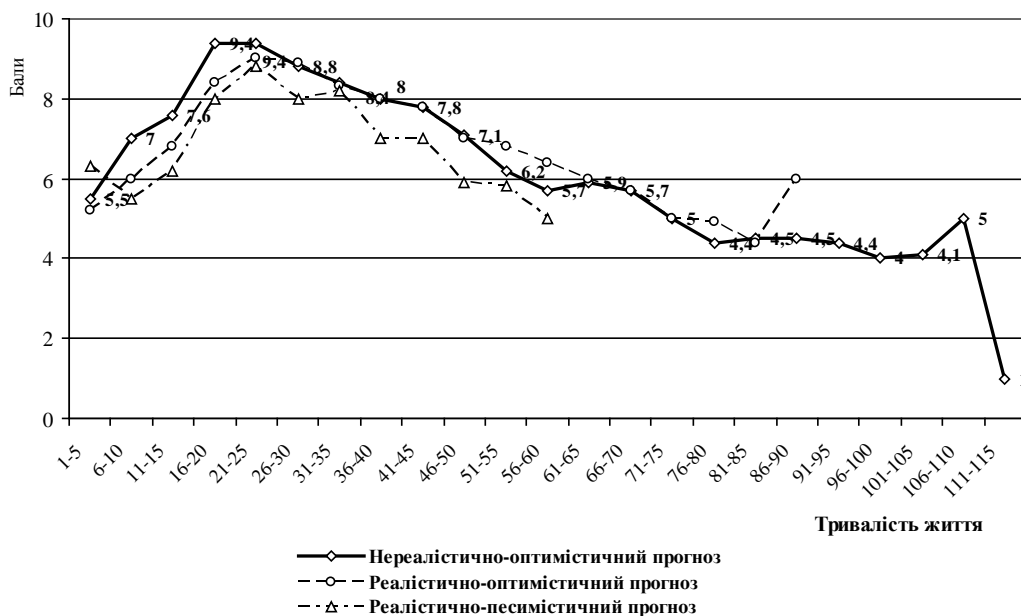

Рис. 4. «Лінії життя» (юнки КГ без досвіду переживання відчутних землетрусів)

менша кількість максимально (більше 8 балів) насичених п'ятиріч життя. Учені А. Кроник і Р. Ахмеров пояснюють такий феномен тим, що побоювання з приводу негативних стресових подій, їхній вплив на власну безпеку, благо-

получчя, здійсненість майбутніх життєвих планів можуть вносити суттєві корективи у планування власного життя обстежуваними, які відчують тиск зовнішньої загрози [8; 10].

У цьому разі велика частина значущих

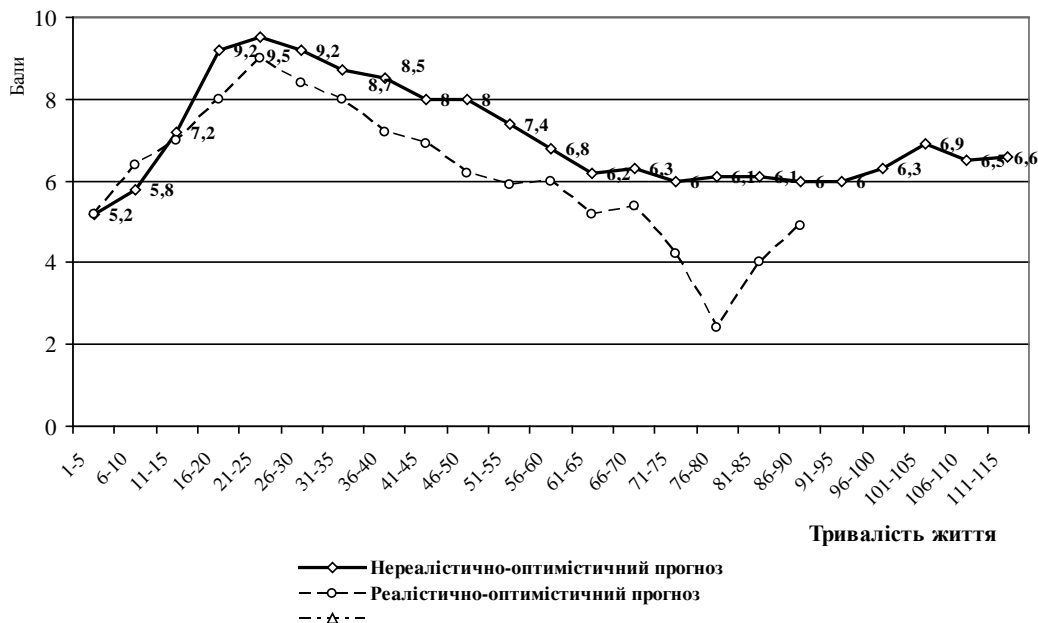

Рис. 5. «Лінії життя» (юнаки ЕГ з досвідом переживання відчутних землетрусів)

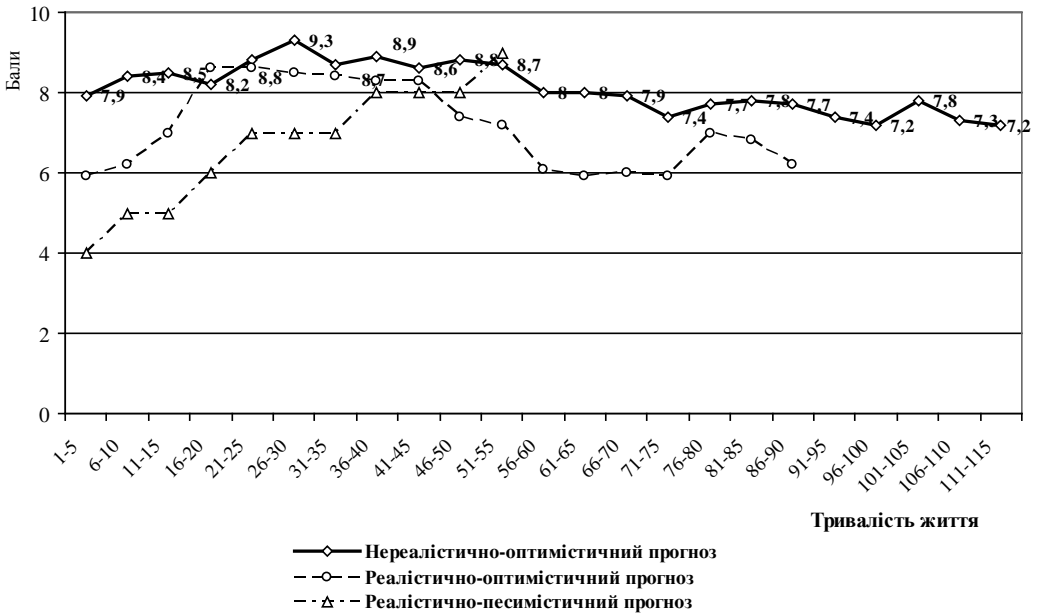

Рис. 6. «Лінії життя» (юнаки ЕГ без досвіду переживання відчутних землетрусів)

подій планується на найближчий часовий період. У нашому випадку обстежувані ЕГ, які мають стресовий досвід переживання відчутного землетрусу (5 балів і вище), максимальну кількість значущих подій планують на період до 40-45 років,

тоді як обстежувані ЕГ, які не мають такого досвіду, будують нереалістично-оптимістичні прогнози тривалості власного життя на період до 65 років. Юнки з нереалістично-песимістичним прогнозом і досвідом переживання відчутних зем-

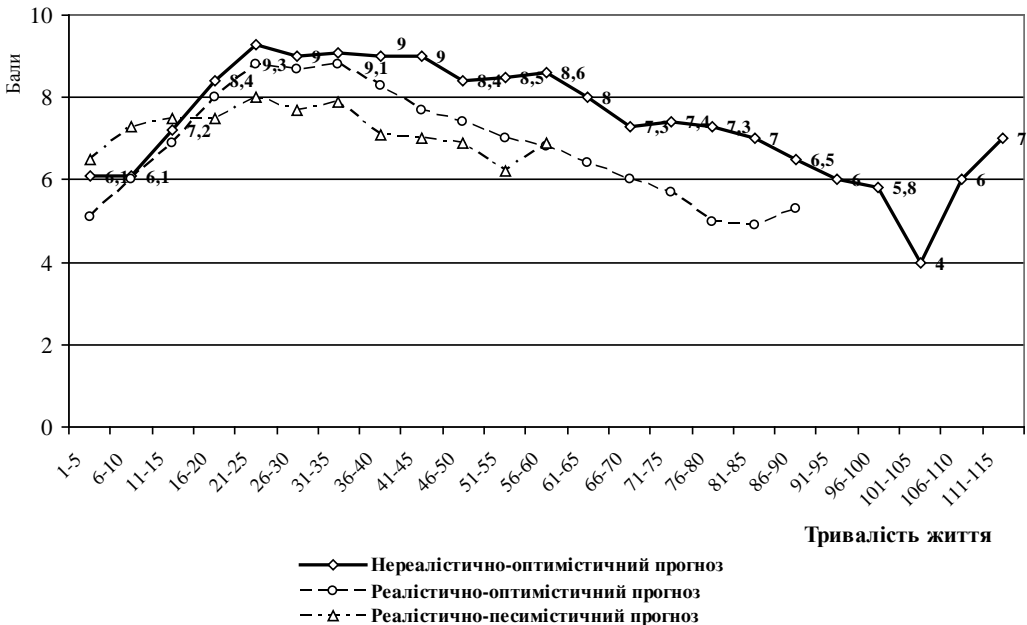

Рис.7. «Лінії життя» (юнки КГ без досвіду переживання відчутних землетрусів)

летрусів найбільш насиченими планують лише найближчі 10 років, потім середня інтенсивність життя знижується.

Юнки ЕГ планують більшу кількість п'ятиріч життя, ніж юнки з КГ, особливо це виражено у тих із них, які не мають досвіду переживання відчутних землетрусів. Спостерігається картина більш різкого спаду до кінця планованого життя у юнок, які раніше зазнали впливу відчутних землетрусів. При порівнянні юнаків та юнок по групах кількість максимально насичених п'ятиріч життя у юнок є меншою, ніж у юнаків.

У юнаків ЕГ і КГ кількість максимально насичених п'ятиріч є приблизно однаковою. Відмінності в ЕГ спостерігаються залежно від того, чи є досвід переживання відчутних землетрусів. Також, як і у юнок, наявність такого досвіду призводить до звуження періоду максимально насиченого життя, а відсутність – до його розширення, порівняно як з КГ, так і з ЕГ у цілому.

Аналіз кореляційних матриць засвідчив, що показники методики «П'ятирічки» мають у юнаків значущі кореляційні зв'язки з показниками інтернальності у різних сферах життя і з осмисленістю життя. Психологічний вік і показник КСРЖ (коефіцієнт суб'єктивної реалізованості життя) продемонстрували негативний зв'язок з інтернальністю та осмисленістю; чим більший психологічний вік і відчуття реалізованості життя у юнаків, тим нижче відчуття підконтрольності значущих сфер життя та його усвідомленість у цілому, і навпаки. Показники «Сумарна насиченість життя» та «Середня насиченість п'ятирічок» пов'язані з інтернальністю та осмисленістю позитивним кореляційним зв'язком – чим більш виражена у юнаків інтернальність у різних сферах життя, тим більш насичене життя вони для себе планують і тим нижче у них відчуття реалізованості життя. Показники зазначеної методики у юнаків також пов'язані з 2-ю (песимістичність), 7-ю (тривожність) і 8-ю (індивідуалістичність) шкалами СБДО; чим вище показники за досвідом «спілкування» зі стихією, чим

вище вони оцінюють свою готовність, тим меншу тривалість життя юнки собі планують, що свідчить про негативний вплив наявності такого досвіду на життєві плани юнок.

Чим нижчою є ця готовність, чим менше стресів було в досвіді родини, тим більш тривале життя планують для себе юнки. Цей показник також пов'язаний значущим негативним кореляційним зв'язком із тривалістю мешкання в зоні небезпечних природних явищ ($r=-0,24$), що свідчить про усвідомлення загрози юнками та врахування її при побудові планів на майбутнє.

У юнаків, що мешкають у зоні підвищеної небезпеки природних лих, показник, що відображає «граничний вік, до якого вони хотіли б дожити», пов'язаний значущими позитивними кореляційними зв'язками з показником анкети «землетруси» ($r=0,37$), що відображає ступінь їхньої суб'єктивної впевненості в тому, що вони особисто в майбутньому стануть очевидцями сильного землетрусу, а також із показником анкети, що відображає ступінь їхньої суб'єктивної впевненості в тому, що він торкнеться їхньої особистої безпеки ($r=0,36$). Отже, життєві плани юнаків безпосередньо залежать від ступеня очікування ними небезпечних природних явищ, причому зв'язок цей є парадоксальним. Чим більші сумніви у власній безпеці та впевненість у тому, що їх торкнуться небезпечні природні явища, тим вища планована ними тривалість життя, і навпаки.

Показник «психологічного віку» у юнок пов'язаний з кількістю стресів, пережитих ними у зв'язку із загрозами з боку небезпечних природних явищ ($r=0,21$) і тривалістю мешкання в умовах таких загроз ($r=0,26$). Юнки відчувають себе тим старшими, чим із більшою кількістю природних стресорів стикалися в житті особисто і чим довше живуть в умовах загроз з боку небезпечних природних явищ. У юнаків цей показник має значущий кореляційний зв'язок із готовністю до подолання наслідків природних катаклізмів ($r=0,31$) та осмисленням стихії

як того, що «потрібно пережити з найменшими втратами» ($r=0,28$).

Показник КСРЖ у юнаків має значущі негативні кореляційні зв'язки з такими показниками анкети, як сумарне очікування природних лих ($r=0,28$), а також із суб'єктивною готовністю до подолання наслідків стихії ($r=-0,32$). Разом з тим має місце і значущий позитивний кореляційний зв'язок зі сприйняттям природної стихії як чогось невідворотного, що потрібно пережити з найменшими втратами ($r=0,44$). Фаталістична установка та відсутність готовності протистояти стихії, супроводжувані безпечністю щодо стихії (знижений прогноз небезпечних природних явищ), викликають компенсаторне підвищення значущості минулого в картині життя юнаків, або заниження цінності майбутнього, що знаходить своє відображення у підвищенні показника КСРЖ.

У юнок об'єктивна реалізованість життя має взаємозв'язки з такими показниками анкети, як «стреси від небезпечних природних явищ» ($r=0,31$), тобто питома вага минулого в картині життя юнок підвищується, або компенсаторно занижується насиченість майбутнього, у зв'язку з підвищенням кількості пережитих ними особисто стресів, пов'язаних із природною стихією. Також виявлено взаємозв'язок з тривогою ($r=0,24$) і тривалістю проживання в умовах загрози з боку небезпечних природних явищ ($r=0,34$), тобто відчуття тривоги у юнок зростає водночас із відчуттям реалізованості свого життя, що пов'язано, у свою чергу, з тривалою схильністю до впливу загроз з боку небезпечних природних явищ.

Сумарна насиченість життя у юнок має значущі негативні кореляційні зв'язки з показниками анкети, що відображають різноманітність пережитих особисто стресів від стихії ($r=-0,26$), готовність до подолання наслідків небезпечних природних явищ ($r=-0,27$), відчуття загрози особистій безпеці ($r=0,23$), а також із тривалістю проживання в регіоні із загрозою з боку небезпечних природних

явищ ($r=-0,36$), тобто за наявності багатого досвіду переживання стресів, пов'язаних зі стихією, як особистого, так і сімейного, при тривалому перебуванні в умовах загрози з боку природних явищ. При високій суб'єктивній готовності зустріти удар стихії сумарна насиченість життя знижується, перш за все, за рахунок зниження насиченості п'ятиріч майбутнього. Водночас підвищується тривога ($r=-0,29$), яка також змушує юнок корегувати свої життєві плани в бік їх зниження. У юнаків цей показник виявляє значущий позитивний кореляційний зв'язок лише з прогнозованою вірогідністю землетрусів ($r=0,30$).

Показник «середня насиченість п'ятиріччя життя» є найменш інформативним в аспекті взаємозв'язків із параметрами анкети. Єдиний негативний кореляційний зв'язок виявлено у юнок з рівнем тривоги ($r=-0,23$). Середня насиченість п'ятиріччя виявляється тим меншою, чим більш виражену тривогу вони відчують. Таким чином, отримані дані свідчать про те, що узагальнене планування власного життя перебуває під сильним тиском зовнішніх чинників. Одним із таких, що досі не досліджувався в контексті життєвих планів і перспектив особистості, є природний. Проживання у регіоні з загрозою виникнення небезпечних природних явищ, а також сам фон стихійних лих, які мали місце раніше в регіоні, суттєво позначаються на особливостях планування власного життя студентів – вікової групи, яка, здавалося б, є найменш схильною до негативного впливу середовища через свою спрямованість у майбутнє і віковий оптимізм.

Висновки

Поведінка особистості в умовах загроз з боку небезпечних природних явищ є формою адаптації до складних клімато-геофізичних умов. Вона є відносно незалежною від ступеня власне психологічних (суб'єктних) ресурсів і ступеня адаптованості-деадаптованості. Психологічний ефект, який справляють самі природні експеси, загроза виникнення небезпечних

для життя, фізичного і психічного здоров'я людини природних явищ, не обов'язково проявляючись у формі тих або інших клінічних розладів, має схожі з цими розладами риси, але в більш ослабленій формі.

Більшість населення України перебуває поза дією руйнівних землетрусів. Люди, чия життєдіяльність ускладнена важкими кліматогеофізичними умовами, перебувають у стані хронічно підвищеного рівня мобілізації адаптаційних та особистісних ресурсів, який забезпечує нормальний ступінь працездатності і функціонування

організму. Дослідження епідеміології післятравматичних стресових розладів при стихійних лихах показують, що чимала частина людей, яких було піддано негативному впливу природної стихії, не має симптомів посттравматичного стресового розладу, за рахунок чого вони зберігають психічну рівновагу. Отримані в результаті дослідження дані свідчать про те, що адаптація особистості до життєдіяльності в умовах загроз з боку небезпечних природних явищ є складним процесом, здійснюваним на рівні інтрапсихічної адаптації, а також особистісному та поведінковому рівнях.

Література:

1. *Гриневиц Є. Г.* Надзвичайні ситуації і психічне здоров'я населення України / Є. Г. Гриневиц, І. В. Лінський // Таврический журнал психиатрии. – 2006. – Вып. 10. – № 4 (37). – С. 4-15.
2. *Александровский Ю. А.* Общая оценка состояний дезадаптации и психических нарушений во время и после землетрясения / Ю. А. Александровский, Е. Д. Красик, Б. П. Щукин и др. // Психические расстройства у пострадавших во время землетрясения в Армении. – М., 1989. – С. 8-15.
3. *Моляко В. А.* Психологические последствия природной катастрофы / В. А. Моляко // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13. – № 1. – С. 135-146.
4. *Николаас Т. К.* Глобальный обзор реакций человека на стихийные бедствия : землетрясения / Т. К. Николаас // Стихийные бедствия : изучение и методы борьбы. – М. : Прогресс, 1978. – С. 436.
5. *Пивень Б. Н.* «Реакция на землетрясение населения города, расположенного в равнинной, считавшейся сейсмоопасной зоне» / Б. Н. Пивень, Л. В. Лещенко // Рос. психиатрии, журн. – 2005. – № 1. – С. 52-57.
6. *Лещенко Л. В.* Влияние землетрясения слабой интенсивности на психическое здоровье городского населения : автореф. ... канд. мед. наук / Лещенко Лариса Владимировна. – Томск : Алтайский гос. мед. ун-т. – 2009. – 264 с.
7. *Батраченко І. Г.* Психологічні закономірності розвитку антиципації людини (філо-, соціо-, онто- та мікрогенез антиципування) : автореф. дис. ... д-ра психол. наук / Батраченко Іван Георгійович / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1996. – 39 с.
8. *Кроник А. А.* Каузометрия / А. А. Кроник, Р. А. Ахмеров. – М. : Смысл, 2002. – 284 с.
9. Державна служба статистики України. Населення (1990-2014 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html.
10. *Ito K.* The lessons born from earthquakes, having place directly under cities / K. Ito, E. Kavata, K. Sato, O. Xiroi // Vobo jiho = Accident Prev. J., 2000. – N201. – P. 20-29.

Особливості прояву організаційної культури в стартап-компаніях

М.С. Каніболоцька
кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Університет економіки та права «КРОК»

Розглянуто організаційну культуру стартап-компаній у контексті їх адаптації до сучасних економічних реалій. Проаналізовано ознаки холакратії як способу управління й типу корпоративної культури, що виникає у стартапах. Подано характеристику холакратії, здійснено її порівняльний аналіз стосовно більш традиційних типів культури бізнес-організацій.

Ключові слова: бізнес, стартап-компанії, система управління, організаційна культура, корпоративна культура, холакратія.

Рассмотрена организационная культура стартап-компаний в контексте их адаптации к современным экономическим реалиям. Проанализированы признаки холакратии как способа управления и типа корпоративной культуры, возникающей в стартапах. Представлена характеристика холакратии, осуществлен сравнительный анализ по отношению к более традиционным типам культуры бизнес-организаций.

Ключевые слова: бизнес, стартап-компании, система управления, организационная культура, корпоративная культура, холакратия.

The organizational culture of startups in the context of their adaptation to up-to-date economic realities has been described. The features of holacracy as a management style and a type of corporate culture that occurs in startups have been analyzed. The characteristics of holacracy and by its comparative analysis in relation to more traditional types of culture of business organizations has been portrayed.

Keywords: business, startups, management system, organizational culture, corporate culture, holacracy.

Постановка проблеми

В умовах вибору Україною євроінтеграційного курсу очевидним є завдання стабілізації політичної ситуації в країні та покращення її соціально-економічних показників. Способами реалізації цього завдання є реформування економіки, створення сприятливих умов для залучення європейських інвестицій, спрощення процедури взаємодії бізнесу з органами влади, а також модернізація середнього та малого бізнесу. Не менш важливою є проблема підвищення рівня ефективності роботи підприємств, продуктивності праці, а також задоволеності працівників місцем роботи та продуктами своєї діяльності. Фінансова нестабільність, соціальна напруженість створюють об'єктивні перешкоди на шляху імплементації комплексу «оздоровчих» макро- та мікроекономічних заходів. У таких складних умовах малий і

середній бізнес стикаються з багатьма викликами та загрозами на шляху свого життєвого циклу.

Перехід бізнесу на міжнародні стандарти стимулює підприємців упроваджувати та використовувати інформаційні технології (ІТ), а велика кількість нових компаній зароджується в інтернет-середовищі. Молодих підприємців цікавить, у першу чергу, ефективність взаємної координації дій, доступ до інформації, економія часу та інші переваги, які надає інформатизація бізнесу. Однак, попри стрімкість розвитку ІТ-технологій та їхні очевидні переваги, поза увагою підприємців-початківців залишаються важливі аспекти розвитку компанії, зокрема внутрішній клімат та імідж, система цінностей, місія діяльності, які в сукупності становлять організаційну (корпоративну) культуру. Саме вона, поряд із високими показниками продажів і пра-

вильною системою логістики та закупівель, визначає процвітання бізнесу в довгостроковій перспективі. У зв'язку з цим, актуальним є аналіз особливостей організаційної культури стартап-компаній, які на сьогодні активно розвиваються в сфері ІТ, а також визначення переваг і недоліків організаційної культури таких компаній порівняно з традиційними типами корпоративної культури, особливо в контексті адаптації молодих компаній до нинішніх реалій бізнесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

На сьогодні в науці достатньо глибоко проаналізовано теоретичні підходи до вивчення культури організацій. Так, різні аспекти вивчення організаційної культури розкрито багатьма зарубіжними (М. Бурке, Т. Діл, Д. Елдрідж, К. Камерон, А. Кеннеді, Ф. Клухон, А. Кромбі, Р. Куїн, Р. Моран, Ф. Харріс, Г. Хофстеде, Е. Шейн, Ф. Штротбек та інші) та українськими вченими (Г. Захарчин, В. Івкін, Л. Карамушка, О. Ковальчук, В. Лагодзінська, Ж. Серкас та інші).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на чимало кількості накопиченого теоретичного матеріалу в контексті вивчення культури організацій, недостатньо дослідженими є особливості її прояву в стартап-компаніях, що розвиваються у сфері ІТ-технологій та електронної торгівлі.

Формулювання цілей статті

Мета статті – проаналізувати теоретичні викладки, виявити особливості прояву організаційної культури компаній, діяльність яких пов'язана з інформаційними технологіями та електронною комерцією.

Виклад основного матеріалу дослідження

Більшість дослідників корпоративної культури розглядає організаційні феномени як соціально сконструйовані в ході взаємодії її членів. Такими конструкціями є міфи, анекдоти про компанію або її

працівників, ритуали, які на символічному рівні відображають систему цінностей компанії, її місію. У цьому зв'язку можна навести класифікацію М. Мохан, яка виділяє три підходи до вивчення корпоративної культури: символічний, когнітивний і системний (цілісний). Відповідно до першого підходу головними у формуванні оргкультури є суб'єктивні інтерпретації дійсності; другий, навпаки, підкреслює важливість раціонального у вирішенні проблем і прийняття управлінських рішень; у межах третього підходу організаційна культура розглядається як одна з підсистем організації, що має свою структуру та особливості прояву [8]. Ми спираємося на системний аналіз, адже він дає змогу цілісно та ґрунтовно розглянути таке складне й багатоаспектне явище як корпоративна культура.

Змістовний підхід до вивчення організаційної культури передбачає аналіз її особливостей і функціонування за окремими характеристиками [1]. Оскільки характеристик, за якими проявляється корпоративна культура, достатньо багато, у науці виокремлюється чимало типологій культури організацій. Кожен із авторів таких типологій спирається на ті чи інші параметри аналізу корпоративної культури. Так, наприклад, Ч. Хенді здійснював аналіз за такими параметрами: сфера діяльності, взаємовідносини підлеглих, процес розподілу влади та ціннісні орієнтації персоналу, на основі чого виокремлюється культура влади, ролі, завдання та культура особистості, які можуть змінювати одна одну в процесі життєвого циклу організацій [6]. За типологією Г. Хофстеде, існує п'ять параметрів, що характеризують культуру організації: дистанційованість/близькість щодо влади; індивідуалізм/колективізм, уникнення/толерантність до невизначеності; короткострокова орієнтація/довгострокова орієнтація на майбутнє; маскуліність/фемінність [7].

Учений Р. Акофф аналізує організаційні культури за ступенем залучення працівників до постановки спільних цілей і вибору засобів їх досягнення. На основі поєднання цих параметрів ним виділено чотири типи організаційної культури:

корпоративна (низький ступінь залучення працівників до постановки цілей і вибору засобів їх досягнення), консультативна (високий ступінь залучення працівників до постановки цілей при низькому ступені їх залучення до вибору засобів досягнення цих цілей), «партизанська» (низький ступінь залучення працівників до вибору цілей, але високий ступінь до вибору засобів досягнення), підприємницька (високий ступінь залучення працівників до вибору цілей і високий ступінь залучення працівників до вибору засобів їх досягнення) [4].

Дослідники Р. Гоффі та Дж. Джонс розглядають організаційну культуру крізь призму солідарності як спільності думок і соціальності як схильності проявляти позитивне ставлення одне до одного. На основі комбінації різного рівня прояву цих характеристик виділяються: фрагментарний, мережевий, комунальний і найманський типи організаційних культур [3].

Типологія Р. Рютенгера, Т. Діла та А. Кеннеді базується на поєднанні таких характеристик як ризик (високий або низький) і зворотний зв'язок (швидкий і повільний). Різне поєднання цих характеристик дає змогу виокремити культуру торгівлі (швидкий зворотний зв'язок і незначний ризик), адміністративну (низький ризик і повільний зворотний зв'язок), інноваційну (високий ризик і повільний зворотний зв'язок), спекулятивну (високий ризик і швидкий зворотний зв'язок) організаційні культури [5].

У галузі менеджменту й управління найбільш розповсюдженою є типологія У. Оучі, який виокремлює ринкову, бюрократичну та кланову оргкультури. Більшість організаційних психологів надає перевагу типології К. Камерона і Р. Куїна, які розрізняють органічну (кланову), ієрархічну (бюрократичну), адхократичну (партиципативну) та підприємницьку (ринкову) культури організацій. Подальший порівняльний аналіз ми будемо здійснювати, спираючись на більш традиційну для організаційної психології типологію К. Камерона та Р. Куїна, а також структурно-рівневий спосіб аналізу корпоративної культури за Е. Шейном [4].

В основі ієрархічного типу оргкультури є високий контроль і цінність збереження внутрішньої стабільності, типові представники – професійні координатори та раціональні керівники. Бізнес-підприємство такого типу спрямоване на отримання прибутку за рахунок зниження витрат і побудови надійної системи постачання. На нашу думку, урахувавши високу міру невизначеності нинішніх бізнес-процесів, підприємство з таким типом організаційної культури є дещо застарілим, адже не схильне пристосовуватися до різких змін у економіці, однак найбільше цінує внутрішню стабільність. Натомість, ринкова оргкультура характеризується орієнтованістю на результат, головною метою є виконання поставленого завдання, а критерієм успіху – досягнення кількісних і якісних показників, представники такого типу культури найбільш конкурентоспроможні. Протилежним до попереднього є клановий тип оргкультури, відмінними ознаками якого є: сила та міцність міжособистісних зв'язків, відданість традиціям, а критеріями успіху – здоровий внутрішній клімат і лояльність клієнтів; керівники виконують функцію вихователя, але вони погано пристосовуються до умов жорсткої конкуренції сучасного бізнес-середовища. На нашу думку, адхократична оргкультура характеризується найбільш адаптивними ознаками щодо відповідності вимогам сучасності: динамічністю, креативністю; представники такого типу культури найбільш схильні йти на ризик, спрямовані на виробництво та надання нових унікальних продуктів і послуг.

У перехідний, нестабільний період економіки власникам бізнесу необхідно балансувати між спонтанністю та виваженістю у прийнятті рішень, готовністю йти на ризик і поміркованістю, гнучкістю у спілкуванні та наполегливістю в обстоюванні своїх інтересів, соціальною відповідальністю та власною користю, лояльністю до клієнтів та лояльністю до власного персоналу. Утримання балансу є важливим для успішної адаптації бізнесу, але на практиці цього важко досягти, якщо в компанії відсутній внутрішній стрижень.

На нашу думку, він ґрунтується на таких складових: умовні або фактичні правила і норми поведінки, система цінностей, яку поділяють усі члени компанії та яка не викликає заперечень, співвідноситься з професійними та особистісними цінностями лідерів або власників бізнесу. Якщо проголошені цінності відповідають базовим уявленням про компанію, то імплементація правил і норми сприймається легко, що в результаті позитивно позначається на консолідації колективу, ідентифікації працівників із місією організації.

Характерні риси того чи іншого типу організаційної культури обумовлюються специфікою бізнесу, сектором економіки, у якому цей бізнес розвивається, а також бізнес-середовищем. Так, наприклад, якщо це промисловий сектор і бізнес пов'язаний зі сферою виробництва, скоріш за все йому будуть властиві ознаки ієрархічного типу організаційної культури. Якщо бізнес пов'язаний із системою прямих продажів і надання послуг, то йому будуть притаманні риси ринкового або кланового типу корпоративної культури.

Слід зазначити, що сфера ІТ активно розвивається. Підприємства цієї галузі прийнято умовно розподіляти на дві підгрупи: великі організації, об'єднані в корпорації, з високим рівнем бюрократії та, відповідно, ознаками ієрархічного типу організаційної культури, і стартапи (з англ. start-ups – «бізнес-початківці») – компанії-початківці, які будують свій бізнес на основі інновацій і мають обмежений набір ресурсів [10]. Гучність, швидкість і неформальність у прийнятті управлінських рішень, які більш властиві бізнесменам-початківцям, характерні для нового на сьогодні холакратичного типу корпоративної культури.

У науковому дискурсі поняття «холакратія» ще не набуло широкого використання. Термін «холакратія» (з грецької «холос» – цілий, «кратос» – «сила, влада») було введено А. Кестлером у 1967 р. та буквально означає «силу єдності/цілісності». Холакратія складається з «холонів» – автономних і самодостатніх одиниць, підпорядкованих цілому, частиною якого вони

є [9]. «Холони» можуть уособлювати як окремих членів команди, так і робочі групи або структурні підрозділи. Таким чином, на формально-рольовому рівні холакратію можна розглядати як систему плаского управління, що складається з автономних, однак взаємозалежних одиниць (кола, підрозділи), які діють у межах єдиної пласкої бізнес-структури та здатні до саморегуляції. Холакратичний спосіб управління особливо активно використовується іноземними стартапами в галузі ІТ та сфері електронної торгівлі. Так, наприклад, холакратія прийнята в таких американських компаніях, як Zappos (займається продажами взуття, одягу, аксесуарів); David Allen Company (спеціалізується на підвищенні продуктивності); Precision Nutrition (компанія консультує з питань дієти, схуднення).

У психологічному контексті важливим для нас є виділення ознак, що характеризують холакратію не тільки як систему прийняття управлінських рішень, але як тип організаційної культури. Розглянемо ці ознаки на прикладі компанії Zappos, яку прийнято вважати світовим взірцем холакратії [2].

Якщо використати теоретичні підходи Е. Шейна для аналізу особливостей корпоративної культури в компанії Zappos, то її поверхневий рівень становлять: формально-рольова структура (взаємозалежні кола або холони), стиль керівництва (демократичний з елементами лібералізму, що виражається через неформальність до процесу виконання завдань, але вимогливість до результату), система комунікації (прозора та горизонтальна); організаційні процедури (процес підбору персоналу здійснюється відповідно до філософії компанії, багато часу приділяється адаптації нового співробітника), традиції, міфи та історії, пов'язані з організацією.

Підповерхневий, середній рівень корпоративної культури, за Е. Шейном, будується на системі цінностей. Так, в основі корпоративної культури компанії Zappos прийнято цінності якісного обслуговування та лояльності до повторних клієнтів, цінності міжособистісних відносин і професійного розвитку співробітників. Як наголошує Т. Шей, ця система цінностей не обов'яз-

ково повинна декларуватися на початку становлення компанії, а скоріше проявлятися у ставленні та вчинках її засновників або лідерів: «На початку зародження бізнесу керівники до кінця не усвідомлювали майбутні корпоративні цінності, але вони намагалися створити приємну робочу атмосферу, сформувати у працівників почуття спільності» [2, с. 63].

Глибинний рівень корпоративної культури утворюють «базові уявлення працівників», під якими маються на увазі підсвідомі переконання, особливості сприйняття, думки та почуття. Базовим почуттям, на якому ґрунтується система взаємовідносин у компанії Zappos, є довіра. Почуття довіри має двосторонній вектор ті пронизує систему комунікацій, управління та ставлення до співробітників, клієнтів, які, своєю чергою, проявляють лояльність до компанії. Глибинний рівень корпоративної культури представляє загальну духовну налаштованість працівників, сукупність їхніх думок, що, за Е. Шейном, утворює «культурне ядро» або колективну свідомість організації. Воно є первинним, стійким і визначає всю систему корпоративної культури організації.

Висновки

В умовах стрімких соціально-економічних перетворень бізнесмени повинні

швидко приймати рішення, що гарантуватиме їм успішну адаптацію до економічної нестабільності. Розвиток інформаційних технологій створює сприятливе середовище для появи малого та середнього бізнесу в інтернет-просторі. Бізнесмени-початківці, перш за все, зосереджуються на збільшенні економічних показників, у той час як розвиток корпоративної культури залишається поза їхньою увагою. Важливою психологічною передумовою забезпечення адаптації старіт-компаній є наявність міцної організаційної культури як системи базових уявлень, цінностей, взаємовідносин співробітників, злагодженої роботи команди лідерів, їхньої позиції, способів комунікації та прийняття управлінських рішень.

Поряд із традиційними типами корпоративної культури (ієрархічна, ринкова, кланова та адхократична) виділяється холакратія. Вона характеризується плоским типом формально-рольової організації, демократично-ліберальним стилем керівництва, горизонтальною системою комунікації та системою управління по принципу кола. Система корпоративних цінностей в холакратії ґрунтується на людському капіталі, тісних міжособистісних відносинах, позитивному внутрішньому кліматі, цінностях професійного розвитку співробітників і лояльності до клієнтів.

Література:

1. Карамушка Л. М. Роль організаційної культури в діяльності сучасних організацій : аналіз основних підходів / Л. М. Карамушка, В. І. Лагодзінська, В. М. Івкін, О. С. Ковальчук // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / – К. : ЛАДО, 2013. – Т. 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – 2013. – Вип. 38. – С. 225-229.
2. Мичелли Д. А. Правила Zappos. Технологии выдающейся интернет-компани / Д. А. Мичелли. – Изд-во Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 352 с.
3. Ньюстром Д. В. Организационное поведение / Д. В. Ньюстром, К. Девис. – СПб. : Питер, 2001. – 448 с.
4. Шейн Е. Х. Организационная культура и лидерство / Е. Х. Шейн. – СПб. : Питер, 2013. – 352 с.
5. Deal T. E. The New Corporate Cultures: Revitalizing the workplace after downsizing, mergers and reengineering / T. E. Deal, A. A. Kennedy. – London : Basic Books, 2008. – 300 p.
6. Handy C. Understanding Organizations / C. Handy. – London : Penguin Books Ltd, 2007. – 448 p.
7. Hofstede G. Cultures and organisations: intercultural cooperation and its importance for survival / G. Hofstede, G. J. Hofstede, M. Minkov – NY : Mcgraw-hill, 2004. – 300 p.
8. Mohan M. L. Organizational communication and cultural vision: approaches for analysis / M. L. Mohan. – State University of New York Press, 1993. – 202 p.
9. Robertson Brian J. Holacracy: the new management system for a rapidly changing world [Електронний ресурс] / Brian J. Robertson – Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=mIDFCQAAQBAJ&dq=Robertson+Brian+J.+Holacracy:&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwiov62f15DLAhVC9N1KHUfoANEQ6AEIKDAC>
10. Краткий словарь неологизмов [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.tutoronline.ru/blog/kratkij-slovar-neologizmov>

Емоційне стимулювання як метод активізації навчальної діяльності студентів

Т.О. Ковалькова
кандидат педагогічних
наук, старший викладач
кафедри психології,
Університет економіки
та права «КРОК»

Запропоновано аналіз проблеми впливу емоцій на навчальну діяльність студентів. Досліджено проблему емоційної стимуляції пізнавальної діяльності для продуктивного й ефективного навчання майбутніх фахівців з психології. Приділено увагу визначенню найбільш ефективних прийомів стимуляції навчальної діяльності студентів.

Ключові слова: активні методи, диспут, емоції, мотивація, навчальна діяльність, пізнавальний інтерес, почуття, психолог, психологічний клімат, уміння.

Предложен анализ проблемы влияния эмоций на учебную деятельность студентов. Исследована проблема эмоциональной стимуляции познавательной деятельности для продуктивного и эффективного обучения будущих специалистов по психологии. Уделено внимание определению наиболее эффективных приемов стимуляции учебной деятельности студентов.

Ключевые слова: активные методы, диспут, эмоции, мотивация, учебная деятельность, познавательный интерес, чувства, психолог, психологический климат, умения.

The analysis of a problem of the emotions' influence on educational activity of students is offered in the article. The author investigates the problem of emotional stimulation of cognitive activity for productive and effective learning of future specialists in psychology. A special attention to the determination of the most effective methods of stimulation of students' educational activity is paid in the article.

Keywords: active methods, debate, emotions, motivation, educational activity, cognitive interest, feelings, psychologist, psychological climate, skills.

Постановка проблеми

Емоції та почуття є своєрідним особистим ставленням людини як до навколишньої дійсності, так і до самої себе. В емоціях і почуттях виявляється задоволеність або незадоволеність людини своєю поведінкою, вчинками, висловлюваннями, діяльністю, у тому числі й навчальною [3, с. 18-20].

Навчальна діяльність студента породжує цілий спектр емоційних переживань: занепокоєння – задоволення, розчарування – радість, подив – байдужість. Із основних емоцій та почуттів найбільше дидактичне значення мають інтерес, радість, сумнів, здивування. Позитивні емоції від будь-якої праці визначаються її успішністю. Найбільш значущі результати праці виклика-

ють сильні задоволення та радість, менші – слабші [7, с. 183].

Нова інформація засвоюється студентами краще, якщо на заняттях подається емоційно, живо, зацікавлено; при достатньо розкутій міміці та жестикуляції, що вдало поєднані з ілюстративним поясненням матеріалу. На фоні психологічного комфорту, доброзичливо, в умовах поваги та взаємного інтересу, коли теоретичний матеріал вдало поєднується з практичним, із наявністю візуального (наочного) матеріалу (використання мультимедійних засобів, мап, графіків, малюнків, дошки та ін.) запам'ятовування інформації є значно вищим. При формуванні знань та умінь із психологічних дисциплін необхідним є

використання засобів підтримання інтересу, уваги та активності аудиторії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема впливу емоцій на навчальну діяльність була предметом дослідження багатьох науковців. Так, поняття сутності емоцій і почуттів, їх функцій і класифікації досліджували такі вчені: Г. Бреслав, Л. Виготський, В. Вілюнас, Р. Вудвортс, Д. Додонов, К. Изард, Є. Ільїн, Д. Ліндслі, Г. Костюк, Л. Куліков, О. Леонтьєв, Я. Рейковський, С. Рубінштейн, П. Сімонов, Г. Шингаров, П. Якобсон та ін. Роль емоцій у навчальному процесі вивчали науковці: А. Алексюк, Ю. Бабанський, С. Кириченко, М. Скойкін, Н. Скрипченко та інші. Актуальними з огляду на проблему дослідження є наукові праці, присвячені вивченню впливу емоційності навчання на формування пізнавальних інтересів особистості (Н. Бібік, Б. Друзь, О. Киричук та Н. Морозова); взаємозв'язку емоційного ставлення до навчальної діяльності студентів та якості засвоєння ними знань і наявності мотивів навчання (Л. Божович, Н. Зубалій, А. Маркова та інші.).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Невирішеними залишаються можливості розвитку навичок невербальної комунікації в практичній діяльності психолога.

Формулювання цілей статті

Мета статті – проаналізувати дослідження проблеми емоційної стимуляції пізнавальної діяльності та продуктивного й ефективного навчання студентів за допомогою створення позитивного психологічного мікроклімату.

Основним завданням статті є визначення найбільш ефективних прийомів стимуляції навчальної діяльності студентів.

Виклад основного матеріалу дослідження

У сучасних умовах методика викладання психології потребує пошуку шляхів підвищення результативності навчання. Професійна діяльність фахівця з психо-

логії є надзвичайно важливою, оскільки від його відповідального ставлення до виконання своїх обов'язків залежить життя іншої людини.

У психолога повинен бути збережений пріоритет фундаментальних наукових знань, що вимагає ґрунтовної науково-експериментальної підготовки студентів у вищому навчальному закладі. Йому необхідно вміти ефективно застосовувати професійні знання в практичній діяльності: проводити психологічну діагностику, соціально-психологічні обстеження, індивідуальні та групові консультації, розробляти і реалізовувати програми профілактики відхилень у поведінці та розвитку, здійснювати індивідуальну і групову психокорекцію, соціально-психологічну та психолого-педагогічну експертизу тощо.

Робота психолога в певних сферах людської діяльності має свої особливості. Вони зумовлюються специфікою об'єкта його діяльності, умов реалізації завдань роботи. Так, учені приділяють увагу аналізу особливостей професійної діяльності психологів у закладах освіти, сфері медицини, галузі спорту, військовій сфері, юридичній галузі та сфері цивільної авіації. Метою діяльності психолога відповідних галузей є захист психічного здоров'я особистості, підвищення ефективності діяльності, здійснення психологічної діагностики, профілактики; організація психореабілітаційних заходів, психологічна просвіта тощо.

За твердженням Н. Шевченко, учені наголошують на тому, що роки навчання майбутніх психологів у вищих навчальних закладах повинні бути осмислені та системно представлені як цілеспрямований процес формування професійної готовності до творчої діяльності й професійного росту. Цей процес повинен бути розкритий як становлення особистості психолога, який під час підготовки оволодіває професією, її багатосторонніми особливостями, цілями та вимогами, аж до необхідного рівня розвитку свого мовлення й уміння володіти собою [11, с. 186-189].

Так, В. Рибалка акцентує увагу на тому, що студент-майбутній практичний психо-

лог повинен уміти реально оцінювати та робити певні висновки щодо своєї професійної діяльності, тому що професійними можна назвати ті вміння і навички, які, можливо, й не досягнули рівня мистецтва, але забезпечують максимальну відповідність між діями та намірами, цілями дій: рівень набутих ним знань у тій чи іншій сфері практичної діяльності; рівень розвитку професійних навичок, які він демонструє в консультуванні та терапевтичній роботі; уміння викликати у клієнтів під час психотерапевтичної роботи бажані зміни [8, с. 29-32].

Усе це зумовлює потребу підготовки кваліфікованого психолога, який буде здатний надати професійну допомогу будь-якому клієнту. Навчання студентів повинно здійснюватися викладачами із застосуванням новітніх оригінальних рішень запам'ятовування інформації для формування необхідних знань та умінь із психологічних дисциплін та позитивного психологічного клімату в аудиторії.

Як зазначає Г. Жаворонкова, психологічний клімат – це емоційний настрій колективу, який відображає стосунки, що склалися між його членами. Під психологічним кліматом розуміють ту емоційно-психологічну атмосферу, яка створюється внаслідок ставлення людей до умов діяльності [2]. Ось чому для забезпечення оптимального ставлення студентів до навчальних предметів викладачу необхідно створити емоційно-позитивну атмосферу під час лекційних і практичних занять.

Емоційне збагачення лекційних занять з психології знімає зайве напруження думки і пам'яті у студентів, створює приємні почуття й радісні переживання від успішного здійснення навчальної діяльності, забезпечує відсутність перевантаження і збереження психічного здоров'я особистості. Емоційність у навчанні сприяє позитивному психологічному клімату в групі, забезпечує створення стійкого інтересу студентів до вивчення психології, формує їх готовність до майбутньої професійної діяльності за фахом психолога. Недооцінювання емоційних проявів під час процесу навчання призводить до труднощів

у запам'ятовуванні та збереженні інформації студентами. За допомогою створення викладачем позитивного емоційного клімату вдається підтримувати мотивацію студентів до вивчення психологічних дисциплін, що й забезпечує успішність навчання.

Мотивація є важливим компонентом навчальної діяльності студентів, яка буде успішною за умови позитивного емоційного ставлення студента до навчання, наявності пізнавального інтересу, потреби у здобуванні знань та умінь [10].

Для формування позитивної мотивації студентів у вищому навчальному закладі щодо вивчення психологічних дисциплін важливо використовувати активні методи навчання.

Активні методи спрямовані на формування мотивації під час процесу навчання, стимулювання пізнавальної діяльності та сприяння закріпленню у студентів необхідної інформації. Вони передбачають єдність діяльності викладача та студентів [10].

Варто пам'ятати: те, що ми чуємо часто, забувається; те, що бачимо, запам'ятовується дещо краще, однак лише те, що ми робимо самі, можемо зрозуміти і запам'ятати. Доречним є американське прислів'я: «Розкажи мені, і я забуду, покажи мені, і я запам'ятаю, зачепи мене, і я зрозумію». Адже при пасивному сприйнятті інформації студенти зберігають у своїй пам'яті 10% того, що читають; 20% того, щочують; 30% того, що бачать; 50% того, щочують і бачать. При застосуванні активних методів навчання в пам'яті утримується 80% того, що говорили самі студенти; 90% того, що вони самі робили [6, с. 25-36].

Отже, під час проведення лекційних і практичних занять викладачу необхідно використовувати рольові ігри, які допомагають студентам позитивно й емоційно сприйняти навчальний матеріал.

Ми поділяємо думку В. Чайки про те, що до методів емоційного стимулювання навчання з психології належить прийом створення ситуації зацікавленості, тобто використання цікавих для студентів прикладів, парадоксальних фактів, проведення рольових ігор. Підвищують інтерес до

навчання цікаві аналогії, зіставлення наукових і життєвих тлумачень різних психологічних явищ [10].

Практика підтверджує, що якість підготовки фахівців суттєво знижується передусім наслідком застосування пасивних методів дидактичного впливу. Методи активізації навчальної діяльності студентів безпосередньо сприяють їхньому самовдосконаленню, формують у них первинні вміння й навички фахової роботи на підприємствах і в установах, змістовні мотиви і мотивації навчальної та майбутньої професійної діяльності, суттєво впливають на зміст життєвих настанов, розвивають активність у навчальній діяльності [5].

Активна пізнавальна діяльність сприяє виробленню інтересу до самоосвіти студентів-психологів, що характеризується цілеспрямованістю, володінням прийомами навчальної роботи, сумлінністю, системою й порядком, винахідливістю, прагненням підвищити успішність у навчанні [9].

Методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності спрямовані на формування позитивних мотивів навчання, стимулюють пізнавальну активність і водночас сприяють збагаченню студентів навчальною інформацією. Вони поділяються С. Максимюк [4] на дві підгрупи: методи формування пізнавального інтересу та методи стимулювання обов'язку й відповідальності в навчанні.

До методів формування пізнавального інтересу належить стимулювання інтересу до навчальної діяльності. Адже, інтерес – це стимул до діяльності, він характеризується позитивною емоцією (навчання подобається студентам), наявністю пізнавальної сторони цієї емоції (студенту цікаво знати) і вираженням мотиву до цієї діяльності. Викладач з метою формування пізнавального інтересу повинен використовувати прийоми, що викликають позитивні емоції, – це образність, цікавість, здивування, естетичні та моральні переживання. Великі можливості емоційного впливу на студентів має правильно підібраний, емоційно насичений навчальний матеріал (зв'язок із життям, діяльністю видатних людей, навчальні кінофільми,

телепередачі, наочні посібники тощо). Ось чому для виховання пізнавального інтересу у студентів викладачеві необхідно застосовувати пізнавальні ігри, аналіз життєвих ситуацій, ситуації успіху в навчальній діяльності, навчальні диспути [4].

В основі навчальних диспутів лежить обговорення якоїсь проблеми чи питання. Диспут – це обмін думками з наукової чи суспільної теми. Диспути бувають великі й малі (залежно від проблеми). Підготовка до диспуту розпочинається з оголошення теми та програми; ознайомлення студентів із висвітленням вказаної проблеми в літературі, вибору ведучого та його підготовки до диспуту, запрошення спеціалістів з цієї теми для підсумків, обладнання аудиторії, у якій буде проводитися диспут. Диспути навчають студентів мислити самостійно, розвивають практичні уміння, повагу до думки інших [4].

Велике значення для емоційного стимулювання навчання мають педагогічні ситуації успіху. Для зрівноваження емоційного стану студента нами було використано педагогічну технологію «Створення ситуації успіху» (за А. Белкіним) [1]. Її основою є особистісно зорієнтований підхід до процесу навчання та виховання. Адже ситуація успіху – це суб'єктивний психічний стан задоволення наслідком фізичного або морального напруження виконавця справи, творця явища. Педагог допомагає студенту вийти на рубіж відмінного або доброго навчання. Для цього проводилися індивідуальні заняття, консультації, підготовка студентів до відповідей перед аудиторією, їх заохочення. Однак варто уникати штучного завищення оцінок, що сприймається групою як порушення викладачем справедливості й об'єктивності.

Друга підгрупа – методи стимулювання обов'язку та відповідальності в навчанні. Для цього застосовується вимога, оцінка, контроль знань і умінь студентів.

У наш час існує проблема небажання студентів вивчати навчальний матеріал. Ось чому викладач повинен емоційно пояснювати студентам суспільну й особистісну значущість навчання, ставити вимоги, заохочувати до сумлінного ви-

конання своїх обов'язків, вказувати на недоліки, робити правильні зауваження, щоб викликати більш відповідальне ставлення студентів до навчання [4]. Різноманітні прийоми стимулювання емоційних реакцій студентів сприяють активізації їх навчально-пізнавальної діяльності. Емоції, що їх переживають студенти-майбутні психологи, сприяють переходу їх знань в уміння, інформація стає своєю і вони позитивно до неї ставляться.

Висновки

Отже, роль емоцій у навчальній діяльності є неocenенною. Ученими психологами та педагогами розроблено багато способів емоційного впливу на студентів: проблемний виклад матеріалу, створення ситуацій успіху, відбір емоційно насиченого матеріалу. Одним із поширених методів емоційного впливу на студентів у процесі

викладання нового матеріалу є включення в повідомлення викладача відомостей про цікаві події, думки письменників, видатних людей.

У процесі викладу нового матеріалу педагогам слід збуджувати в студентів-психологів емоції подиву, зацікавленості предметом повідомлення, занепокоєння та задоволення, розчарування та радість, змінюючи логіку послідовності, розриваючи причинно-наслідкові зв'язки, подаючи інформацію в яскравому емоційному світлі. Несподіваний підхід до розкриття матеріалу викликає подив, він стимулює студентів до навчання. Чим більш значущі результати праці, тим сильніші задоволення та радість виникнуть у майбутніх фахівців.

Включення студентів у різноманітні педагогічні ситуації примушує їх приймати необхідні рішення, забезпечує глибокі основи для формування знань та умінь.

Література:

1. *Белкин А. С.* Ситуация успеха. Как ее создать / А. С. Белкин. – М., 1991. – 176 с.
2. *Жаворонкова Г. В.* Управління конфліктами [Текст] : текст лекцій : навчальний посібник / Г. В. Жаворонкова, О. М. Скібіцький, Т. В. Сівашенко, О. І. Туз. – К. : Кондор, 2010. – 170 с.
3. *Кириченко С. В.* Роль емоцій при навчанні іноземній мові в технічних ВНЗ / С. В. Кириченко // Гуманітарний вісник НУК. – Миколаїв : НУК, 2012. – Вип. 5. – С. 18-20.
4. *Максимюк С. П.* Педагогіка : навчальний посібник / С. П. Максимюк. – К. : Кондор, 2009. – 670 с.
5. *Мойсеюк Н. Є.* Педагогіка : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / Н. Є. Мойсеюк. – 5-е вид., доп. і перероб. – К. : Б. в., 2007. – 656 с.
6. *Пилипчук В. П.* Освітньо-кваліфікаційні стандарти з маркетингу / В. П. Пилипчук // Професійна освіта в маркетингу : освітньо-кваліфікаційні вимоги : Матеріали робочого семінару ВГО «Українська Асоціація маркетингу», 23 – 24 червня 2005 р. – К., 2005. – С. 25-36.
7. *Понікаровська С. В.* Вплив емоційного компоненту на ефективність навчання іноземної мови у немовних ВНЗ / С. В. Понікаровська // Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки. Наукові дослідження. Досвід. Пошуки. – Х., 2010. – № 16. – С. 181-187.
8. *Рибалка В. В.* Психологічна культура особистості у професійній підготовці та діяльності практичного психолога / В. В. Рибалка // Проблеми підготовки і підвищення кваліфікації практичних психологів у вищих навчальних закладах. – К. : Ніка-Центр, 2002. – С. 29-32.
9. *Тарасова С. М.* Формування у майбутніх менеджерів фінансово-економічного профілю готовності до управлінської діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / С. М. Тарасова. – Кіровоград : Держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. – 2006. – 232 с.
10. *Чайка В. М.* Основи дидактики : навчальний посібник / В. М. Чайка. – К. : Академвидав, 2011. – 238 с.
11. *Шевченко Н. Ф.* Актуальні питання професійної підготовки психологів у системі вищої освіти / Н. Ф. Шевченко // Психологічній службі системи освіти України 10 років : здобутки, проблеми і перспективи. – К. : Ніка-Центр, 2002. – С. 186-189.

Родинний вплив як чинник формування психіки українців

А.М. Маслюк

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології імені В.А. Роменця, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

У статті розглянуто вплив родинного виховання на формування психіки українського народу. Уточнено виховну роль матері й батька.

Ключові слова: виховання, психіка, родина, характер.

В статті рассмотрено влияние семейного воспитания на формирование психики украинского народа. Уточнена воспитательная роль матери и отца.

Ключевые слова: воспитание, психика, семья, характер.

The paper examines the impact of family education on the formation of mentality of the Ukrainian people. Refined educational role of mother and father.

Keywords: education, mentality, family, character.

Постановка проблеми

Несприятливі суспільно-політичні процеси в Україні на початку ХХ ст. зумовили виїзд в еміграцію наукової еліти нашої держави (Д. Антонович, І. Горбачевський, С. Дністрянський, О. Колесса, С. Рудницький, О. Кульчицький, І. Мірчук, Д. Чижевський, Б. Цимбалістий, В. Янів, Я. Ярема та ін.). Незважаючи на складні обставини життя, українські науковці в діаспорі змогли не тільки зберегти, а й примножити свій науковий доробок. Про це свідчать засновані центри та навчальні заклади для збереження та розвитку української ідентичності у світі.

Відтворити послідовну історію вітчизняної психології, як зазначав свого часу знаний історик психології В. Роменець, неможливо без урахування того вкладу, який був внесений у неї українськими мислителями. Питання про зміст психологічних поглядів, що поширювалися в Україні представниками української діаспори, потребує окремого розгляду.

І тим не менш, зміст психологічних поглядів представників української діаспори ХХ ст., залишається без належного науково-психологічного осмислення, не кажучи вже про потребу в узагальненні відомих на цей час вказаних поглядів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Незважаючи на наявність певної кількості праць пошукового характеру (дослідженню психології української діаспори присвячено одну дисертаційну роботу з етнопсихології Н. Кіцак), далекою є від належного історико-психологічного осмислення багата спадщина представників української діаспори в США, Канаді, Австралії та Європи.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У силу певних суспільно-політичних обставин минулого століття мало представленими на науковому рівні України залишаються здобутки психологів української діаспори. Можна із сумом констатувати, що навіть фахівці галузі недостатньо знайомі з творчістю українців за кордоном.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження поглядів Б. Цимбалістого, щодо питання впливу родинного виховання на формування психіки українського народу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Важливим осередком української діаспори були й залишаються США, які дали можливість сформуватися цілій плеяді

відомих учених (І. Головінський, А. Княжинський, Є. Онацький, Р. Петришин, Р. Трач, М. Шлемкевич тощо). Окремим розділом, в уявній книзі здобутків української діаспори США, представлена постать Б. Цимбалістого і його психологічна спадщина: «Проблема ідентичності: Україна чи Америка» (Чикаго, 1974), «Тавро бездержавності» (Джерсі Сіті, 1982). Крім того, у цих працях автор розкриває свої погляди на різноманітну тематику: «Освіта в СРСР» (1953 р.), «Родина і душа народу» (1956 р.), «Вростаючи у дві культури» (1987 р.) тощо.

Детермінантами творчості вченого, на наш погляд, були: 1. Сімейне виховання батьками, що належали до патріотичної частини населення Західної України (релігійність, націоналізм, пошана до старших, родинні традиції тощо). 2. Психотерапевтична практика, що дала можливість, критично ставлячись до вчень З. Фрейда та І. Павлова, працювати в руслі психодинамічної теорії «Я» Г. Гаргмана, Е. Еріксона та інших, де «Я» виступає основою особистості, що проявляється у ставленні до дійсності, контролі й регулюванні інстинктивних потягів, ставленні до об'єктів тощо. 4. Філософія екзистенціалізму Ж.-П. Сартра та А. Камю як продовження ідей Ф. Ніцше, С. Керкегора, М. Хайдеггера, К. Ясперса (замість якоїсь абстрактної ідеї разом з вірою в Бога поставлено людину, де факт екзистенції людини є первинним для розуміння суті її існування). 5. Соціально-політична ситуація в СРСР (творчість автора спрямована на державне відродження України).

Цікавою та непересічною роботою пояснення формування психіки українців є концепція українського персоналізму видатного психолога української діаспори ХХ ст. О. Кульчицького [2; 3; 4].

До основних чинників, що формували психіку української людини, учений відносить: расові, географічні (геопсихічні), історичні, соціопсихічні (суспільні), культуроморфічні, глибинно-психічний чинник. Автор використовує у своїй науковій розвідці дедуктивний метод, вказуючи на те, що він не виглядає при цьому неви-

правданим з погляду загальної методології психології, оскільки мірилом поступу науки є перехід від емпіричних тверджень до узагальнених тез і дедуктивних із них висновків.

У Б. Цимбалістого виникають деякі питання до змісту концепції українського персоналізму О. Кульчицького. Учений, характеризуючи расовий чинник формування психіки українського народу (за О. Кульчицьким), зазначав: «Наші знання біологічних спадкових факторів у людей замалі, щоб запевнити, що разом із спадковими рисами зовнішньої будови, передаються у спадок відповідні їм, конкретні, психічні риси». І далі: «Треба теж собі пригадати, що людські раси, чи пак підраси білої людини, такі змішані, що ледве можна у когось говорити про чисту расову, біологічну спадщину» [8, с. 29].

З історії нам відомо, яка кількість народів проживала на теренах України, подання різних рас, на наш погляд, у підсумку не можуть вказувати на певну притаманну лише українському народу психічну структуру. Яким чином це можна виміряти або дослідити? Які психічні риси, притаманні для нордійської раси, домішалися до психіки динарської раси? А можливо, це вплив інших чинників, а не саме расового? Закономірно, що на ці запитання немає однозначної відповіді на користь расового чинника (за О. Кульчицьким). Існування американської нації, різноманітної за національним складом, американської ментальності, спростовує значний вплив расового чинника у формуванні національної психіки. Наприклад, якщо ми порівнюємо українця й німця нордійської раси й українця середземноморської раси, то більша вірогідність схожих рис буде між українцями різних рас, тобто цей приклад ще раз доводить несуттєвий вплив расового чинника на розвиток психіки народу. Крім расового чинника, що формував психіку української людини, О. Кульчицький виділяє: географічний або геопсихічний, історичний, соціопсихічний, культуроморфічний, глибинно-психічний чинник.

Вплив виділених чинників О. Кульчиць-

ким на формування психіки українського народу існує, і в цьому немає сумніву. Однак виникають деякі питання стосовно самого механізму впливу. Так, одні чинники незмінні (географічний), інші змінюються досить повільно (історичний, соціопсихічний, глибинно-психічний), тобто ментальність народу змінюється дуже повільно. Але є приклади, які свідчать про те, що в певні історичні періоди характеристики вдачі певного народу змінюються значно швидше. Зокрема, у XIX ст. в літературі німецький народ був охарактеризований як доброзичливий, поміркований, богобоязливий. Однак, що сталося з тим же народом у XX ст., коли до влади прийшов Гітлер? І як змінилася думка про німецький народ? У Б. Цимбалістого виникає ще одне закономірне запитання до концепції О. Кульчицького стосовно механізму передачі національних рис з покоління в покоління. Автор наголошує: «Отож діти емігранта, що живуть за кордоном серед української колонії, мусять бути цілком інші, бо на них не впливає цілий ряд чинників (геопсихічних, історичних ін.). А може, дещо з національних рис таки буде передано батьками? Яким шляхом?» [8, с. 31].

Дослідник Б. Цимбалістий знаходить у концепції українського персоналізму О. Кульчицького неврахований автором додатковий фундаментальний елемент формування психіки українців, який розкриває нам механізм передачі національних рис з покоління в покоління і який об'єднує всі чинники (расовий, географічний, історичний, соціопсихічний, культуроморфічний, глибинно-психічний). Таким базовим (*цементуючим* – виділено нами) чинником формування національного характеру українського народу та особистості зокрема є, на думку автора, родинне виховання, що розглядається вченим крізь призму культурно-антропологічного підходу.

Цимбалістий розумів культуру не як здійснення на якомусь рівні релігійних, моральних, естетичних, політичних цінностей, а культуру в антропологічному сенсі, яка створює цілісну соціальну спадщину людини. Тобто культуру, яка включає в себе не лише матеріальне, а й духовне

(психічні процеси й акти, які призводять до створення таких об'єктів). Дві різні культури можуть мати однакові елементи, але бути різними. Прикладом може слугувати міф про «старшого брата» по відношенню до українців. Про відмінність між українцями й росіянами зазначає І. Огієнко в книзі «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу»: «І який би бік життя ми не взяли, ми скрізь побачимо, що народ наш виявляє себе окремим, своєрідним народом, народом з самостійною культурою. Народ український створив свої звичаї, як от – родини, христини, похорон, свої вірування й переконання, створив свої обставини життя, зачісування кіс («хохол» чи оселедець»), свій музичний інструмент (бандура, ліра, торбан), свої страви, свій танок, – і все таке, що надає йому оригінальності й відрізняє від інших народів; було колись, у нас був навіть свій календар, і рік наш не припадав до московського» [6, с. 21].

Антропологи стверджували, що людина може змінити свою ментальність, поведінку й характер у разі виховання в іншій культурі. Так, біологічна спадщина може бути американською, а культурний вплив китайським, і саме останній виявиться сильнішим. Культурна антропология хоче визначити спосіб життя народу, соціальну спадщину, яку людина отримує від свого народу. Так, Б. Цимбалістий припускає, що, оскільки особливості характеру людини формуються в ранньому дитинстві, то й вплив культури на характер людини здійснюється також у дитинстві, адже виховний процес зумовлений культурним середовищем групи.

Цікавим є досвід виховання японських дітей, що яскраво демонструє вплив культури через родину. «Нам видається природним, що найінтенсивніше людину навчають дисципліни в дитячих і юнацьких роках, а потім їй надається дедалі більше особистої ініціативи. Японець у середньому віці найменше господар сам собі. Але, хоч як дивно, до цього його привчають підкресленою, навіть надмірною свободою у ранніх роках життя» [5, с. 81].

У своїх дослідженнях японського ха-

рактеру Р. Бенедикт зазначала про те, що японський характер поєднує в собі велике почуття обов'язку, послуху, культу батьків, тобто життя ніби скуте обрядовими приписами, але водночас з'являються вибухи афектів, непослуху, схильності до насолоди тощо. Це пояснюється особливостями японського виховання дітей [1].

У сім'ї діє принцип суворого підпорядкування старшим. Навіть у наші дні батько дорослих синів, якщо його власний батько ще не пішов «за межу», не зробить жодної угоди, не отримавши схвалення свого батька. Батьки приймають рішення про шлюб або розлучення своїх дітей навіть тоді, коли їхнім дітям більше сорока років. Батьку, як голові сім'ї, першим подають їжу, він першим приймає ванну й кивком голови відповідає на низькі поклони членів своєї родини. Авторитет батька для дитини абсолютний. Однак перших кілька років дитину виховує мати, яка щедро її годує, нічого не забороняє. Вплив батька й матері поєднують у характері японської дитини антагонізм: сувору дисципліну та свободу. Такий підхід до виховання, на думку Р. Бенедикт, продиктований історичним розвитком Японії, а саме існування феодальної системи, яка потребувала підпорядкування, дисципліни, дотримання чіткої ієрархії тощо. Свобода японської дитини в ранньому віці під опікою матері допомагає подолати вже дорослому японцеві різні обмеження, тобто встановлюється психічна рівновага між дисципліною і свободою.

Дослідник Б. Цимбалістий виокремив одну особливість життя української родини, що на його думку, мала центральне значення на формування психіки українців. Це роль жінки-матері в житті й ментальності українського народу. Аналізуючи українських жінок, учений з'ясував такі їхні особливості. По-перше, навіть в умовах еміграції, порівняно із західноєвропейськими народами, жіночі організації українців активніші, ніж жіночі організації іспанців або німців. По-друге, наприклад, у літературі представниці слабкої статі перевершують чоловіків своїм бойовим духом і мужністю (Леся Українка, О. Те-

ліга). Видатний Іван Франко називав Лесю Українку єдиним чоловіком в українській літературі. Яскравим прикладом сучасної героїчної жінки є військовополонена Н. Савченко. І таких прикладів нам не бракує. По-третє, у фольклорі, театральних виставах, анекдотах з'ясовуються родинні ситуації, у яких жінка домінує над чоловіком, наприклад, «чоловік голова, а дружина шия, куди поверне так і буде», а то й б'є його за «ледачість»... Таке становище чоловіків Б. Цимбалістий пояснює типом нашого суспільства й культури. Чоловіки на підсвідомому рівні бажать бачити такими своїх жінок, орієнтуючись на образ своєї матері. Ми знаємо, що підсвідомий образ матері спрямовує хлопця, чоловіка шукати собі власне схожу на маму супутницю життя, а дівчина навпаки, намагається віднайти у майбутньому чоловікові риси батька.

Жінка-мати має особливе значення в ментальності українців. Взаємовідносини матері-дитини, які формуються в ході розвитку прив'язаності в перші два роки життя, утворюють основу всіх майбутніх відносин. Перший подих, перший дотик, перша посмішка – це пов'язано з мамою, яка є всесвітом дитини. За традицією мама співала колискових пісень, через які дитині передавалася мудрість предків. Навіть існувало на Сході повір'я про те, що погані люди виростають через те, що мама не співала їм колискових. Колискова пісня є унікальним засобом розвитку дитини, оскільки дитина слухає пісню всім своїм тілом, тому що вона впливає на всі основні органи відчуття дитини. Відповідно це впливає на фізичний і психічний розвиток дитини – емоційні, когнітивні, пізнавальні процеси. Колискові допомагають малюку швидше одужати, коли він хворіє, перенести хворобу легше. Мама через колискову пісню знайомить дитину з оточуючим світом, людьми, рідною мовою. Слухаючи колискові пісні, дитина захищає свою психіку від стресів і емоційної нестійкості.

Учений Г. Харлоу, проводячи експерименти на мавпах, виявив, що останнім для доброго самопочуття необхідна не тільки їжа, а й увага матері [12]. «Експеримент

з кам'яним обличчям» був проведений Е. Троніком із 3-місячними малюками з метою виявлення взаємних очікувань батьків і дітей. У ході експерименту батьки дивилися на дитину, але беземоційно («кам'яне обличчя»). Поведінка малюка змінювалася від плачу до гикавки, тобто експериментально була доведена важливість емоційного контакту між дитиною та матір'ю [14].

Так, Дж. Боулбі в монографії «Материнська турбота й психічне здоров'я» в 1951 р. зазначав, що ситуація, коли відбувається цілковита депривація материнської турботи, різко негативно впливає на процес розвитку дитини, і насамперед, може заблокувати потенційні можливості встановлювати відносини з іншими людьми. Автор вказував на соціальну (позбавляла досвіду, необхідного для розвитку емоцій), інтелектуальну (недостатньо іграшок, пізнавального досвіду), соціально-емоційну (позбавлення тактильного контакту, погляджування) депривацію. Крім того, важливим чинником багатьох невротичних симптомів, особистісних розладів, сімейних проблем є й неадекватне «патогенне» батьківське виховання». Дитина в ранньому віці повинна виховуватися в атмосфері емоційної теплоти й прив'язаності до матері на підставі інтимних і стійких емоційних зв'язків, які для обох є джерелом задоволення і радості [11].

Учені З. Фройд, Р. Шпіц постійно підкреслювали, що в перший рік життя дитини основні зусилля спрямовані на виживання, а також на формування й розвиток адаптаційних механізмів. У цей період життя дитина цілковито безпорадна й тому мати повинна дати дитині все необхідне для життя й розвитку [7; 9]. Незважаючи на деякі розходження в термінології, психоаналітично орієнтовані автори сходяться в розумінні основного механізму психічної депривації в дитячому віці. Цей механізм полягає в передчасному розриві або патологічному характері первинного емоційного зв'язку дитини з матір'ю.

Як зауважив Б. Цимбалістий, у переважній більшості українців їхнє дитинство асоціюється з глибокою любов'ю до

матері. Однак постать батька згадується невиразно, що свідчить про незначний вплив на їхнє життя в дитинстві. Наприклад, радянські українці, змогли зберегти релігійну свідомість, віру, завдяки віруючій матері, навіть під шаленим тиском атеїстичної пропаганди. У релігійному житті українців часто переважав культ Богоматері, ніж культ Богочоловіка, що спостерігається досі.

Учений, досліджуючи життя селян (виховання дітей) у Галичині, отримав такі результати: вихованням дітей займаються жінки, батько зберігає за собою право час від часу на покарання дитини. Тобто батько для української дитини є недоступним і караючим авторитетом. Існує й інший тип батька – доброго, лагідного, який опікується дитиною. Однак основна місія у вихованні дитини покладена на матір [8].

Матріархальне виховання є важливим наслідком у формуванні характеру української дитини. І це питання потребує додаткового вивчення, оскільки, згідно зі статистичними даними, у більшості українських сімей панує матріархат.

Якими є наслідки такого впливу на психіку дитини? Українська дитина не може легко ідентифікуватися з батьком, адже він мало нею цікавиться. Відповідно вона ідентифікується з матір'ю, яка піклується й захищає від батька. Тобто норми, цінності, ідеали дитини підпорядковуються нормам, цінностям, ідеалам жіночої свідомості. Можливо звідси «філософія серця» П. Юркевича або «кордоцентричність українців» О. Кульчицького?

Звісно, вплив батька існує, але сам батько дуже «материнський», якому притаманні доброта, добродушність, лагідність, ніжність, м'якість, сердечність. Ці риси сприяють тому, що українська родина обирає життя в невеликих групах, де цінуються теплі взаємини, й майже відсутня позиція чоловіка здобувача, активність якого реалізується в зовнішньому світі. А це типово жіноча спрямованість на внутрішній світ. Наприклад, український «батькотаман», як ідеал, це не тип англійського військового провідника, відважного, енергійного, маломовного, ідейного, аскетич-

ного, але це отаман, що всіма опікується, дбає про всіх, є зрозумілим для кожного, радиться перед кожним рішенням, тобто – «отаман із материнськими рисами» [8].

У своїх дослідженнях М. Мід на прикладі трьох племен із Нової Гвінеї ілюструє типово чоловічі й жіночі риси характеру, що можуть бути зумовлені культурою, тобто бути продуктом спільноти. У племені Арапешів суспільство вважає поганим і неморальним мати амбіції до влади. Чоловіки й жінки там миролюбні, добродушні, «материнські». Однак плем'я Мундугуморів войовниче: у полюванні й війнах беруть участь чоловіки й жінки. У третьому племені – Чамбулів, де чоловіки є головами родин, норми «чоловічої й жіночої поведінки» перевернуті. Жінки турбуються про матеріальне забезпечення родини (полювання, риболовля), а чоловіки – ніжні, вразливі, займаються декорацією, вишиванням, танцями, мистецтвом. Отже, чоловічі або жіночі риси характеру залежать від типу культури [13].

Щодо української родини, яка піддається превалюючому материнсько-жіночому впливу цей вплив відображається й на ставленні українців до влади й авторитету в суспільстві. Дитина мусить підкорятися батьку зі страху, але всередині не любить його й бунтує. Тобто зовні дитина демонструє покірність, а всередині у неї закипає внутрішній протест і ненависть до батька. Щойно дитина дорослішає, вона намагається від'єднатися, вирватися з-під влади батька. Таку ж саму позицію людина займає й у суспільному житті відносно влади, яка, на її думку, є чужою й деспотичною. Тобто владу та її представників українець сприйматиме з недовірою, ворожістю, а підкорятиметься лише зі страху. У разі падіння чужої деспотичної влади серед українців найчастіше панував анархізм. Тобто після смерті грізного «батька» (влади), «сини матері» України стараються не допустити, щоб хтось із них зайняв головне місце, вони не бажають відновлення влади над собою, оскільки вона для підсвідомості українця – це постійне насилля, страх, відроза. Відповідно найкращий варіант – коли кожен сам собі пан

і всі рівні між собою. Якщо всі рівні, як «сини» однієї матері, не можна допустити, щоб один із них став головним. Так, Б. Цимбалістий зазначає, що у таких неусвідомлених переживаннях ще з раннього дитинства формується рівність усіх, тобто «анархічність» української психіки, як невміння встановити свою владу та втримати її. Наприклад, в українських родинах після смерті батька найстарший син не перебирає керівництва родиною, тобто не переймає всієї батьківської влади, як це відбувається у багатьох патріархальних народів. Натомість сини, як рівні між собою, діляться владою. В Україні ніколи не було звичаю передавати всю землю як неподільну спадщину найстаршому синові, її ділили між синами й доньками.

Дослідник Я. Ярема у своїй науковій розвідці «Дитячі переживання і творчість Шевченка зі становища психоаналізу» зазначав про важливість дитячих років таке: «Несвідомі сили інфантильного походження можуть стати добродійними геніями в людині, що спричиняють найвищі мистецькі чи релігійні об'явлення, то чорними демонами, які руйнують спокій і здоров'я душі, штовхають людину до злочинів і всяким іншим способом роблять її нежиттєздатною та трагічно нещасною» [10, с. 176].

Саме в тих ранніх переживаннях українського немовляти коріниться вихідна база для життєвого оптимізму, для морально-психічної незламності українського народу.

Висновки

Отже, уточнено психологічні погляди Б. Цимбалістого на формування психіки українців. Механізмом передачі національних рис із покоління в покоління, на думку вченого, є родинне виховання, що розглядається ним крізь призму культурно-антропологічного підходу.

Показано домінуючу роль матері у вихованні української дитини, що має центральне значення для формування психіки українців. Українська дитина ідентифікується з матір'ю, яка піклується й захищає від батька. Тобто норми, цінності, ідеали

дитини підпорядковуються нормам, цінностям, ідеалам жіночої свідомості.

З'ясовано, що вплив батька існує, але він сам дуже «материнський», якому притаманні доброта, добродушність, лагідність, ніжність, м'якість, сердечність. Ці риси сприяють тому, що українська родина обирає життя в невеликих групах, де цінуються теплі взаємини, й майже відсут-

ня позиція чоловіка здобувача, активність якого реалізується в зовнішньому світі.

Материнсько-жіночий вплив позначається й на ставленні українців до влади. Владу та її представників українець сприймає з недовірою, ворожістю, а підкоряється лише зі страху. Перспективи подальшого вивчення вбачаємо у з'ясуванні ролі батьків у вихованні дітей у сучасних українських сім'ях.

Література:

1. Бенедикт Р. Хризантема и меч : Модели японской культуры / Р. Бенедикт. – М. : РОССПЭН, 2004. – 256 с.
2. Кульчицький О. Риси характерології українського народу / О. Кульчицький / Енциклопедія Українознавства – І (загальна частина) Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. – Том 2. – С. 708-718.
3. Кульчицький О. Світовідчуження українця / О. Кульчицький // Українська душа, Нью-Йорк – Торонто : Ключі, 1956. – С. 13-25.
4. Кульчицький Олександр. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза // О. Кульчицький. – Мюнхен-Париж, Український Вільний Університет, 1985. – 192 с. – Серія : монографії ч. 42.
5. Овчинников В. Ветка сакури / В. Овчинников. – М. : Молодая гвардия, 1971. – 224 с.
6. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. Репринтне відтворення видання 1918 року. – К. : Абрис, 1991. – 272 с.
7. Фрейд З. О психоанализе // З. Фрейд Психология бессознательного : [сб. произв.]. / Сост. М. Г. Ярошевский. – М. : Просвещение, 1989. – с. 456.
8. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Б. Цимбалістий // Українська душа, Нью-Йорк – Торонто : Ключі, 1956. – С. 26-43.
9. Шпиц Р. А. Первый год жизни: психоаналитическое исследование нормального и отклоняющегося развития объектных отношений / Р. А. Шпиц, В. Г. Коблинер / [пер. с англ.]. – М. : Геррус, 2000. – 384 с.
10. Яким Ярема / Упорядкув., ред. і прим. С. Яреми. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 244 с.
11. Bowlby J. Maternal care and mental health / J. Bowlby. – Geneva World Health Organization. Monograph series No 2. – 1951. – p. 510.
12. Harlow, H. F. (1959). Love in infant monkeys. Scientific American, 201 (6), p. 68-74.
13. Mead M. Growing up in New Guinea. A Comparative Study of Primitive Education. Laurel, N. Y., 1930. – p. 406.
14. Tronick, E. Z. (1989). Emotions and emotional communication. American Psychologist, 44, p. 112-119.

Особенности мотивации украинцев, мобилизованных для защиты Отечества

Н.Н. Мась

кандидат психологических наук, начальник отдела гуманитарных и геоинформационных исследований научно-исследовательского центра, Военный институт Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Н.А. Сторожук

кандидат психологических наук, научный сотрудник отдела гуманитарных и геоинформационных исследований научно-исследовательского центра, Военный институт Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

А.Ф. Прилипко

кандидат психологических наук, заместитель начальника Военного института Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Постановка проблемы

Сегодня Украина переживает важный момент в своей истории. Сохранение государственной независимости побуждает украинцев брать в руки оружие. В стране планируется очередная волна мобилизации. И мы наблюдаем уникальное социальное явление – в военные комиссариаты приходят юноши и девушки, мужчины и женщины как добровольно, так и по повестке.

В статье проанализированы ведущие мотивы мобилизованных и добровольцев, детерминирующие формирование инициативных, ориентированных на максимальные достижения, способных к выполнению военных задач защитников Отечества.

Ключевые слова: мотивация, направленность, цель, смысл, детерминанты.

У статті проаналізовано провідні мотиви мобілізованих і добровольців, що детермінують формування ініціативних, орієнтованих на максимальні досягнення, здатних до виконання військових завдань захисників Вітчизни.

Ключові слова: мотивація, спрямованість, мета, сенс, детермінанти.

The paper analyzes major motivations mobilized volunteers and determining the formation of initiative aimed at achieving the maximum capable of performing military tasks Defenders of the Fatherland.

Keywords: motivation, focus, purpose, meaning, determinants.

Что мотивирует украинцев вступать в ряды Вооруженных Сил Украины, брать в руки оружие? В этом мы попытаемся разобраться, используя результаты экспресс-опроса, проведенного авторами данной публикации.

Анализ последних исследований и публикаций

При анализе научных публикаций и периодических изданий в СМИ, посвя-

щенных современным вооруженном конфликтам, можно констатировать наличие значительного интереса к проблеме изучения и формирования мотивации граждан страны к защите Отечества от военных угроз. Разработкой практических и теоретических аспектов проблемы мотивации занимаются как отечественные, так и зарубежные ученые: М. Дьяченко, М. Зубалий, А. Кандыбович, О. Крижановский, К. Масюченко, А. Столяренко, С. Съедин, В. Третяков, М. Тымчик, Ю. Шеремет, Н. Феденко, Ф. Железняк, Г. Реувен, К. Тайанг и другие.

На сегодняшний день усиление интереса к мотивации как движущей силе человеческого поведения, побуждающей и смыслообразующей стороне личности, связано также с большими изменениями в социально-политической и экономической ситуации в стране, с изменениями в массовом сознании граждан Украины, детерминированными проведением антитеррористической операции на территории государства.

Не решенные ранее составляющие общей проблемы

Требуют исследования особенности мотивации украинцев, мобилизованных для защиты Родины в современных условиях.

Формулирование целей статьи

Исследовать особенности мотивации мобилизованных украинцев в современных условиях.

Изложение основного материала исследования

Обратим внимание на наблюдающийся в Украине ренессанс мотивации воинской деятельности, что является важным звеном в цепочке преобразований, которые происходят в ходе трансформации современного украинского общества, в целом, и Вооруженных сил Украины, в частности. При этом важным фактором, способствующим формированию мотивации данной группы украинцев (в дальнейшем мы будем их называть «мобилизованные» и «добровольцы»), должна стать возможность удовлетворения социальной потребности

– потребности в мирной жизни, потребности работать и растить детей в мирном социуме, потребности самостоятельно выбирать для своей страны путь ее развития. Все это реализуется в необходимости защитить Родину.

Именно мотивация мобилизованных и добровольцев способствует формированию инициативного, ориентированного на максимальные достижения, способного к воинской деятельности защитника Родины.

Как справедливо отмечает Т. Кудрина, понятия «мотивация» и «мотив» является ведущим в психологии. С одной стороны, мотивацию понимают как совокупность внешних и внутренних факторов, которые объясняют движущие силы, характер развития, результаты поведения и деятельности. С другой стороны, мотивация как динамическая характеристика поведения и деятельности содержит более или менее стойкие личностные характеристики – мотивы. Последние принимают участие в процессе мотивации как внутренние факторы, их система, или иерархия, определяет центральное звено в структуре личности – направленности. Направленность, в свою очередь, влияет на характер поступков личности и определяет ее жизненный путь [2, с. 5].

Известно, что мотив – это движущая сила деятельности, которая взаимосвязана с удовлетворением потребностей субъекта. Мотив – это определяющий выбор направленности деятельности, предмет (материальный или идеальный), ради которого она осуществляется. Мотив – это осознанная причина, лежащая в основе выбора деятельности и поступков личности [1; 7; 8].

Отметим, что основными функциями мотивов являются: смыслообразующая, побудительная и направленности действия [2; 5; 6].

Как известно, патриотизм предусматривает гордость за материальные и духовные достижения своего народа, своей Родины, желание сохранить ее уникальные культурные особенности, защиту интересов своего общества и народа в целом. Историческим источником украинского пат-

риотизма является героическое прошлое Украины, жизнь и деятельность выдающихся политических деятелей, ученых, писателей, поэтов, родной язык, национальные традиции, культ семьи, образование, религия и т.п. [3, с. 178].

Особое внимание С. Рубинштейн уделял смыслообразующей функции мотивов. Он писал: «Детерминация через мотивацию – это детерминация через значимость явлений для человека. Значение и смысл предметов и явлений есть то, что детерминирует поведение человека» [4].

Сегодня в действиях украинцев, приходящих в военкоматы, активно реализуется смыслообразующая функция мотивации. Смысл их поведения в активной деятельности, направленной на защиту Родины. Современные украинцы стремятся, во что бы то ни стало, защитить страну, ее культуру, историю, традиции.

Обратим внимание на то, что побудительная функция и функция направленности действия реализуются через мотивационно-смысловые и целевые детерминанты, которые образуют целостный комплекс регуляции деятельности. Мотивы влияют на деятельность, ее общий характер и эффективность опосредовано – через цели.

Так, цель – это осознанный образ будущего результата. В отличие от целей, далеко не все мотивы осознаваемы человеком. Мотив деятельности всегда один, а целей может быть много: они создают либо временную, либо иерархическую структуру в рамках общей неизменной направленности деятельности. В некоторых случаях цель и мотив могут совпадать; тогда предполагаемый результат действий и будет тем, что побуждает и направляет деятельность [2, с. 25].

Таким образом, мы можем утверждать, что целью прихода в военкоматы мобилизованных и добровольцев является в первую очередь мир в Украине.

Реализация целей статьи, побуждает нас определить факторы, определяющие социальное поведение личности. К таковым относят, во-первых, социальные установки, позиции, аттитюды, традиции

и обычаи; во-вторых, система жизненных ценностей, ориентирующих жизнь человека, которые были им выработаны. То есть все то, к чему стремится человек, на что сориентирована его жизнь.

Акцентируем внимание на том, что мотивация социального поведения – это динамическая ситуативно изменчивая система факторов, которые в едином пространстве и времени влияют на социальное поведение человека, побуждают его к определенным действиям и поступкам.

Кроме мотива определенного поведения к мотивационно значимым факторам относят: ценность цели, вероятность ее достижения в определенной ситуации, оценка собственных возможностей, которые часто приобретают социальную окраску, а также четкое осознанное и правильное определение того, что зависит от удачи (стечения обстоятельств), а что от приложенных усилий [2, с.163].

Рассмотрим патриотизм как ценность цели, определяющей сегодня поведение украинских мужчин и женщин, которые для защиты своей Родины берут в руки оружие.

Так, философы и политологи определяют патриотизм как общественный и моральный принцип, который характеризует отношение людей к своей стране и проявляется в определенном способе действий и сложном комплексе общественных чувств, называемых любовью к Родине. Это одно из глубоких чувств, которое закреплялось столетиями и тысячелетиями в развитии отдельных этносов. Это социально-политическое явление, которому присущи естественные истоки, собственная внутренняя структура, которая в процессе общественного развития наполнялась различным социальным, национальным и классовым содержанием [3].

Социальные психологи определяют патриотизм как определенное моральное отношение и оценку личностью элементов отчизны. В конкретно-историческом рассмотрении, появившись вследствие развития человеческого общества, социально-моральные в своей основе патриотические чувства приобретаются личностью не

только через биологическую наследственность, а непременно под влиянием социальной среды, воспитания – социализации в широком смысле слова.

С учетом вышеизложенного проанализируем данные, полученные во время экспресс-опроса, который проводили военные психологи Военного института Киевского национального университета имени Тараса Шевченко в течение двух недель. Опрашивались военнослужащие Вооруженных сил Украины, которые проходят обучение (переподготовку) на базе Военного института Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. Целью их обучения является подготовка к выполнению боевых задач в зоне активных боевых действий на востоке страны. Вид опроса – сплошной.

Так, генеральная совокупность представлена 343 военнослужащими. Генеральная совокупность представлена такими категориями респондентов: 261 человек (76%) – мобилизованные, то есть военнослужащие, которые прибыли в военкомат по повестке, и 82 человека (24%) – добро-

вольцы, то есть люди, которые пришли в военкомат добровольно, без повестки.

Среди респондентов три женщины, из которых две мобилизованные и одна – доброволец.

Респондентам предлагалось ответить на вопрос, готовы ли они отбыть в зону активных боевых действий на востоке Украины. Позитивный ответ дали 75% респондентов, что составило 257 человек. Среди них 82 военнослужащих-добровольцев и 175 военнослужащих из числа прибывших в военкомат по повестке.

Выводы

Таким образом, мы можем утверждать, что подавляющее большинство респондентов-военнослужащих, которые проходят обучение (переподготовку) для выполнения задач в зоне боевых действий на востоке Украины, понимают необходимость защиты независимости Родины. Именно это дает нам основания утверждать, что чувство патриотизма и чувство долга перед будущим своей Родины побуждает военнослужащих брать в руки оружие для защиты ее суверенитета.

Литература:

1. Краткий психологический словарь / Ред.-сост. Л. А. Карпенко ; Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2 изд., расш., испр. и доп. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – С. 200.
2. Куріна Т. С. Психологія мотивації : підручник / Т. С. Кудріна. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 239 с.
3. Неруш М. В. Національно-патріотичне виховання в програмі діяльності громадсько активних шкіл в контексті підручника для керівника закладу освіти / М. В. Неруш // Проблеми сучасного підручника. – 2012. – № 13. – С. 177-183.
4. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1999. – 720 с.
5. McDuffee, A. Dollar-Driven Recruiting [Electronic resource] / Allen McDuffee // The Nation. – 2008. – May 16. – URL : <http://www.thenation.com/doc/20080602/mcduffee/print>.
6. Reuven G. The Motivation for Serving in the IDF / Gal Reuven // Mirror of Time / Strategic Assessment. – 1999. – December. – Vol. 2, No. 3.
7. Reuven, G. Portrait of the Israeli Soldier. Contributors / Gal, Reuven ; Greenwood Press. Place of Publication. – Westport, CT. Publication, 1986. – P. 58.
8. Qiao Taiyang. Military Motivation / Qiao Taiyang // The Chinese Way [Electronic resource]. – URL: <http://blogs.hbr.org/frontline-leadership/2010/11/military-motivation-the-chines.html>

Аналіз внеску представників системної сімейної психотерапії у становлення психології сім'ї як наукової галузі

О.А. Посвістак

кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і політології, Хмельницький національний університет

У статті досліджено внесок представників основних напрямів системної сімейної психотерапії: структурного, стратегічного та системного М. Боуена, у становлення психології сім'ї як наукової галузі.

Ключові слова: психотерапія сім'ї, структурний напрям сімейної психотерапії, системний напрям, теорія сімейних систем М. Боуена.

В статье исследован вклад представителей основных направлений системной семейной психотерапии: структурного, стратегического и системного М. Боуэна, в становление психологии семьи как научной отрасли.

Ключевые слова: структурное направление психотерапии семьи, системное направление, теория семейных систем М. Боуэна.

The abstract theorems of the main fields of systemic family therapy, structural and strategic approaches and theories of family systems of M. Bowen are analyzed; their contribution to the establishment of psychology of the family as a scientific field is revealed.

Keywords: structural and strategic approaches, theory of family systems of M. Bowen.

Постановка проблеми

У ХХІ ст. в умовах постійних трансформацій, які переживає сім'я, перед фахівцями стоїть завдання вивчення її проблем з метою кваліфікованого надання психологічної допомоги. У зв'язку з цим необхідним видається аналіз теоретичних підходів до вивчення сім'ї, що допоможе досягти більш глибокого розуміння теоретичних засад, на яких базується психологія сім'ї та практика сімейної психотерапії. Психологія сім'ї є міждисциплінарною галуззю науки. Аналіз сутнісної характеристики її теоретико-методологічних основ дав змогу дійти висновку, що в її основі лежить систематизована сукупність підходів, методів, прийомів дослідження та теоретичні конструкції, сформульовані в межах інших наук, галузей психології та практики сімейної психотерапії та сімейного консультування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Внесок представників наукових кіл у становлення психології сім'ї як наукової

галузі розглядали Л. Шнейдер, О. Карабанава, О. Мінеєва, А. Лідерс. Особливості теоретичних підходів, розроблених у межах сімейної психотерапії, аналізують Д. Браун, Д. Крістенсен, В. Слєпкова, А. Холмогорова, А. Черніков, А. Варга [1; 2; 3; 7].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Попри значну кількість досліджень аналіз праць учених свідчить, що в науковій літературі майже відсутні системні дослідження, що описують внесок представників сімейної психотерапії в становлення психології сім'ї, а саме її системного підходу.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз внеску представників основних підходів системної сімейної психотерапії у становлення психології сім'ї як наукової галузі: структурного, стратегічного та теорії М. Боуена

Виклад основного матеріалу дослідження

Вивчення наукових джерел свідчить про те, що з 1970 по 1985 рр. відбувається розквіт сімейної терапії, коли першовідкривачі засновували навчальні центри і розробляли зміст своїх моделей. Так, М. Ніколс і Р. Шварц виділяють три підходи до сімейної терапії, які орієнтуються на роботу з окремими пацієнтами: емпіричний, психоаналітичний і поведінковий, і три тих, що стали продуктами системної революції: структурний, стратегічний і боуенівський [5, с. 106]. Свідченням авторитетності другої групи підходів є те, що нині, за винятком нью-йоркського Інституту сім'ї ім. Н. Аккермана, який зберіг вірність принципам психоаналізу, підготовка сімейних психотерапевтів у США ведеться на основі теорії систем. Остання є перенесеною у сферу сімейних відносин загальною теорією систем (ЗТС), розробленою у 20-х роках і широко застосовуваною у фізиці, кібернетиці, електроніці тощо [1, с. 61-62].

Слід зазначити, що системна сімейна психотерапія розглядає сім'ю як соціальну систему, як комплекс елементів і їхніх властивостей, що перебувають у динамічних зв'язках один з одним [7]. Системні сімейні психотерапевти визначають себе як частину більш великих систем зовнішнього оточення (сусідів, громади, школи), які мають вплив на систему сім'ї пацієнта [1, с. 61].

Основою системної сімейної психотерапії є кібернетика, теорія систем Л. фон Берталанфі, роботи Г. Бейтсона (модель «подвійного затиску»), філософія радикального конструктивізму (Х. фон Ферстер, Е. фон Глазерфельд), роботи П. Вацлавіка і С. Шазера, як засновника підходу, орієнтованого на рішення. На особливу заслугу авторська теорія Л. Берталанфі, створена на початку 50-х років. Учений розробив варіант ЗТС стосовно живих організмів, представивши їх у вигляді відкритих систем, здатних зберігати цілісність у процесі взаємодії та обміну інформацією із зовнішнім середовищем. У теорії біологічних систем Л. Берталанфі всі живі підсистеми більшої системи впли-

вають одна на одну, одночасно відчуючи вплив цілісного організму [2].

У застосуванні до людської сім'ї теорія Л. Берталанфі представляє концептуальне зрушення у розвитку психологічного мислення убік від З. Фрейда, який розглядав людину як окремо взятого індивіда. За Л. Берталанфі, індивіди і малі сімейні групи (діти, батьки, чоловіки, жінки і т.д.) визначаються як підсистеми великої цілісної системи – сім'ї. За цією теорією, поведінка будь-якого індивіда впливає на всю систему та інші підсистеми, одночасно відчуючи вплив з їхнього боку.

Логіка розгортання теоретизації предмету дослідження потребує детальнішого аналізу тих теоретичних підходів до системної сімейної психотерапії, які сформувалися на основі ідей Л. Берталанфі та стали основою психології сім'ї: насамперед, структурного та стратегічного підходів.

Засновником структурної сімейної терапії вважається С. Мінухін. Він та його колеги, зокрема, Б. Монтальво, Дж. Хейлі, М. Уолтерс, Ч. Фішман, К. Маданес та ін., працюючи в дитячій клініці Філадельфії, більше звертали увагу на клінічну терапію, ніж на розроблення теорії [1, с. 61; 5, с. 107]. Вони розглядають сім'ю не як суму окремих особистостей, а як єдиний організм, як базисну людську систему, а симптом вважають породженням або наслідком інтераційних і структурних проблем, що виникли в самій сімейній системі. У межах сімейної системи виділяють підсистеми, кожна з яких, виконує певні функції. Так, подружня підсистема визначає функціонування сім'ї та включає в себе тільки патерни транзакцій, пов'язані з проявом уваги один до одного [3, с. 68]. Батьківська підсистема об'єднує патерни взаємодії, що виникли при вихованні дітей. Батьківська і подружня підсистеми включають одних і тих же індивідів, але це дві різні підсистеми (або два набори поведінкових патернів), адже одна включає взаємодії типу чоловік – дружина, а інша типу батько – мати. Учені С. Мінухін і Ч. Фішман запропонували термін холон, за допомогою якого зручно позначати пересічні, але, безсумнівно, різні ролі в сім'ї [4, с. 16].

Підсистема сиблінгів, членами якої є діти, виконує функцію навчання спілкуванню з однолітками, у тому числі з урахуванням їхнього авторитету.

У системи і підсистем існують *межі* (чітко визначені транзакційні патерни) – це способи, правила взаємодії між індивідами і підсистемами, настільки звичні, що альтернативні варіанти взаємодії навіть не розглядаються. Якщо ж той чи інший вид взаємодії повторюється, то формується патерн або встановлюється межа, що визначає поведінку членів сім'ї в разі подружнього конфлікту. *Зовнішнє втручання* є фактором, що впливає на окремих членів сім'ї. Так, С. Мінухін описує вісь, на одному кінці якої розташовуються сім'ї з надмірно проникними або дифузними межами між підсистемами; на іншому кінці цієї уявної осі розміщені так звані роз'єднані сім'ї – сім'ї з непроникними, або ригідними межами [3, с. 70].

Беручи за основу ідеї С. Мінухіна, К. Таркелсен (1980 р.) встановив, що *патерни транзакцій еволюціонують*, адже кожен етап життя пов'язаний із появою у членів сім'ї нових потреб і задоволення цих потреб вимагає створення нових патернів транзакцій [3, с. 73-74].

У 1980-і рр. структурну теорію розкрили через механістичність і спрощеність, а на перший план виходить стратегічний підхід. Він розроблявся представниками трьох творчих груп: групи короткострокової терапії в Інституті психічних досліджень Дж. Уклендом, П. Вацлавіком і Р. Фішем; співдиректорами Інституту сімейної терапії у Вашингтоні Дж. Хейлі та К. Маданес; М. Сельвіні Палаццолі та її колегами в Мілані. Провідний вплив на стратегічну терапію справили ідеї М. Еріксона [3, с. 102; 5].

Стратегічний і структурний напрями сімейної психотерапії мають загальні теоретичні конструкти: аналізують проблему сім'ї в конкретній інтеракційній ситуації, вважають, що сім'я стикається з труднощами при переході з одного етапу розвитку на інший, сімейна система прагне до збереження гомеостазу і патернів взаємодії, чому й сприяють симптоми.

Очевидно, що аргументоване обґрунтування внеску представників структурного напрямку сімейної психотерапії у становлення психології сім'ї як наукової галузі потребує більш ґрунтовного та логічного висвітлення особливостей підходу до аналізу сім'ї. Так, сімейні психотерапевти стратегічного напрямку аналізують сімейну систему крізь призму чотирьох елементів: *симптомів, метафор, ієрархії, розстановки сил (влади)* [4].

Учені П. Вацлавік, Дж. Укленд, Р. Фіш (1974 р.) та Дж. Хейлі (1976 р.) дійшли висновку, що *симптоми* характеризують не стільки окремого індивіда, скільки способи взаємодії членів сім'ї між собою. Симптом вони розуміли як комунікативний акт, за допомогою якого передається повідомлення. Симптом, зазвичай, з'являється в тому разі, коли людина «застрягає» на якійсь певній ситуації, не може іншим способом вийти з неї. Вважали, що симптоми підтримують гомеостатичний баланс у сімейній системі. Крім того, симптоми можуть бути формою прояву поведінкових *метафор* при взаємодії членів сім'ї між собою (наприклад, депресія може бути засобом вираження незадоволеності шлюбними відносинами). Повідомлення – метафора зазвичай включає явний елемент (наприклад, «У мене болить голова»), а також прихований підтекст (наприклад, «Я потребую уваги»).

Симптоми можуть служити вираженням проблеми в *ієрархічно організованій структурі*, наприклад, бути спробою вирішення проблеми, пов'язаної з розподілом влади в сім'ї. Сенс симптомів вдається зрозуміти, беручи до уваги структуру владної ієрархії. Зазвичай батько має владу над дитиною, перебуває на вершині піраміди влади. Поява у дитини симптому (наприклад, втеча з дому) дає змогу змінити *розстановку сил* [4, с. 102-103].

Стратеги ставлять за мету зміну дисфункційних способів спілкування всередині сім'ї [1, с. 62]. Однак методи, які використовують у роботі стратегічні терапевти, є досить маніпулятивними, зокрема, рефреймінг [8]. У цьому полягає найбільш суттєва різниця між стратегічним і струк-

турним підходами до системної сімейної психотерапії.

Таким чином, ми проаналізували основні положення теоретичних підходів до системної сімейної психотерапії, що сформувалися на базі розробок Л. Берталанфі, а відтак розширили актуальний простір теоретичного пізнання тих ідей, які лягли в основу психології сім'ї. Водночас, задля вичерпності дослідження, варто звернути увагу на третю школу системної сімейної терапії, пов'язану з іменем М. Боуена. Від двох проаналізованих вище теоретичних підходів її відрізняє те, що основу теорії М. Боуена становить не загальна теорія систем Л. Берталанфі, а *біологічне вчення*. Боуен розглядає людську поведінку та емоції як продукт еволюції [7, с. 155]. Теоретичні конструкції М. Боуена стали частиною трансгенераційної сімейної психотерапії, яка об'єднує кілька теоретичних і практичних підходів, загальним для яких є врахування сімейної динаміки впродовж низки поколінь та опора на психоаналіз [3, с. 130].

Боуен працював над створенням теорії виникнення емоційних розладів, що не суперечила б біології. Він об'єднав учення З. Фрейда про несвідоме, дарвінівську теорію еволюції, а також результати своїх досліджень сімей хворих на шизофренію (1957 р.), і висловив гіпотезу, що емоційні розлади є побічним продуктом людської еволюції. Розвивав ідею про те, що людина має дві системи функціонування: *емоційну систему*, спільну з нижчими представниками тваринного світу, і *розумову систему*, яка з'явилася, за еволюційними мірками, порівняно нещодавно [7, с. 167]. Ступенем диференціації цих систем визначається здатність індивіда до збереження власного «Я» у відносинах з іншими.

На основі цієї теорії М. Боуен розробив *концепцію диференціації свого «Я»*: кожна людина має певний рівень відчуття того, де закінчуються цінності й установки іншого та починаються його власні. Теоретично, сімейні пари можуть варіюватися від «не мають свого «Я»» (схильних до емоційно реагування) до «володіють розвиненим «Я»» (здатних міркувати). Оскільки біль-

шість пар перебувають десь посередині між цими двома крайнощами, усі вони є в стані певного емоційного напруження.

Проаналізувавши відносини в *діадах*, він дійшов висновку, що неминуче виникає конфлікт, коли один партнер емоційно реагує на інший до тих пір, поки не виникне загроза для відносин. У цей момент в діаду вводиться третя особа або щось інше (наприклад, алкоголь або робота) з метою послабити напруження. Це зумовлює виникнення *триангуляції* [3, с. 137].

Суть *концепції триангуляції М. Боуена* полягає в тому, що «трикутники відносин» неминуче виникають у тому разі, коли пара вирізняється надмірно низькою диференціацією емоцій і розуму та потребує того, щоб пом'якшувати конфлікти і позбавлятися від зайвого напруження за рахунок третьої особи. У сім'ях із високою диференціацією «Я» пом'якшення стресу відбувається практично без шкоди для індивідуальності кожного. У сім'ях із низькою диференціацією емоційна реактивність проявляється в утворенні безлічі пов'язаних між собою «трикутників відносин» [3] та виникненні інших способів управління недиференційованим загальним «Я»: подружні конфлікти, дисфункції одного з партнерів, проекції проблем на дітей.

Боуен виділяє та аналізує *симптоми недиференційованості подружніх відносин: подружній конфлікт і дисфункція одного з подружжя*. Він також встановив, що коли у батьків міжособистісні відносини характеризуються низьким рівнем диференціації, вони часто проєктують недолік диференціації на одного або кількох дітей – у цьому полягає суть розробленої М. Боуеном концепції *процесу сімейної проєкції*: рівні диференціації переходять через кордони між поколіннями.

Заслуговує на увагу сформульована М. Боуеном *концепція емоційного відділення*, яка розглядає способи, що використовують люди з різними рівнями диференціації. Учений розрізняє *псевдовідділення, емоційне відділення та емоційний розрив*. Псевдовідділення характеризується припиненням контактів з батьками, дистан-

ціювання від них. Наслідком стає емоційне відчуження між батьками й дітьми при збереженні залежності один від одного, емоційний розрив між поколіннями. У сім'ях із відносно високим рівнем диференціації відбувається емоційне відділення: діти, які подорослішали, створюють власну сім'ю, зберігаючи при цьому живий контакт із попереднім поколінням.

Концепція сімейного проєктивного процесу, розроблена М. Боуеном у 1966 р., свідчить про те, що згідно зі спостереженнями рівень диференціації у дітей, як правило, відповідає рівню диференціації у їхніх батьків. Однак у різних дітей диференціація виражена різною мірою. Така варіативність обумовлена тим, що батьки схильні розряджати напруження переважно на одному з дітей [3, с. 138].

Отже, на відміну від структуралістів і стратегів, які продовжують удосконалювати техніку прийомів сімейної терапії, теоретичні розробки школи М. Боуена відкривають нові можливості для розуміння складного світу сімейних відносин [1, с. 61-62].

Висновки

Таким чином, проведений аналіз дає змогу стверджувати, що саме представники системної сімейної психотерапії першими почали вивчати сім'ю не як сукупність окремих індивідів, а як соціальну систему,

як комплекс елементів і їх властивостей, що перебувають у динамічних зв'язках один з одним. Вони дійшли висновку, що сімейна система – це відкрита система, здатна до самоорганізації, яка перебуває в постійному взаємообміні з навколишнім середовищем. Система є первинною щодо входного в неї елементу, тому наміри і вчинки подружжя, батьків і дітей аналізували як вторинні, такі, що підкоряються законам і правилам функціонування сімейної системи, а те, що відбувається в сім'ї, часто не залежить від намірів і бажань індивідів, що входять у цю сімейну систему, оскільки життя в сім'ї регулюється властивостями системи. Це так званий принцип тотальності системи. Загалом, представники системної сімейної психотерапії зосередили увагу на аналізі дисфункційної взаємодії сімейної системи, а основна різниця між школами полягає лише в тому, яка роль відводиться сімейній системі у формуванні цієї взаємодії.

Проаналізовані підходи становлять основу системної сімейної терапії, однак їх представники не єдині використовували системну теорію у своїй роботі. Можна згадати, наприклад, гуманістичний екзистенційно орієнтований напрям і роботи представників Гейдельберзької школи. Тому, на нашу думку, перспективним у подальшому може бути дослідження внеску представників згаданих напрямів у становлення психології сім'ї.

Література:

1. Бейкер К. Г. Система охраны психического здоровья в США / К. Г. Бейкер // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 53-62.
2. Бергаланфи Л. Общая теория систем [Електронний ресурс] / Л. Бергаланфи // Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/566008/>
3. Браун Д. Теория и практика семейной психотерапии / Д. Браун, Д. Кристенсен. – 3 междунар. изд. – СПб. : Питер, 2001. – 351 с.
4. Минухин С. Техники семейной терапии / С. Минухин, Ч. Фишман. – М. : Независимая фирма «Класс», 1998. – 304 с.
5. Николс М. Семейная терапия. Концепции и методы / М. Николс, Р. Шварц. – М. : Эксмо, 2004. – 960 с.
6. Сельвини Палаццоли М. Парадокс и контрпарадокс. Новая модель терапии семьи, вовлеченной в шизофреническое взаимодействие / М. Сельвини Палаццоли, Л. Босколо, Д. Чекин, Д. Прата. – М. : Когито-центр, 2002. – 204 с.
7. Теория семейных систем Мюррея Боуэна : Основные понятия, методы и клиническая практика. – М. : Когито-Центр, 2005. – 496 с.

Система психологічного забезпечення управління персоналом як конкурентна перевага компанії на ринку праці, товарів і послуг

О.А. Філь

кандидат психологічних наук, доцент,
Університет економіки та права «КРОК»

У статті представлено методологічну основу та структуру системи психологічного забезпечення управління персоналом. Вказану систему розглянуто як конкурентну перевагу компанії на ринку праці, товарів і послуг.

Ключові слова: конкуренція, конкурентоздатність, система психологічного забезпечення управління персоналом, конкурентна перевага компанії на ринку праці, товарів і послуг.

В статье представлена методологическая основа и структура системы психологического обеспечения управления персоналом. Указанная система определена как конкурентное преимущество компании на рынке труда, товаров и услуг.

Ключевые слова: конкуренция, конкурентоспособность, система психологического обеспечения управления персоналом, конкурентное преимущество компании на рынке труда, товаров и услуг.

The article presents the methodological framework and structure of the system psychological support of personnel management. The system of psychological support of personnel management is considered as a competitive advantage on the market of labor, goods and services.

Key words: competition, competitive system of psychological support of personnel management, the company's competitive advantage in the labor market, goods and services.

Постановка проблеми

Сучасні компанії здійснюють свою діяльність в епоху високої конкуренції на ринку праці, товарів і послуг, що обумовлює важливість забезпечення їх конкурентоздатності. Посилення конкуренції провокує спокусу досягти мети недобросовісними методами (рейдерство, захоплення бізнесу та ін.), що є ознакою нецивілізованої ринкової психології сучасного суспільства, викривленої культури бізнесу. Зазначені проблеми особливо загострюються в період найбільш сильної та руйнівної конкуренції. На нашу думку, це вказує на дисонанс стрімкого розвитку цивілізованого суспільства на рівні сучасних технологій зі зворотним рухом людини до «дикої» конкуренції [13-15]. Зрозуміло, що формування цивілізованої ринкової психології, зміна «дикої» поведінки на конструктивну, продуктивну конкуренцію в суспільстві,

повинно розв'язуватися, насамперед, на державному рівні шляхом юридичних, економічних заходів [10]. Важливо при цьому інтегрувати зусилля держави з діяльністю психологів, що сприятиме комплексному та компетентному вдосконаленню як економічних факторів, так і неекономічних, психологічних (система управління персоналом з урахуванням психологічних характеристик людей, їхніх потреб, життєвих цінностей, культури, здібностей) [13].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

На сьогодні конкуренція, як і будь-який феномен, має свої позитивні та негативні аспекти. Так, наприклад, позитивним для суспільства є неперервне оновлення ринку з метою догодити споживачеві; розвиток нових галузей і технологій у результаті динаміки конкурентних відносин [1]. Для

окремої людини конкуренція стає стимулом для власного розвитку [2; 14; 15]; зумовлює зміну мотивів поведінки й діяльності людини, підвищення її відповідальності за власну долю [1]. Для оптимізації професійної діяльності фахівців конкуренція сприяє вдосконаленню кваліфікації, підвищенню підприємницької активності її соціальних суб'єктів. Незворотні зміни в механізмах конкуренції змістили акценти від цінового фактора до якості товарів, від якості товарів – до якості технологій, від якості технологій – до якості людини, інтелектуальних ресурсів суспільства [13], і ключовою конкурентною перевагою стали вже не матеріальні ресурси (обладнання, капітал, нерухомість), а люди [14; 15], що засвідчило роль «людського фактора» в діяльності сучасних організацій, зокрема, в контексті забезпечення їх конкурентоздатності. Вищевикладене посилило розуміння того, що конкурентоздатність компанії на ринку праці, товарів і послуг залежить від найбільш вагомої її конкурентної переваги – системи професійного психологічного забезпечення управління персоналом [2; 14; 15].

Формування цілей статті

Мета статті – представити систему психологічного забезпечення управління персоналом як конкурентну перевагу компанії на ринку праці, товарів і послуг та як чинник її конкурентоздатності.

Завдання статті:

1. Висвітлити методологічну основу системи психологічного забезпечення управління персоналом як конкурентну перевагу компанії на ринку праці, товарів і послуг та як чинник її конкурентоздатності.

2. Подати структуру системи психологічного забезпечення управління персоналом компанії як чинника її конкурентоздатності.

Виклад основного матеріалу дослідження

1. Методологічна основа системи психологічного забезпечення управління персоналом компанії як конкурентної переваги компанії.

1.1. Системний підхід. В умовах ринкових відносин і посилення конкуренції на світовому та внутрішньому ринках особливого значення набуває практичне застосування системного підходу до сучасних форм управління персоналом, які дають змогу підвищити конкурентоздатність кожної організації. Основною змістовою складовою поняття «системний підхід» є «система» – комплекс елементів, що перебувають у взаємодії [3]. *Системний підхід* дає змогу розглядати організацію як систему, що охоплює окремі елементи в певних зв'язках і відношеннях, як живий, цілісний соціально-господарчий організм, як відкриту систему з включенням у системний аналіз та організації, і зовнішнього середовища як взаємопов'язаного цілого, без чого важко здійснювати успішний маркетинг та забезпечувати її виживання в умовах конкуренції [8; 12; 13-15].

Системний підхід до управління організацією як єдиною системою передбачає, що будь-який управлінський вплив на одну частину системи позначається і на інших її частинах. *Системний підхід до управління персоналом* передбачає врахування взаємозв'язків окремих аспектів управління персоналом. *Управління персоналом* – процес цілеспрямованих дій (планування, підбору, підготовки, оцінки, навчання, мотивації, ротации персоналу), спрямований на ефективне його використання та досягнення цілей підприємства і працівників, підвищення продуктивності праці [3].

1.2. *Компетентнісний підхід* зосереджує увагу на необхідності для працівника організації мати компетентність, адекватну вимогам професійної діяльності. Компетентність – наявність знань, умінь, навичок, професійно важливих якостей, внутрішнього світу особистості, її потреб, ціннісних орієнтацій, результатів власної діяльності. Компетентність є сукупністю певних компетенцій, які формуються, актуалізуються й активізуються в професійній діяльності. *Ключові психологічні компетенції*: корпоративні, управлінські та професійні. Корпоративні компетенції встановлюють корпоративні вимоги до

всіх працівників і описують особистісні якості та здібності, а також професійні знання та навички, необхідні працівникові для успішного виконання своїх посадових обов'язків відповідно до стратегічних завдань організації. Управлінські компетенції описують управлінські вміння та навички, необхідні для успішного керівника підрозділу/організації. Професійні компетенції визначають спеціальні знання та навички, необхідні керівникові/працівнику на конкретному робочому місці [11].

1.3. *Генетико-моделюючий метод дослідження особистості* (С. Максименко) дає змогу «зв'язати в єдиний вузол» теорію і практику, передбачає використання різних методів, прийомів, методик як ні один інший метод і парціальний підхід [7]. Конкуренція залишається по своїй суті змаганням за обмежені ресурси, має біологічне підґрунтя, однак здійснюється в соціумі, та, відповідно, під впливом «соціального» вимагає від її суб'єктів (усіх представників сучасного цивілізованого суспільства) свідомого регулювання своєї поведінки з іншими суб'єктами конкуренції в процесі задоволення власних потреб. І це, вважаємо, обумовлює необхідність навчання цивілізованій конкурентній взаємодії представників сучасного суспільства протягом усього життя. Аналізуючи феномен «конкуренція», нами перенесено акценти в розумінні її ключових ознак з «боротьби»/«жорсткого змагання» на цивілізовану психологічну взаємодію.

1.4. *Суб'єктний підхід* сфокусований на суб'єктності – особливій якості буття, що передбачає здатність до самостійної життєтворчості, змін у світі та особливо в самому собі [6]. У межах цього підходу конкуренція визначається нами як психологічна взаємодія суб'єктів (особистість, група, організація тощо) за обмежений ресурс (досягнення однаково/одночасно значущої для них мети/задоволенні власних потреб та ін.) з використанням різних психологічних стратегій [2; 14; 15]. При цьому суб'єкт визначається як конкретний індивід або соціальна спільнота, що має свідомість, волю і здатна цілеспрямовано перетворювати дійсність і себе.

А психологічна взаємодія – прямий чи опосередкований вплив суб'єктів один на одного, який характеризується виникненням зв'язків та їх взаємозумовленістю [12]. *Конкурент* – активний суб'єкт конкурентної взаємодії за обмежений ресурс зі своїми потребами та правами щодо їх задоволення [2; 14; 15].

1.5. *Контекстний підхід* у дослідженні конкурентоздатності суб'єктів у контексті конкуренції дає підстави визначати конкурентоздатність як досягнення суб'єктом найкращих показників діяльності в умовах конкуренції. Конкуренція як соціально-психологічне явище визначається як суперництво суб'єктів діяльності, зацікавлених у досягненні однієї й тієї ж мети – найкращого результату. Конкурентоздатність суб'єкта є найкращим результатом діяльності в умовах конкуренції. Результати діяльності суб'єктів розглядаються в порівнянні та характеризуються кількісними (більше – менше, швидше – повільніше та ін.) і якісними показниками (краще – гірше, якісніше та ін.). Існує прямий зв'язок між конкуренцією та конкурентоздатністю як соціально-психологічними явищами [4; 6]. Конкурентоздатність – інтегральна характеристика суб'єктів діяльності в умовах конкуренції [14; 15], ступінь їх затребуваності в силу наявних переваг перед іншими суб'єктами виявляється лише в контексті конкуренції.

1.6. *Діяльнісний і ситуаційний підходи* у вивченні конструктивності та деструктивності конкурентоздатності суб'єктів конкуренції в ринкових умовах. Діяльність сама по собі може бути конструктивною чи деструктивною; деструктивність може виступати необхідним елементом конструктивної діяльності та непередбачуваним наслідком конструктивної діяльності; деструктивні наслідки можуть стимулювати соціального суб'єкта до нової конструктивної діяльності [9].

1.7. *Концепція продуктивної конкуренції* (соціально регульована конкуренція, конкурентне співробітництво) фокусує увагу на переосмисленні понять суперництва і конкуренції, спробі показати, що змагальність не заперечує, а, навпаки, пе-

редбачає співпрацю, суперництво сприяє збагаченню середовища і зростанню власного потенціалу не тільки у переможців, а й у значної частини учасників конкуренції. Сенс концепції продуктивної конкуренції ґрунтується на переконанні в тому, що нові рівні матеріального і культурного прогресу досягалися людством не шляхом винищення сильними суб'єктами всіх слабких, а шляхом створення все більш масштабних і різноманітних за формою коаліцій, у рамках яких сильні добровільно обмежували свою владу над слабкими заради збереження їхнього права на повноцінне існування. Продуктивна конкуренція сприяє зростанню потенціалу як переможців, так і переможених [2; 14-16].

Класифікація психологічних стратегій конкуренції (О. Філь): а) деструктивна стратегія передбачає «жорстку» боротьбу двох або більше конкурентів за обмежений ресурс методами «нечесної» конкуренції; б) конструктивна стратегія передбачає цивілізовану психологічну взаємодію особистостей у процесі досягнення однаково значущої для них мети за рахунок «конкурентної власності». При застосуванні цієї стратегії зберігається почуття власної гідності у суб'єктів, їх психологічний комфорт, конкурент має потенційну спроможність переходу до категорії «партнер» у подальшій професійній взаємодії; в) стратегія «Ігнорування/уникання» конкуренції передбачає свідоме/несвідоме уникнення особистістю участі в конкурентній взаємодії з потенційними/реальними конкурентами. Використання цієї стратегії як провідної тривалий час може спричинити зниження домагань, згортання професійної активності, безробіття [14].

Конкуренція вимагає від її учасників наявності певних конкурентних переваг, які забезпечуватимуть їхній успіх у висококонкурентному середовищі на ринку праці, товарів, послуг. Конкурентні переваги вигідно вирізняють суб'єкт порівняно з конкурентом. Однією з найбільш «сильних» конкурентних переваг сучасних компаній на ринку праці, товарів і послуг є, на наш погляд, *система психологічного забезпечення управління персоналом*.

2. Теоретичний аналіз проблеми психологічного забезпечення системи управління персоналом.

2.1. Психологічне забезпечення розуміється як комплекс заходів і засобів впливу на психіку особи з метою формування, підтримання та відновлення оптимальної працездатності фахівця в повсякденних та екстремальних умовах [5]. *Психологічне забезпечення системи управління персоналом організації* – процес використання результатів психологічної науки в розв'язанні комплексних завдань з управління персоналом організації. *Суб'єктом психологічного забезпечення є психологічна служба/департамент з персоналу. Об'єктом психологічного забезпечення є: організація, підрозділи, особистість працівника.* Психологічне забезпечення повинно бути ефективним і дійовим, базуватися на методологічній системі.

2.2. Представимо авторську *модель психологічного забезпечення системи управління персоналом* (див. рис. 1), яка може слугувати «універсальною» основою для компаній різних сфер діяльності [2; 8; 14; 15].

Психологічне забезпечення системи управління персоналом компаній (розробка автора) *включає основні складові:* 1) розроблення концепції управління персоналом (розроблення стратегічної і тактичної політики управління персоналом, профілів психологічних компетенцій персоналу (корпоративні, управлінські, професійні), паспортів посад); 2) психологічний аудит («сканування» організаційного середовища та кадровий аудит професійної відповідності); 3) професійний відбір персоналу (розроблення політики і процедур відбору (алгоритм відбору, зона відповідальності, заявка на персонал); розроблення, експертиза та стандартизація системи методів професійного відбору); 4) адаптація; системи мотивації за критеріями КРІ; 5) атестація/оцінка персоналу; 6) участь у підтриманні та формуванні корпоративної культури організації; управління кар'єрою персоналу (психологічна безпека персоналу для корпорації, ідентифікація групи корпоративного ризику (авантюризм, ко-

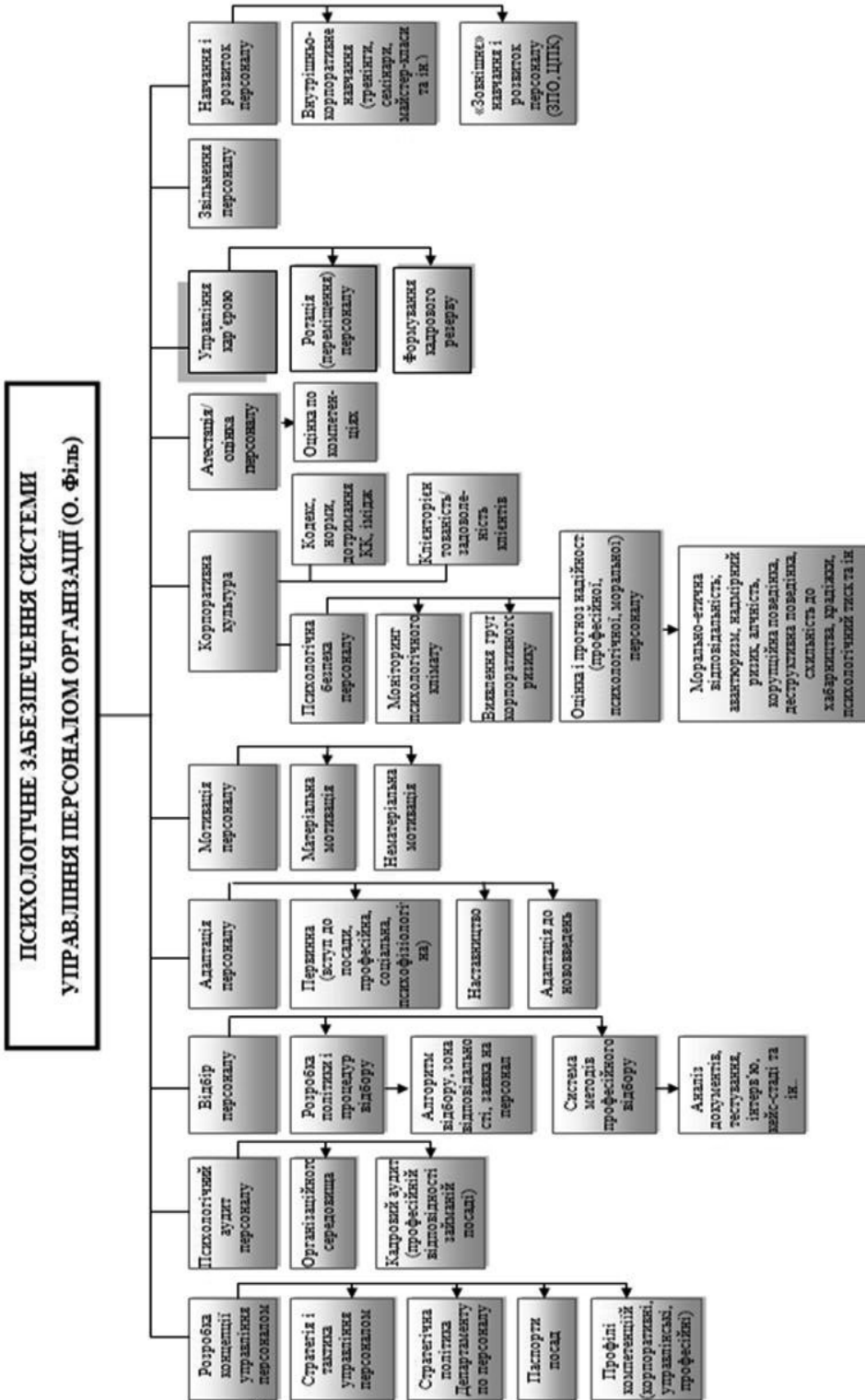

Рис. 1. Психологічне забезпечення системи управління персоналом організації

Джерело: складено автором на основі аналізу власного професійного досвіду у сфері управління персоналом та з використанням сучасних джерел [1-16]

рупційна поведінка, психологічний тиск, деструктивна поведінка); клієнторієнтованість, кодекс, норми КК); 7) супровід звільнення персоналу; 8) навчання і розвиток персоналу та ін. (див. рис. 1). Слід зазначити, що кожна складова системи психологічного забезпечення розкривається через теоретичний, методичний, практичний блоки, які ми плануємо висвітлювати в подальших науково-теоретичних розробках.

Розглянемо для прикладу деякі аспекти складової «Відбір персоналу».

Відбір персоналу за компетенціями – це комплексний процес вивчення ключових компетенцій працівника з метою встановлення його придатності для виконання обов'язків на певному робочому місці/ посаді і вибору з сукупності претендентів найбільш придатного, з урахуванням відповідності його компетенцій стандарту та характеру діяльності, інтересам організації і кандидата. *Система методів професійного відбору за компетенціями* включатиме: 1) анкетування (отримання базової інформації про компетенції потенційного співробітника, мотивацію щодо діяльності та ін.), які найбільше впливають на якість і продуктивність майбутньої роботи претендента; 2) вступне інтерв'ю (загальна попередня оцінка міри відповідності кандидата фаховому портрету ідеального працівника); 3) психологічне тестування (психодіагностика із застосуванням стандартизованих та валідизованих методів зі шкалами значень для вивчення психологічного профілю компетенцій кандидатів, які є необхідними для тієї чи іншої посади); 4) діагностичне інтерв'ю (співбесіда з метою оцінки відповідності кандидата пропонованій посаді; для кандидатур у топ-менеджмент рекомендуємо «перехресне» інтерв'ю, продуктивне інтерв'ю тощо); 5) перевірка рекомендацій; 6) assessment centre (спеціалізована під конкретну професійну категорію системна оцінка ключових компетенцій кандидата (тести, дискусії, анкети, аналіз ситуацій, імітаційні і ділові ігри, розв'язування кейсів (ситуаційних завдань) відповідно до вимог робочих місць, організацій-

них ролей, практичних ситуацій та ін.); 7) методика STAR (Situation Target Action Result) для виявлення поведінкової реакції (змодельовані ситуаційні, пов'язані з майбутньою професійною діяльністю кандидата для оцінки здатності кандидата вирішувати певні типи завдань); 8) «CASE-інтерв'ю» (інтерв'юер пропонує ситуацію, яка перевіряє саме те, що наразі цікавить, всебічно оцінює навички, індивідуально-особистісні особливості, цінності та моделі поведінки кандидата тощо) та ін.

Залежно від категорії посади, міри відповідальності, залучення до прийняття важливих управлінських рішень, специфіки роботи в системах «людина-людина», «людина-техніка», «людина-знакова система», «людина-образ», «людина-природа» рекомендується конкретизація методів відбору.

Отже, системно використовуючи вищеперераховані методи професійного відбору, організація зможе досить ефективно здійснювати кадрову політику, забезпечити компетентним персоналом, який посилюватиме високу конкурентоздатність компанії.

Висновки

Методологічну основу системи психологічного забезпечення управління персоналом як конкурентну перевагу компанії на ринку праці, товарів і послуг та як чинник її конкурентоздатності становлять системний підхід до управління персоналом, компетентнісний підхід, генетико-моделюючий метод дослідження особистості, суб'єктний підхід, контекстний підхід у дослідженні конкурентоздатності суб'єктів у контексті конкурентної взаємодії, діяльнісний і ситуаційний підходи у вивченні конструктивності та деструктивності конкурентоздатності суб'єктів конкуренції в ринкових умовах, концепція продуктивної конкуренції, класифікація психологічних стратегій конкуренції.

Однією з конкурентних переваг сучасних компаній на ринку праці, товарів і послуг є система психологічного забезпечення управління персоналом.

Психологічне забезпечення системи управління персоналом організацій – про-

пес використання результатів психологічної науки в розв'язанні комплексних завдань з управління персоналом організацій. Система психологічного забезпечення управління персоналом компаній включає розроблення концепції управління персоналом, психологічний аудит організаційного середовища та професійної відпо-

відності персоналу, професійний відбір персоналу, адаптацію, систему мотивації за критеріями КРІ; атестацію/оцінку персоналу, участь у підтриманні та формуванні корпоративної культури організації; управління кар'єрою персоналу, супровід звільнення персоналу, навчання і розвиток персоналу тощо.

Література:

1. *Александрова О. С.* Конкуренція як соціальний контекст буття сучасної людини / О. С. Александрова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2001. – № 6. – С. 139-146.
2. *Алексеева О. І.* Система психологічного забезпечення конкурентоздатності управлінського персоналу освітніх організацій державної форми власності // О. І. Алексеева, О. А. Філь / *Фундаментальные и прикладные исследования в практиках ведущих научных школ.* – 2015. – № 3 (9) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : fund-issled-intern.esrae.ru/9-134
3. *Дідур К. М.* Системний підхід до управління підприємством та персоналом підприємства / К. М. Дідур // *Ефективна економіка. Електронне наукове фахове видання.* – Випуск № 4 (11), 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1079>
4. *Емельянова Л. А.* Психология конкуренции и конкурентоспособности / Л. А. Емельянова / *Монография.* – М. : Изд.-во МГОУ, 2008. – 440 с.
5. *Калениченко Р. А.* Психологічне забезпечення ефективності професійної діяльності підрозділу охорони : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 «Соціальна психологія» / Р. А. Калениченко. – К., 2004. – 20 с.
6. *Кузікова С.* Саморозвиток особистості : суб'єктний підхід / С. Кузікова // *Психологія особистості*, 2013. – № 1 (4). – С. 77-86.
7. *Максименко С. Д.* Психологія учіння людини : генетико-моделюючий метод : монографія / С. Д. Максименко. – К. : Видавничий дім «Слово», 2013. – 592 с.
8. *Максименко С. Д.* Система психологічного забезпечення управління персоналом на залізничному транспорті : основні складові, здобутки, перспективи напрямку / С. Д. Максименко, О.А. Філь, Л. В. Ванченко // *Залізничний транспорт України.* – 2015. – № 6. – С. 55-65.
9. *Мегрелішвілі М. О.* Можливості діяльнісного підходу в контексті дослідження взаємозв'язку конструктивного і деструктивного в суспільному бутті / М. О. Мегрелішвілі // *Гуманітарний вісник ЗДА*, 2012. – 51. – С. 27-37.
10. *Приказка Г. Д.* Основні проблеми та напрямки сприяння розвитку добросовісної конкуренції в Україні [Текст] / Г. Д. Приказка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/16_ADEN_2010
11. *Психологическое обеспечение профессиональной деятельности : учебное пособие* / С. А. Боровикова, Т. П. Водолазская, М. А. Дмитриева, Л. Н. Корнеева ; Ред. Г. С. Никифоров ; Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 1991. – 152 с.
12. *Психологічна енциклопедія* / Автор-упорядник О. М. Степанов. – К. : «Академвидав», 2006. – 424 с.
13. *Столяренко А. М.* Психология менеджмента : [учеб. пособие для студентов вузов] / А. М. Столяренко, Н. Д. Амаглобели. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 608 с.
14. *Філь О. А.* Система управління персоналом як психологічна складова та чинник конкурентоздатності сучасних організацій галузі залізничного транспорту / О. А. Філь // *Маркетинг і логістика в системі менеджменту на залізничному транспорті: тези V Міжнародної науково-практичної конференції (29 вересня – 2 жовтня 2015 р., м. Кам'янець-Подільський)* – С. 121-125.
15. *Філь О. А.* Психологічне забезпечення системи управління персоналом як провідний чинник конкурентоздатності сучасних організацій / О. А. Філь // *Післядипломна освіта в Україні.* – 2015. – № 2. – С. 22-28.
16. *Шмелев А. Г.* Конкуренция как метакатегория в современной психологии / А. Г. Шмелев // *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия : Психология.* – 2014. – № 3, Том 7. – С. 105-115.

Лінгвопсихологічний тренінг як модель суспільства і його синергетичний ефект від поєднання психотерапії та психокорекції

С.В. Цимбал

кандидат психологічних наук, доцент, Національний університет біоресурсів і природокористування України

У статті представлено результати аналізу лінгвопсихологічного тренінгу як моделі суспільства і його синергетичного ефекту від поєднання психотерапії та психокорекції. Зазначено, що принципове, взаємопроникне та взаємодоповнювальне поєднання психотерапії та психокорекції у вигляді психологічного тренінгу створює синергетичний ефект і здатне ефективно формувати, розвивати та шліфувати всі грані мовного процесу при збагненні дорослими людьми іншомовного мовлення.

Ключові слова: тренінг, психотерапія, психокорекція, іншомовне мовлення.

В статье представлены результаты анализа лингвопсихологического тренинга как модели общества и его синергетического эффекта от сочетания психотерапии и психокоррекции. Отмечено, что принципиальное, взаимопроницающее и взаимодополняющее сочетание психотерапии и психокоррекции в виде психологического тренинга создают синергетический эффект и способны эффективно формировать, развивать и шлифовать все грани языкового процесса при постижении взрослыми людьми иноязычной речи.

Ключевые слова: тренинг, психотерапия, психокоррекция,

The article presents the results of analysis of linguistic psychological training as a model of society and its synergistic effect of the combination of psychotherapy and psychological correction. It is noted that principle, interpenetrating and complementary combination of psychotherapy and psycho-correction in the form of psychological training creates a synergistic effect and can effectively generate, develop and polish all the facets of language comprehension process in adults speaking another language.

Key words: training, psychotherapy, psycho-correction, foreign speech.

Постановка проблеми

По-справжньому психотерапевтичною можна вважати сугестологічну, а точніше сугестопедичну теорію навчання (зокрема іноземним мовам) Г. Лозанова. Під сугестопедією вчений розуміє «розділ сугестології, присвячений питанням практичної, теоретичної і експериментальної розробки проблем навчання в педагогіці» [11, с. 9]). Однак сам Г. Лозанов, будучи доктором медицини, усе ж таки вивів нову науку сугестологію за межі психотерапії, вважаючи, що поле діяльності сугестології набагато ширше і перспективніше. Але саме цей чинник, на наш погляд, і звувив

можливості цієї науки, оскільки сугестологія є все ж таки частиною психотерапії, нехай і дуже важливою. Яка прекрасна і абсолютно психотерапевтична основна теза Г. Лозанова про те, що навчання повинно ґрунтуватися на принципі «радості і не напруженості». Лозанов вважав за краще розглядати сугестологію саме як окрему й особливу науку, яка «спирається на методи комунікативної психотерапії засобами мистецтва і на методи інших психотерапевтичних дисциплін, слідує психологічним і фізіологічним законам, що визначають процес вивільнення потенційних можливостей індивіда» [8, с. 91].

Можна зрозуміти видатного болгарського ученого в тому, що, з одного боку, у 60-і роки ХХ ст. було практично не можливо говорити про психотерапію в навчанні, доводилося цей термін якось затушовувати, а з іншого боку – в тому, що йому хотілося створити особливу, досі не відому науку навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Зробивши акцент на сугестуючому початку, Г. Лозанов не використовував інших, зокрема, тренінгових можливостей психотерапії, здатних дієво впливати на структуру психіки людини, цілеспрямовано коригуючи і розвиваючи їх. Тому в сугестопедії стало прийнятним говорити лише про «психотерапевтичний» і «психогігієнічний» ефект, але не про психотерапію як таку. Ось, наприклад, як визначив метод Г. Лозанова І. Вельвовський: «Болгарський метод сугестопедії як метод психогігієнопедії – внесок в психогігієну розумової праці і педагогіку» [10, с. 92]. Термін «психогігієнічний ефект» закріпився з тих пір і в арсеналі деяких вітчизняних методик, які стали використовувати низку лозановських принципів.

До окремих психотерапевтичних прийомів навчання, використовуваних у педагогіці достатньо активно в 60-і рр. ХХ ст., можна віднести гіпнопедію (навчання уві сні і під гіпнозом) і релаксопедію (техніка релаксаційного розвантаження під час навчального процесу). Якщо релаксопедія, як приватний елемент навчання, набула певного поширення і застосовується деякими педагогами дотепер, то гіпнопедія, у зв'язку з можливими шкідливими побічними діями на організм, на сьогодні практично не використовується.

Елементи психотерапії виразно є видимими в багатьох інтенсивних методах викладання іноземних мов (Г. Китайгородської, І. Шехтера та ін.), оскільки вони вийшли з сугестопедичної системи Г. Лозанова. Однак усі вказані методи, на відміну від нашої системи (і все-таки, віддаючи йому належне, сугестологічному методу Г. Лозанова), не були цілком пси-

хотерапевтичними. Велика частина вказаних методів відштовхувалася швидше від предмета викладання, а не від суті явища – мовлення, що становить нерозривну єдність з особою, яка пізнає це мовлення, у всій його багатогранній індивідуальності.

Не вирішені раніше частин загальної проблеми

Ми називаємо нашу систему навчання психотерапевтичною тому, що в ході навчання іншомовного мовлення людям надається психологічна допомога й усуваються проблеми психічного характеру (при цьому у них нерідко поліпшується не тільки психічне, а й фізичне самопочуття). Більше того, у психіці, що звільнилася від ускладнень, легко запускаються механізми навчання, а групова форма навчання сприяє «благотворній дії однієї людини на іншу» [5, с. 23]. Однак найголовніше в тому, що саме мовлення належить психіці людини, є її психічною властивістю та функцією, а тому вплив на психіку за допомогою психотерапевтичних засобів виявляється для розвитку та формування іншомовного мовлення ефективним і дієвим.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розкриття синергетичного ефекту психотерапії та психокорекції в процесі застосування психологічного тренінгу з навчання іншомовному мовленню.

Виклад основного матеріалу дослідження

Під психологічною корекцією, будучи солідарними з Б. Карвасарським, ми розуміємо «спрямовану психологічну дію на певні психологічні структури з метою забезпечення повноцінного розвитку і функціонування...» [10, с. 412]. У ході навчання іншомовного мовлення ми спеціальними психологічними прийомами і технікою досягаємо виправлення, якщо таке необхідне, і розвитку всіх психічних процесів, властивостей і станів особи, які, у свою чергу, допомагають формуванню такого психічного процесу, як мовлення. Таким чином, нашу систему навчання з повним правом можна назвати і психокорегуальною.

Цей підхід не тільки дає змогу інтенсифікувати процес навчання. Він виявляється особливо виправданим у процесі роботи з людьми, яких важко навчати. Пропонований метод не лише дає короткостроковий, доступний і надзвичайно ефективний шлях пізнання, а є також цікавим, захоплюючим і корисним дійством з погляду міри свободи оволодіння іншомовним мовленням і розвитку особи в цілому, навіть для найталановитіших людей. Для дорослих, що в собі сумніваються, «нездібних до мов» і тих, яких важко навчити, цей метод є, мабуть, найбільш доцільним і плідним.

Варто зазначити, що групова психотерапія і психокорекція у формі психологічних тренінгів як методологічна база навчання іноземним мовам, за нашими даними, була застосована вперше, причому, не тільки в нашій країні, а й у світі. Причому використовувався інтеграційний варіант психотерапії, що проповідує «концептуальний синтез» її різних напрямів [10, с. 392]. До цього єдиним психотерапевтичним методом навчання можна було б назвати сугестопедію (педагогіку з чинниками навіювання) Г. Лозанова, хоча сам учений вважав за краще термін «психотерапія» не використовувати.

Нове ж в роботі автора полягає в тому, що наш курс навчання використовує весь спектр можливостей сучасної психотерапії. Він повністю покладений на психотерапевтичну основу, а не лише на сугестологічну її частину. Крім того, він також застосовує багатий арсенал засобів психокорекції, оскільки має під собою і психокорекційну основу. Від першої до останньої миті, звуку, зітхання і жесту, протягом майже двох місяців люди навчаються іноземним мовам за допомогою інтеграційного психологічного тренінгу, який, впливаючи на всі психічні структури і процеси людини, задіяні у формуванні мовлення, коригує і розвиває їх для того, щоб прискорити і полегшити оволодіння іншомовним мовленням. Цей тренінг використовується не як допоміжний елемент, а буквально вплетений у лінгвістичну канву, дуже міцно і нерозривно спаяний з нею, тобто,

образно кажучи, лінгвістика, психологія і навіть медицина в цьому разі утворюють єдиний організм.

Мабуть, одне з кращих узагальнених визначень соціально-психологічного тренінгу зустрічаємо у Л. Петровської [9], яка розглядає його як «засіб дії, спрямований на розвиток знань, соціальних установок, умінь і досвіду у сфері міжособистісного спілкування», «засіб психологічної дії», «засіб розвитку компетентності в спілкуванні». Ми частково приймаємо визначення тренінгу як способу активного навчання, однак вважаємо це лише однією гранню поняття, як і соціально-психологічний тренінг, у всіх його різновидах, є тільки однією з його форм і не вичерпує всієї повноти тренінгових можливостей. Особливо підкреслюємо, що в нашому розумінні тренінг – це, перш за все, вид психотерапії та психологічної корекції. Саме таке визначення знаходимо і в словнику під редакцією Б. Карвасарського. «Тренінг – це сукупність психотерапевтичних, психокорегувальних і повчальних методів, спрямованих на розвиток навичок самопізнання і саморегуляції, спілкування і міжперсональної взаємодії, комунікативних і професійних умінь» [10, с. 645], а в нашому разі додамо – і на оволодіння людиною іншомовним мовленням.

Нам імponує точка зору І. Вачкова, що тренінг – це не тільки спосіб розвитку здібностей, а й спосіб розвитку різноманітних психічних структур і особистості в цілому [3, с. 16], додавши при цьому, що під психічною структурою ми, у першу чергу, розуміємо мовлення та всі ті структури, які сприяють його розвитку, а також, що тренінг може служити методологічною основою навчання.

Психотерапевтичний і психокорегувальний метод навчання дорослих людей іншомовного мовлення розроблявся автором і оформлявся в єдину систему поступово, у міру апробації тих або інших вправ, техніки і процедур. У своїй роботі автор спочатку керувалася, в основному, набором театральних вправ, розроблених А. Мейлі і А. Дафф [7]. Вправи використовувалися цими викладачами переважно

як «розігриваючі» та допоміжні. Ми ж модифікували це зведення вправ у справжній *тренінг*, який можна назвати одночасно *лінгвістичним і акторським*, з опорою на систему К. Станіславського [12].

Якщо стисло узагальнити суть системи, то можна сказати, що в першу чергу мова необхідна людині для вираження своїх думок і відчуттів, для спілкування. Тому навчання іншомовному мовленню і відбувається у формі *спілкування*, для чого використовуються спеціальні *соціально-психологічні тренінги*, зокрема, рольовий тренінг, перцептивний тренінг, тренінг сензитивності, тренінг умінь тощо. У цих тренінгах на базі іноземної мови люди в ході спільної діяльності вчаться встановлювати і розвивати міжособистісні контакти, осягати стратегії взаємосприйняття, взаєморозуміння і взаємодії. Вони також творчо і інтелектуально розвиваються, що сприяє особистісному зростанню. Змінюючи форму свого мислення і сприйняття того, що оточує, люди долають внутрішні та міжособистісні конфлікти. Адже не секрет, що особисте бачення світу – це ще не сам світ, і для того, щоб зробити його хоч трохи прекраснішим, потрібно перебувати самому: адже всі проблеми, які людина має в спілкуванні з цим світом та іншими людьми, закладені, перш за все, в ній самій. Разом з тим, у *комплексі, людина навчається іншомовному мовленню*, успішному засвоєнню якого сприяє саморозвиток і особистісне зростання людини. У процесі комунікативних тренінгів і за допомогою особливої *психодинамічної техніки*, що увійшла до них, регулюються і коректуються *психічні властивості й стани особи* (характер і здібності людини, її потреби і мотиви, цілі та інтереси, відчуття і емоції, знання і свідомість), що управляють діями і вчинками, тобто *поведінкою і діяльністю* (у тому числі й мовними) людей – усе це, звичайно ж, відбувається *на основі іноземної мови і для збагнення іноземної мови*.

У мовне спілкування, природно, залучені всі *пізнавальні процеси* (відчуття і увага, сприйняття і пам'ять, уява і мислення), які одержують розвиток під час

соціально-психологічних тренінгів. Однак додатково для вдосконалення цих процесів і розвитку мови в тренінг спілкування вводяться особливі когнітивні *тренінги* іноземною мовою. А також, пов'язані з когнітивними, тренінги *психофізіологічні*, оскільки мовлення – це ще й робота певних областей кори головного мозку людини. Як зазначалося, органи, пов'язані з породженням мовлення, виконують накази, які надходять із головного мозку, що завжди буває пов'язано з різними сенсорними і моторними реакціями. Тому спеціальні вправи з вдосконалення сенсорних каналів і моторики, тобто вправи на відпрацювання психосенсорних і психомоторних зв'язків, дуже важливі при навчанні мовленню. Сама ж мова як знакове, системно-структурне утворення вдосконалюється за допомогою лінгвістичних (*психолінгвістичних*) *тренінгів*, які *доповнюють* психологічні, та інкорпорованих у них. У схемному, ніби розчленованому і спрощеному вигляді ця система може бути представлена так. Навчання іноземним мовам відбувається за допомогою спеціальної техніки і прийомів активно, у дії, що, власне, є вже навчанням іншомовного мовлення. Інтеграційна система тренінгів через психотерапію і психокорекцію, удосконалення і розвиток особи дає змогу комплексно впливати на всі сторони мовного процесу (лінгвістичну, психічну, психофізіологічну, поведінкову, діяльнісну) і, таким чином, формувати та розвивати його. Нагадаємо, що становлення вищих психічних функцій людини, а мовлення таким і є, має соціальну основу (про що свого часу говорив ще Л. Виготський), у нашому разі для цих цілей служать групова форма навчання і арсенал різноманітних соціально-психологічних тренінгів.

Ще раз підкреслимо, що в центрі навчання перебуває людина, особа зі своїми чисто людськими, тобто психологічними проблемами і комплексами: страхами і тривогами, часто неправильною (неадекватною) самооцінкою, труднощами з увагою і пам'яттю, мисленням і уявою, деколи з порушеннями і спотвореннями

сприйняття – усе це негативно впливає на навчання, ускладнюючи його, тому потребує психотерапії та психокорекції.

Психотерапія і психологічна корекція в сучасному розумінні цього терміна розглядаються вже не тільки як лікувальні засоби, а й як засоби педагогічні. Не можна забувати про те, що навчатися прагнуть і дорослі люди, яким необхідно подолати упередження проти навчання в такому віці. У багатьох із них за спиною негативний досвід вивчення іноземної мови; деколи доводиться не просто навчати, а й перенавчати, тобто долати опір стереотипів і психологічних бар'єрів, що вже сформувалися. Утворенню психологічних бар'єрів, як вказує Р. Грановська, сприяє також тривога перед новим і незвіданим, страх перед перевтомою, пов'язаний з тим, що доведеться виконувати не знайому, звичну роботу, а щось незвичайне, що вимагає вже не автоматичних навичок, а абсолютно інших умінь. Людям заважає і побоювання видаватися смішними і нездібними перед іншими, занижена самооцінка і, як наслідок, невіра у свої сили [4, с. 542-545]. Іноді, навпаки, самооцінка дорослої людини настільки завищена, що є причиною багатьох внутрішніх конфліктів: коли високий рівень потреб не узгоджується з її реальними можливостями, виникають підвищена тривожність і часті емоційні зриви, розвивається фрустрація, а часом і невроз. Нерідко завищена самооцінка заважає подивитися на себе збоку.

У центрі нашої навчальної системи стоїть людина не в абстрактному розумінні цього терміна (що теж відрізняє нашу систему від деяких інших, які лише декларують особистісний підхід), а в конкретному. Адже люди дуже різні, зі своїми сумнівами і тривогами, сподіваннями і надіями. Потрібно не лише допомогти вивчити мову, а й психологічно підтримати. Для успішного засвоєння іншомовної мови буває необхідно позбутися страхів колишніх невдач, комплексів неповноцінності, знайти в собі впевненість, реалізувати себе, розвинути свій інтелектуальний і творчий потенціал, навчитися спілкуванню, а це означає навчитися розуміти себе та інших. Як часто

люди дивляться, але не бачать, слухають, але не чують, їхнє мовлення схоже на монологи, а дії – на театр одного актора. Якщо мовлення – це засіб і форма спілкування, то людям необхідно навчитися ще й мистецтва справжнього спілкування.

На перший погляд може здатися, що цілком досить засвоїти структуру і систему мови, або знаковий код, щоб вільно використовувати його для спілкування. Насправді ж, відірвана від інших функцій мовлення, тобто від самої людини, мовна система так і залишається статичною, доки не наблизиться до живої людської психіки і діяльності (у широкому розумінні цього терміна) і не перетвориться на їхню органічну складову. Тому навчання іншомовного мовлення дорослої людини ми пропонуємо починати не зі знакового, мовного боку цього явища, хоча за логікою речей, здавалося б, саме це людині й потрібно, адже, теоретично, знаючи пристрій мови, можна створювати необмежену кількість мовних висловів. Але в тому й справа, що знання ці так і залишаються теоретичними, абстрагованими від «людського чинника», штучним кодом, мало дієздатною системою, яку потрібно саме зачувати і будувати, але яка не народжується сама на кінчику язика, як рідна мова, і не є живою та гнучкою. Тому в навчанні ми об'єднуємо мовний (знаковий) бік мовлення та мовлення як особливу психічну функцію і вид активності людини, тренуючи і розвиваючи їх разом за допомогою спеціальних психологічних і психолінгвістичних прийомів. Тим самим, допомагаємо людині легко й органічно оволодіти іншомовним мовленням.

У наш тренінг, разом із психодрамою і рольовим тренінгом, увійшли прийоми та процедури інших тренінгів: тренінгу спілкування (спрямованого на набуття знань, умінь і навичок, на корекцію і формування установок, необхідних для успішного спілкування); тренінгу сензитивності (спрямованого на розвиток здатності «передбачати» думки і відчуття іншої людини, сприймати і розуміти цю людину і, отже, прогнозувати її поведінку); тренінгу перцептивного (спрямованого на розви-

ток здатності адекватного пізнання себе та інших у спілкуванні); тренінгу асертивності (спрямованого на підвищення відчуття впевненості в собі); тренінгу умінь (спрямованого на створення професійних та інших навичок); Т-груп (короткочасних і неструктурованих тренінгових груп із розвитку соціально-психологічної компетентності їх учасників; ці групи «сходять» до психологічної практики К. Левіна [14]); груп зустрічей (орієнтованих на надання психологічного сприяння внутрішньому зростанню особи, основоположником таких груп вважається К. Роджерс [11]); гештальттерапії (створеної Ф. Перлзом, який вважав, що будь-який аспект поведінки людини є проявом його цілісного буття – «гештальта»; головною проблемою на шляху особового зростання Ф. Перлз вважав незавершений «гештальт» – невідреаговану проблему [8]); тренінгу креативності (розвитку творчих здібностей особи); тілесно-орієнтованої психотерапії (спрямованої на усвідомлення людиною своїх тілесних відчуттів і станів, а також того, як потреби, бажання і відчуття в них виявляються; засновник цього методу В. Райх [15], проте не менш відомий його учень А. Лоуен [6]); музикотерапії (що використовує музику як психотерапевтичний засіб; їй надавали величезне значення С. Корсаков і В. Бехтерев [2]); арт-терапії (терапії мистецтвом; термін було введено в 30-і рр. американським лікарем А. Хіллом [10]); хорео-терапії (терапії танцем; у її розвиток зробили свій внесок В. Райх [15], К. Юнг [13], Г. Салліван [16]); психосинтезу (тренінгу, спрямованого на процес гармонізації психічного життя людини; засновник «психосинтезу» Р. Ассаджолі [1]) та деяких інших.

Ці прийоми і процедури увійшли в наш Інтеграційний ліпгвопсихологічний тренінг, природно, теж у зміненому і пристосованому для навчання іноземним мовам вигляді. Сюди ж автором були введені й окремі тренінги: тренінги по дії на пізнавальні процеси (відчуття і сприйняття, увага і пам'ять, уява і мислення); тренінги по дії на емоції та відчуття, як основу когнітивних процесів, що сприяють

формуванню і розвитку мови; тренінги психофізіологічні – «психогімнастика» (для гармонізації психосенсорики і психомоторики, вироблення психомоторних і психосенсорних зв'язків); а також тренінги, власне, мовленнєві і мовні – лінгвістичні, або психолінгвістичні, оскільки спираються на психологічні закони мови і мовлення, органічно входять до складу тренінгів психологічних.

Варто підкреслити, що іноземна мова була основою будь-якого вживаного в ІЛПТ тренінгу: тренінг проводився на іноземній мові і одночасно використовувався для розвитку іншомовного мовлення. Точніше буде сказати, що вся вказана техніка працює в нашій тренінговій системі не ізольовано, а спільно; вони взаємообумовлені і взаємозв'язані один з одним, інкорпоровані одні в інші і становлять єдине «новоутворення», спрямоване на навчання іншомовного мовлення.

Ще раз підкреслимо, що ми використовували лише психотерапевтичні та психокорегувальні основи тренінгів, оскільки всі, без виключення, відомі техніки були перероблені нами для мовних і мовленнєвих цілей, а також створені абсолютно оригінальні, не знайомі раніше прийоми і процедури. У такій формі система тренінгів набула абсолютно якісно нового змісту. Усі складові частини системи спрямовані на розроблення не однієї проблеми, а одночасно кількох. Разом вони служать загальній меті – оволодінню людиною іншомовним мовленням. Ця комплексна, концептуально-синтетична система тренінгів настільки ж складна за своєю структурою, наскільки складне саме явище мовлення і людини, що його пізнає. Кожною окремою гранню система співвідноситься з тими аспектами мовного феномена (мовним, психічним, психофізіологічним, поведінковим, діяльнісним), які необхідно формувати і розвивати. Дію цієї системи можна порівняти з роботою оркестру, де кожен інструмент виконує свою партію, але всі разом творять чудову поліфонічну мелодію, що благотворно впливає на відчуття і думки людини, її психологічний стан і загальний розвиток, а разом з цим

– на розвиток іншомовного мовлення. У такому вигляді наш тренінг набув абсолютно нового сенсу, отримавши ніби інше звучання, і став справді інтеграційним та інноваційним. Він є дуже природно і органічно вплетеним у систему навчання іншомовного мовлення, став його головною частиною, основою навчання. Якщо ігрові методи лише вводять гру як елемент навчання, як своєрідні ігрові краплі в навчальний процес, і ігри самі по собі, як правило, не мають між собою глибинного функціонального зв'язку і не становлять єдиного концептуального комплексу, то наш тренінговий метод повністю покладений на психотерапевтичну і коректувальну основу. Він є цілісною системою цілеспрямованої, взаємообумовленої та взаємодоповнюваної техніки, вправ і процедур, що охоплює всі мовні, комунікативні, когнітивні, психодинамічні, поведінкові та діяльнісні сторони мовного процесу.

Навчання іншомовному мовленню відбувається й у формі спілкування, для чого використовуються спеціальні соціально-психологічні тренінги, зокрема, рольовий, перцептивний, тренінг сензитивності, тренінг умінь та інші. У цих тренінгах на базі іноземної мови в ході спільної діяльності вчать встановлювати і розвивати міжособистісні контакти, осягати стратегії взаємсприйняття, взаєморозуміння і взаємодії. Окрім цього, люди творчо й інтелектуально розвиваються, що сприяє особовому зростанню. Змінивши форму свого мислення і сприйняття того, що оточує, люди долають внутрішні та міжособистісні конфлікти. Разом з тим, у комплексі людина навчається іншомовному мовленню, успішному засвоєнню якого сприяє саморозвиток і особистісне зростання людини. У процесі комунікативних тренінгів і за допомогою особливої психодинамічної техніки, що увійшла до них, регулюються і коректуються психічні властивості і стани особи (характер і здібності людини, її потреби і мотиви, цілі та інтереси, відчуття й емоції, знання і свідомість), що управляють діями і вчинками, тобто поведінкою та діяльністю (у тому числі і мовними) людей – усе це, звичайно ж, відбувається

на основі іноземної мови і для збагнення іноземної мови.

Надзвичайно важливим видається нам той факт, що незважаючи на групову форму навчання, підхід до кожної людини в нашій групі суто особистий. Цьому сприяє продумана система психологічних тестів, за результатами яких стає зрозуміло, які психічні процеси і властивості особи необхідно розвивати і коректувати для найбільш успішного засвоєння іншомовного мовлення.

Створюючи систему навчання, ми також виходили з того факту, що становлення, формування і розвиток іншомовного мовлення у дорослої людини хоч і відрізняється від мовного розвитку дитини, але здебільшого відбувається за тими ж законами. Ми дотримуємося тієї гіпотези (і доводимо її практикою), що розвиток психічних функцій, зокрема й мовлення, а також властивостей особи пов'язаний як із природженими задатками, так і з зовнішніми чинниками (взаємодією людини з середовищем, дією на нього за допомогою особливих технологій), однак не припиняється із завершенням вікових змін, а за сприятливих умов може тривати все життя. Саме це завдання й вирішуємо через Інтеграційний лінгвопсихологічний тренінг (ІЛПТ), утворивши в групі невелику модель суспільства, яка має умови для всебічного вдосконалення і розвитку особи, а отже, набуття людиною іншомовного мовлення.

Висновки

Саме таке принципове, взаємопроникне та взаємодоповнюване поєднання психотерапії та психокорекції у вигляді психологічного тренінгу створює синергетичний ефект і здатне ефективно формувати, розвивати та шліфувати всі грані мовного процесу при збагненні дорослими людьми іншомовного мовлення. Розроблений нами Інтеграційний лінгвопсихологічний тренінг, що є різновидом групової психотерапії та психокорекції і становить методологічну основу навчання, покликаний служити саме цим цілям. Він є нероздільним сплавом техніки і процедур, що дають

зможу дорослим людям вільно і невимушено говорити іноземною мовою, розуміти один одного, читати, писати і навіть думати нею. І все це відбувається в дуже стислі строки, – менш ніж два місяці, – у захоплюючій і невимушеній для учнів

формі, оскільки Інтеграційний тренінг дає змогу максимально інтенсифікувати процес навчання, зробити його оптимально економічним з погляду сил, вкладених у навчання, і часу, оскільки пропонує найкоротші та найефективніші шляхи досягнення поставленої мети.

Література:

1. *Ассаджоли Р.* Психосинтез (теория и практика) / Р. Ассаджоли. – М. : REFL-book, 1994. – 314 с.
2. *Бехтерев В. М.* Внушение и его роль в общественной жизни / В. М. Бехтерев. – СПб. : Питер, 2001. – 256 с.
3. *Вачков И. В.* Основы технологии группового тренинга. Психотехники / И. В. Вачков. – М. : Ось-89, 1999. – 176 с.
4. *Грановская Р. М.* Элементы практической психологии / Р. М. Грановская. – СПб., 1997. – 608 с.
5. *Лозанов Г.* Ускоренное обучение и возможности человека / Г. Лозанов // Перспективы. Вопросы образования. UNESCO. – Париж ; М., 1982. – № 1/2. – С. 89-95.
6. *Лоуэн А.* Психология тела (телесно ориентированный биоэнергетический анализ) / А. Лоуэн. – М., 1997. – 200 с.
7. *Мейли А.* Приёмы драматизации в обучении английскому языку / А. Мейли, А. Дафф. – М., 1981. – 96 с.
8. *Перлз Ф.* Опыты психологии самопознания (практикум по гештальттерапии) / Ф. Перлз. – М. : Гиль-Эстель, 1993. – 240 с.
9. *Петровская Л. А.* Теоретические и методические вопросы социально-психологического тренинга / Л. А. Петровская. – М., 1982. – 168 с.
10. Психотерапевтическая энциклопедия / под ред. Б. Д. Карвасарского. – СПб., 1998. – 752 с.
11. *Роджерс К. Р.* Становление личности. Взгляд на психотерапию / Карл Р. Роджерс. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 416с.
12. *Станиславский К. С.* Собрание сочинений : В 3 т. / К. С. Станиславский. – М., 1955. – Т. 1-3.
13. *Юнг К. Г.* Аналитическая психология / К. Г. Юнг. – СПб. : Палантир, 1994. – 137 с.
14. *Lewin K.* A Dynamic Theory of Personality / K. Lewin. – New York : McGraw Hill, 1935. – 286 с.
15. *Reich W.* Character analysis / W. Reich. – New York : Farrar, Straus & Giroux, 1970. – 516 с.
16. *Sullivan H. S.* Conceptions of Modern Psychiatry / H. S Sullivan. – New York; London : W. W. Norton & Co., 1966. – 296 p.

Психологічні особливості професійного вигорання педагогів

В.М. Тесленко
здобувач,
Університет економіки
та права «КРОК»

У статті проаналізовано проблему стресу, її багатомірність у етапах, складових і наслідках для людини в її спробах протистояння та збереження себе, як особистості. Наведено впливові чинники та наслідки стресу для людини, а також роз'яснення щодо боротьби з ними в подальшому.

Ключові слова: стрес-реакція, «Я»-ідентичність, мотивація, саморегуляція, ресурс психіки, емоційна ригідність, професійне вигорання.

В статті проаналізована проблема стресса, ее многомерность в этапах, составляющих и последствиях для человека в его попытках противостояния и желания сохранить себя, как личность. Показаны влияющие факторы и последствия стресса для человека, а также рекомендации по борьбе с ними в дальнейшем.

Ключевые слова: стресс-реакция, «Я»-идентичность, мотивация, саморегуляция, ресурс психики, эмоциональная ригидность, профессиональное выгорание.

The problem of stress is analyzed in the article being many sided at the stages, with its components and consequences to the man, provided his attempts to withstand and to preserve himself as the individuality. What is more difficult – to determine some concrete steps in the psychological context and to offer self-help, as the way, that may allow to avoid the burning-out in the profession of a teacher. Some influencing factors and consequences with their stressful effect on a man are showed here as well as some recommendations are proposed to combat in further.

Key words: stress-reaction, self-identification, motivation, self-regulation, psychic resources, emotional rigidity, "professional burning-out".

Постановка проблеми

Сучасний стан вітчизняної освітньої системи характеризується активним упровадженням інноваційних технологій у педагогічний процес. В умовах нинішніх змін усе більш високими є вимоги не тільки до професійних знань, умінь і навичок педагога, а й до рівня його особистісного саморозвитку, психологічного самопочуття.

За загальним визнанням, педагогічна діяльність – це один із видів професійної діяльності, що входить до найбільш професійно деформуючих особистість людини. Комплекс економічних проблем, що сьогодні склалися (невисока заробітна плата, недостатня технічна забезпеченість тощо), а також соціально-економічних, пов'язаних із падінням престижу педагогічної професії, робить працю педагога

надзвичайно психоемоційно напруженою [1; 2]. Крім того, не секрет, що зі збільшенням педагогічного стажу роботи у педагогів знижуються показники як фізичного, так і психічного здоров'я.

Усі ці фактори здійснюють руйнівний вплив на емоційну сферу педагога. У нього зростає кількість афективних розладів, з'являються почуття незадоволеності собою та своїм життям, труднощі у встановленні контактів з учнями, колегами, оточуючими. Ці симптоми негативно позначаються на всій професійній діяльності педагога, погіршуються результати його роботи, знижується рівень задоволеності своєю діяльністю. Таким чином відбуваються зміни в мотиваційній сфері педагога і розвивається синдром емоційного вигорання.

Унаслідок професійного вигорання педагог стає жертвою професійної деформації (порушення цілісності особистості, її нестійкості і дезадаптація в емоційно-вольовій сфері). Змінюються його особистісні якості. Це призводить до зниження ефективності професійної діяльності педагога. Незадоволеність професією веде до зниження кваліфікаційного рівня та зумовлює розвиток процесу психічного вигорання. Для вирішення цього питання необхідно винайти алгоритм самопомочі для захисту праці педагога.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема професійного вигорання педагога активно досліджується в Україні. Зокрема, звертається увага на обґрунтування сутнісного змісту та структури професійного вигорання (М. Буриш, Л. Карамушка, М. Лейтер, К. Маслач, С. Максименко, Е. Махер, Ф. Сторлі, Б. Перлман, Е. Хартман, Р. Шваб); аналіз його детермінант (М. Борисова, Т. Зайчикова, Х. Кюйнарпуу, К. Малишева, В. Орел, Т. Форманюк); розробку психодіагностичного інструментарію (В. Бойко, Н. Водоп'янова, Дж. Грінберг, Т. Ронгинська, А. Рукавішніков, А. Серебрякова, О. Старченкова); пошук засобів профілактики та корекції зазначеного синдрому (О. Козлова, К. Кондо, Д. Трунов, Х. Фрейденбергер).

Аналіз наявних у сучасній психології теоретико-експериментальних напрацювань із проблеми професійного вигорання засвідчує необхідність продовження досліджень у цьому напрямі.

Визначаються такі його аспекти: удосконалення шляхів психологічного забезпечення діяльності вчителя; профілактика вигорання у вчителів початкових класів [3; 4].

Формулювання цілей статті

Мета статті – виявити етапи стресу у його впливі на індивіда, проаналізувати психологічні чинники особистості, надати рекомендації в запобіганні проблеми професійного вигорання педагогів. Проаналізувати психологічні дослідження з проблеми професійного вигорання.

Виклад основного матеріалу дослідження

Згідно зі вченням Сельє, стрес проходить 3 фази [5, с. 140]:

1. Нервово напруження – у хронічній психоемоційній атмосфері, дестабілізуючій обстановці, підвищеній відповідальності на робочому місці, труднощах контингенту.

2. Резистенція – людина намагається відсторонити себе від неприємних вражень.

3. Виснаження – вичерпання психічних ресурсів, зниження емоційного тону.

Іншими словами стрес вражає людину на таких етапах:

- сприймання – реакція;
- ставлення – мотивація;
- страхи – подолання.

На першій стадії вражається «Я»-ідентичність педагога, а саме психічна організація особистості – «Я»-функції (особистісні):

- конструктивність;
- деструктивність;
- дефіцитарність.

Згідно з «Я»-функціями (особистісними) Г. Аммоном [6] запропонована типологія «Я»-ідентичності особистості:

- конструктивний тип із високим рівнем ресурсу ідентичності особистості, що характеризується збалансованістю психологічних структур, пов'язаних із високими адаптивно-компенсаторними можливостями й активністю;

- змішаний тип із середнім рівнем конструктивності, з наявністю деструктивно-дефіцитарних тенденцій, виражених у психічній дезадаптації (психосоматичній, поведінковій, невротичній), а також зниженій активності;

- деструктивний з низьким рівнем, вираженим у дисбалансі, декомпенсації, пасивності функціонування;

- деструктивно-дефіцитарний, відповідно, у співвідношенні ознак;

- дефіцитарний тип з недостатнім рівнем, вираженим недорозвиненим первісним потенціалом конструктивності психічної організації особистості відповідно.

Тобто розглядається психічна організація особистості в її ставленні до себе, як суб'єктивне переживання індивідом свого функціонування зі здатністю використовувати свої психічні та особистісні можливості (ресурси).

Як наслідок – адекватне та неадекватне ставлення особистості до себе. У першому разі – індивід зі здатністю швидко відновлювати фізичний і душевний стан. У другому – індивід із протилежними резервами психіки, які блокують розвиток і актуалізацію «Я»-ідентичності з наявністю ознак невротичної дезадаптації. У такому разі, функціонування буде проблемним та з використанням мінімальних зусиль і можливостей.

У цій концепції процес розвитку особистості (саморозвиток), а також виникнення психічних розладів, їх перебіг і подолання розглядаються як процес перебування особистістю своєї ідентичності.

Доречно зупинитися на емоційній складовій професійного вигорання, оскільки емоційне вигорання вже домінує і переходить у синдром емоційного вигорання від ураження стресом на всіх подальших етапах.

Варто розглянути емоційну складову у фазі: сприймання – реакція, у вигляді: емоційна чутливість, емоційна ригідність, емоційна опірність, де «чутливість, ригідність та опірність» у кожного індивіда буде, відповідно, своя.

Дослідник В. Бойко вказує на різні форми емоційної ригідності [5, с. 123-129]:

1. Емоційна в'язкість – зосередження особистості на психотравмуючих обставинах.

2. Емоційна слабкість, або лабільність – вередлива зміна настрою.

3. Емоційна монотонність – одноманітність емоцій.

4. Емоційна згрубілість – особистість втрачає емоційні грані та їх дозування.

5. Емоційна тупість – тип реагування з недорозвиненими або втраченими вищими емоціями.

6. Втрата емоційного резонансу – відсутність емоційного відгуку на різні події.

7. Алекситимія (переклад: «немає слів

для назви своїх емоційних станів»), яка призводить до посилення фізіологічних реакцій на стресові ситуації.

Такі фізіологічні характеристики позначаються на ранжуванні емоційних реакцій особистості – нейротизмі. Розвиток стану невротизації зумовлений:

- постійним психологічним та фізіологічним напруженням і перенапруженням через конкуренцію, хронічну втому, зниження працездатності, м'язову слабкість, роздратованість, порушення сну, зниження мислячої активності та здатності концентрувати увагу, головний біль, також «професійні» болі в горлі тощо;

- особистісною відстороненістю («вигоранням») як спробою тримати себе «захисним» від стресів;

- падінням самооцінки як відчуттям втрати особистої ефективності в баченні перспективи професійної діяльності, незадоволеності роботою взагалі.

Тому для того щоб уникнути *саморуїнації*, необхідно *знати свій тип вищої нервової діяльності*. Найбільш вразливим до стресу є «емоційний» тип (наприклад, вразливі люди зі здатністю сприймати чужий біль як свій). Так, за твердженням І. Павлова: «торможение постоянно следует за возбуждением – оно в некотором роде является как-бы изнанкой раздражения» [7, с. 611].

Отже, ступінь професійного вигорання педагога залежить від індивідуальних органічних причин: властивостей нервової системи, форми емоційної ригідності, психосоматичних порушень.

На етапі ставлення – мотивація, ідеться про розгляд людини, як суб'єкта своєї психіки з позицій адаптації, пристосування та певної рівноваги зі своїм внутрішнім і зовнішнім світом. Фундаментально взаємозв'язок внутрішнього й зовнішнього дослідив С. Рубінштейн [8, с. 358-359]. Учений зазначав, що будь-який вплив одного явища на інше переломлюється через внутрішні властивості того явища, на яке цей вплив здійснюється.

В «Основах загальної психології» (1989 р.) С. Рубінштейн зробив висновки щодо таких понять, як дія та вчинок. Компонен-

ти вчинку – це ситуація, мотивація, дія та післядія. Мотивація порівняно з ситуацією має новий зміст. Психологів найбільше цікавить мотиваційний бік учинку, боротьба мотивів, прийняття рішення, формування мотиву. Сама дія тлумачиться як той факт, на якому виникають психічні здатності людини. Післядія характеризується тим, що визначає установку на наступну дію. Формою цієї установки виступає, як наслідок, життєва стратегія.

Однак, незважаючи на те що в людській діяльності виявляється закономірність і залежність від зовнішніх чинників, можна стверджувати, що людина має свободу волі. Вона здатна здійснити вільний вибір, самостійно визначати свій життєвий шлях, прагнути задовольнити одну потребу та стримувати іншу [9, II т. с. 193]. Після здійснення вибору, вона розуміє, що мала змогу вчинити інакше, тобто вона переживає своє вільне рішення. У момент вибору людина відчуває, що то її «Я» є причиною вибору.

На етапі страху – подолання можна запропонувати самопоміч як засіб відвернути стрес.

Висновки

Таким чином, можна зробити висновок, що чим вищими є ресурси психіки в самоідентифікації особистості, тим більш вона здатна встановлювати такий спосіб поведінки з собою, який дозволяє їй відновлювати свою первісну цілість та встановлювати особисту ідентичність.

Відповідно, тип індивіда, як суб'єкта власної психіки, характеризується інтенцією до самопізнання і самоактуалізації, орієнтацією на самоекспериментування, заперечення стану врівноваженості, спокою з метою самовдосконалення і саморозвитку свого внутрішнього психічного світу.

Література

1. Качур О. Профілактика професійного вигорання у закладах освіти / О. Качур // Психолог. – № 40 (424), жовтень, 2010. – С. 3-7.
2. Професійні захворювання та їхня профілактика / упоряд. А.В. Флобойм. – К. : Шк. світ. 2011. – 104 с. – (Бібліотека «Шкільного світу»).
3. Тишук Л. І. Особливості синдрому професійного вигорання педагога дошкільного навчального закладу /Л. І. Тишук // Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : Логос, 2008. – Т. VII. – Вип. 11. – С. 312-316.

Конструктивними слід вважати пошук соціальної підтримки і впевнені дії. Неконструктивні способи поведінки – уникання, маніпулятивні та агресивні дії – відповідають високому рівню вигорання та професійній дезадаптації вчителів.

Важливо пам'ятати, що позитивні емоції менш стійкі і більш затратні у плані психологічної енергії. Негативні емоції підготовують самі себе, і чим більше ми в них занурюємося, тим довше вони будуть тривати і можуть поступово перейти у негативне світосприйняття.

Тому кожна людина може свідомо обрати – чи буде вона вигорати під натиском зовнішніх обставин, іноді дійсно дуже несприятливих, чи докладатиме енергії для пошуку нових ресурсів своєї особистості через знаходження нових смислів, позитивних моментів і просто через переживання миттєвих приємних відчуттів.

Отже, для уникання ефекту вигорання дуже важливо дозувати свою працю і вміти вчасно її закінчити. Багато з нас, починаючи якийсь життєвий проект, створюють безліч планів і намагаються зробити їх безкінечними. Однак нормальна тривалість життя успішних проектів – близько 5 років. Ми засмучуємось, якщо закінчує своє існування журнал, музичний або інший творчий колектив, не замислюючись, що це саме «проект» – тимчасове об'єднання людей, які працюють протягом обмеженого терміну, намагаючись отримати результат, правильно його оформити й оцінити. А потім – новий проект, можливо, продовжувач ідеї старого, але вже з іншим результатом.

Викладання – теж своєрідний «тимчасовий проект», як для учня, так і для вчителя. Тому потрібно від початку знати, чим закінчити діяльність, яким буде прощання.

4. Назарук Н. В. Методологічні аспекти дослідження феномену професійного «вигорання» : синдромологічний підхід // Актуальні проблеми практичної психології : Зб. наукових праць. – Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2007. – С. 163-166.
5. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении : взгляд на себя и на других / В. В. Бойко. – М. : Филинь, 1996. – 472 с.
6. Аммон Гюнтер. Динамическая психиатрия / Гюнтер Аммон. – СПб. : Изд. Психоневрологического института им. В. М. Бехтерева, 1995. – 200 с.
7. Павлов И. П. Избранные труды / под ред. Э. А. Асратяна / И. П. Павлов. – М. : Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1951. – 616 с.
8. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М., Педагогика, 1973. – 424 с.
9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. В 2 т. / С. Л. Рубинштейн. – М., 1989. – 720 с..

Психологічні проблеми дистанційного навчання викладачів у системі післядипломної педагогічної освіти

А.Ю. Заболоцький
директор Центру
дистанційного
навчання,
Університет економіки
та права «КРОК»

У статті досліджено тенденції психологічних процесів, що відбувалися під час навчання викладачів вищих навчальних закладів за допомогою технологій дистанційного навчання.

Ключові слова: дистанційне навчання, психологічні проблеми дистанційного навчання, післядипломна освіта.

В статье исследованы тенденции психологических процессов, которые происходили во время обучения преподавателей высших учебных заведений с помощью технологий дистанционного обучения.

Ключевые слова: дистанционное обучение, психологические проблемы дистанционного обучения, последипломное образование.

In the article the tendencies of psychological processes that took place during the training of teachers of higher education via distance learning technologies.

Keywords: distance learning, psychological problems of distance education, postgraduate education.

Постановка проблеми

У наш час технологія дистанційного навчання набуває все більшої популярності не тільки в США та Європі, а й в Україні. Це новітній і дуже зручний спосіб підвищення кваліфікації або здобуття нової спеціальності. Дистанційне навчання в системі післядипломної освіти має низку переваг перед очним навчанням, однак постає проблема психологічної готовності користувачів отримувати знання через мережу Інтернет.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Значну роль у підтримці рівня освіти, зокрема у вищих навчальних закладах, відіграють інформаційно-комунікаційні технології, що пронизують як сам процес навчання, так і процеси управління. У роботах М.Л. Смульсон, В.А. Моляко, Н.В. Чепелевої, Л.М. Карамушки, Н.Н. Мехтиханова та інших розглянуто галузь психології використання технологій дистанційного навчання в навчально-виховному процесі.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

До недосліджених раніше частин загальної проблеми можна віднести, зокрема, виявлення характерних психологічних особливостей різноманітних організаційних форм навчання через мережу Інтернет; розкриття вікової, гендерної тощо специфіки відповідного дистанційного навчання; виявлення та диференціація властивостей психологічного впливу навчання через мережу Інтернет на інтернет-залежних користувачів мережі та на тих, у кого відсутня інтернет-залежність тощо.

Формулювання цілей статті

Мета статті – розкрити психологічні особливості дистанційного навчання викладачів у системі післядипломної педагогічної освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження

Специфічними особливостями післядипломної педагогічної освіти дорослої людини є:

– особливості контингенту осіб, які навчаються (дорослі люди, фахівці, що спираються на власний досвід, мають професійні знання; усталені соціальні ролі, вирізняються інерційністю системи смислів, цінностей, оцінних критеріїв та ін.);

– специфіка надання післядипломної освіти (асиміляція нових знань у структуру особистісних смислів, досвіду керівників, зміна професійних установок);

– специфіка діяльності викладачів у системі післядипломної освіти (підвищені вимоги до рівня професіоналізму й ерудованості викладачів, установка на власний професійний і особистісний розвиток, володіння методами активного соціально-психологічного навчання).

Це вимагає такої організації післядипломної педагогічної освіти, за якої відбувається підвищення її розвивального потенціалу на основі актуалізації здатності до особистісного та професійного саморозвитку фахівців, в тому числі, в умовах дистанційного навчання.

Використання дистанційного навчання до підвищення кваліфікації педагогів ґрунтується на переконанні, що саме такий спосіб навчання є найбільш ефективним та економічно виправданим, коли необхідно набути заздалегідь обумовленого обсягу знань, умінь і навичок. Світові тенденції розвитку освіти свідчать, що саме технології дистанційного навчання в різних його формах мають надзвичайні можливості в реалізації перепідготовки та підвищення кваліфікації, створенні масштабної системи перекваліфікації або підвищення кваліфікації перспективних працівників. Підвищення кваліфікації вчителів і викладачів в умовах дистанційного навчання сприяє:

– неперервності та максимальній індивідуалізації навчання;

– поступальному зростанню кар'єри внаслідок отримання професійно-орієнтованої та особистісно-значущої інформації розвитку професійної мобільності;

– зростання професіоналізму та розкриття творчого потенціалу особистості [1].

Варто мати на увазі, що більшість пи-

тань педагогічного проектування та шляхів технічної реалізації процесу дистанційного навчання вже знайшли своє вирішення. Також уже розроблено та сформульовано вимоги до організації процесу навчання, до змісту навчальних матеріалів, різновидів проведення занять, контрольних робіт, тестів і підсумкового оцінювання тощо. Однак дослідженню психологічних проблем використання дистанційного навчання приділено недостатньо уваги. За твердженням О.П. Єфремова, Г.О. Краснової дистанційне навчання належить до такого способу надання освітніх послуг, який обирають фахівці, уже сформовані як особистості й такі, що мають чітко визначенні перспективи у підвищенні своєї кваліфікації. Тому недостатнім є акцент на плануванні та проектуванні навчання, навчально-методичному його забезпеченні, необхідним є також організувати психологічний супровід навчального процесу. Він передбачає врахування, реалізацію та налагодження систем відносин між всіма учасниками навчального процесу, формування навичок інтерактивної взаємодії та, що найголовніше, напрацювання вмінь і навичок самостійного навчання через створення умов для реалізації мотивації підвищення кваліфікації [2].

Закономірне сприйняття ХХІ ст., як століття інформації та наукових знань, ставить перед системою освіти принципово нову глобальну проблему — підготовку мільйонів людей до життя і діяльності в нових умовах інформаційного суспільства, де домінуючу роль відіграють електронні технології зв'язку та обміну інформацією і яке швидко розвивається [3]. Ураховуючи актуальні потреби сучасної освіти в Україні, її комп'ютеризації, використанні електронних мереж, розвитку дистанційного навчання для професіоналізації та всебічного розвитку особистості, проблема психологічної готовності педагогів до дистанційного післядипломного навчання набуває в нашій країні особливо актуального значення.

Деякі дослідники вважають, що знання можливостей комп'ютерної техніки, мережі Інтернет і методик їхнього використан-

ня на сучасному етапі є найголовнішими інструментами для будь-якого викладача як технічної, так і гуманітарної сфери знання [4].

Дослідження психологічної проблеми дає можливість:

- по-перше, ґрунтовніше і повніше розробити поняття дистанційного навчання, що здійснюється через мережу Інтернет;

- теоретично дослідити психологічну специфіку навчальних і освітніх можливостей мережі Інтернет;

- глибше розкрити поняття характерних психологічних особливостей дистанційного навчання з використанням мережі Інтернет.

Практичне значення дослідження полягає у розкритті науково обґрунтованих можливостей використання дистанційного навчання через мережу Інтернет і психологічних особливостей впливу цього навчання на користувачів мережі Інтернет для реалізації певних практичних психолого-педагогічних цілей, зокрема для підвищення ефективності, гнучкості та психологічної безпеки відповідного навчання.

Аналізуючи останні дослідження та публікації, присвячені проблемі характерних психологічних особливостей дистанційного навчання з використанням мережі Інтернет у контексті більш загальної проблеми психології дистанційного навчання, варто відзначити, що їх вкрай недостатньо.

Дистанційне післядипломне навчання може бути визначено як процес передачі та засвоєння знань, умінь, навичок діяльності, що здійснюється з допомогою можливостей мережі Інтернет і дає змогу користувачам здобути нові знання, а також отримати документи щодо підвищення своєї кваліфікації або отримання нової. Під час такого навчання не потрібно залишати основне місце роботи, брати відпустку або переїздити до іншого міста, необхідно виділити лише кілька годин свого часу щодня. Це дуже зручно, однак у деяких людей таке навчання викликає психологічний дискомфорт.

В окремих сучасних публікаціях при аналізі можливостей використання нових

інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ), зокрема мережі Інтернет, у навчанні звернуто увагу на важливість загального розгляду специфіки ІКТ, зроблено акцент на тому, що об'єктивно передумовою для використання ІКТ у психолого-педагогічній області є інформаційна суть процесу навчання, у якій особливе місце належить інформаційному обміну різного виду між педагогом і тими, хто навчається. Використання ІКТ в навчально-педагогічному процесі вказує на якісно новий етап у теорії та практиці психології навчання і педагогіки. Прагнення прогресивних педагогів задовольнити зростаючі потреби суспільства в освіті шляхом використання можливостей ІКТ викликає до життя й нові форми навчання, зокрема дистанційне навчання з використанням інформаційно-комунікативних можливостей мережі Інтернет.

На думку дослідників, навчальний процес на базі комп'ютерних комунікацій і мережі Інтернет обов'язково передбачає диференціацію та індивідуалізацію навчання. Люди, які навчаються, через свої психофізіологічні особливості мають різні здібності, задатки, тому для засвоєння навчального матеріалу їм потрібні різна кількість часу, вправ різного ступеня складності, щоб досягти певних результатів [5].

Є достатні підстави для визнання того, що важливим аспектом доцільності включення телекомунікаційних технологій мережі Інтернет у сучасний навчальний процес є факт оволодіння учнями можливостей здійснювати між собою опосередковане міжособистісне спілкування, передаючи один одному повідомлення у вигляді тексту, звуку і зображення, забезпечуючи тим самим стійку мотивацію пізнавальної діяльності. Сучасні комп'ютерні телекомунікаційні мережі (глобальним різновидом такої мережі виступає Інтернет) також надають своїм користувачам можливість використовувати мережеві бази даних та інформаційно-пошукові системи, бібліотечні каталоги і найбільш потужні за обсягом пристроїв накопичення інформації файл-сервери, що можуть допомогти вчителю й тим, хто навчається, долучитися

до світових інформаційних ресурсів і організувати навчальну діяльність (як під час занять, так і в інший час) на якісно вищому і більш ефективному рівні.

Інший важливий аспект проблеми виявлення характерних психологічних особливостей дистанційного навчання – дію комп'ютерної техніки на психіку й організм людини. Так, зазначається, що небезпека застосування інформаційних технологій у навчанні полягає в неспівпаданні внутрішніх ритмів функціонування комп'ютера з основними біоритмами людини. При «аналітичному» спілкуванні з комп'ютером (читанні електронних текстів, малюванні тощо) вказане неспівпадання непомітне, натомість при контакті з віртуальними об'єктами (діяльними квазісуб'єктами – активними комп'ютерними програмами) неспівпадання ритмів може призвести до явного або прихованого «розгойдування» психіки і психологічного зриву або змін особистості того, хто навчається [6].

Можна відзначити такі особливості психологічного впливу навчання через мережу Інтернет на тих, хто навчається відповідним чином (такі особливості виступають одночасно напрямами видозміни діяльності при використанні мережі Інтернет та інших комп'ютерних технологій у навчальних цілях):

1. Прискорення процесу екстеріоризації задуму, його матеріалізації у вигляді схеми, таблиці, діаграми, анімації, відеокліпу тощо.

2. Розвиток активної візуалізації, пов'язаної з роботою з двовимірною і особливо тривимірною графікою.

3. Прискорення отримання результатів шаблонних перетворень ситуації.

4. Розширення можливостей здійснення пошукових дій у величезному інформаційному масиві всесвітньої мережі Інтернет.

5. Інтенсифікація можливостей повернутися до проміжних етапів складної діяльності.

6. Розвиток можливостей одночасного розгляду одразу кількох варіантів перетворення об'єкта.

Часто зміна діяльності активно спри-

яє розвитку творчих потенціалів у тих, хто навчається. Має сенс звернути увагу також на те, що на відповідних можливостях дуже часто ґрунтуються навчальні комп'ютерні ігри. Дійсно, навчання з використанням інформаційних технологій вимагає застосування спеціальних методів, що дають змогу домогтися такої взаємодії комп'ютера й людини, яка навчається, що створювало б найбільш сприятливі умови для розвитку творчої особистості [7].

До характерних психологічних особливостей дистанційного навчання необхідно додати підвищення самостійності процесу засвоєння знань, умінь, навичок, розвиток самостійності мислення з боку тих, хто навчається [5].

Інші автори відзначають наявність труднощів у розробленні та проведенні різних форм дистанційного навчання на основі використання мережі Інтернет, а саме:

– наявність психологічних бар'єрів у суб'єктів психолого-педагогічного процесу при роботі з комп'ютером;

– необхідність засвоєння особливої культури роботи та спілкування в мережі Інтернет;

– виявлення і врахування особливостей перцептивних процесів при роботі з комп'ютером у людини при проектуванні занять (у літературі описується так званий ефект пересичення);

– взяття до уваги при організації занять можливих гендерних відмінностей у процесі використанні нових інформаційних технологій.

Реалізація різних видів занять із застосуванням нових інформаційних технологій, зокрема мережі Інтернет, у системі очного навчання і проведення спеціального дослідження дали змогу сформулювати психолого-педагогічні умови використання мережі Інтернет у навчальних цілях:

– достатній рівень комп'ютерної письменності викладача і студентів;

– уміння подати зміст навчального курсу відповідно до обраної форми заняття;

– наявність відповідної матеріально-технічної бази;

– моделювання освітнього середовища, що адекватно відображає необхідний

зміст, репрезентований навчальними ресурсами мережі Інтернет з використанням мультимедійних засобів [8].

Характерними психологічними особливостями післядипломного дистанційного навчання з використанням мережі Інтернет у тих, хто навчається, є:

- підвищення самостійності процесу засвоєння знань, умінь, навичок, розвиток самостійності мислення;

- прискорення процесу екстеріоризації задуму, його матеріалізації у вигляді схем, таблиць, діаграм, анімації, відеокліпів тощо;

- розвиток активної візуалізації, пов'язаної з роботою із двовимірною та особливо з тривимірною графікою;

- прискорення отримання результатів шаблонних перетворень ситуації;

- розширення можливостей здійснення пошукових дій у інформаційному масиві всесвітньої мережі Інтернет;

- інтенсифікація можливостей повернутися до проміжних етапів складної діяльності;

- розвиток можливостей одночасного розгляду відразу кількох варіантів перетворення об'єкта.

Висновки

Дослідження психологічних особливостей дистанційного навчання через мережу Інтернет повинно бути продовжено. До перспективних напрямів подальших досліджень можна віднести, зокрема, виявлення характерних психологічних особливостей різних організаційних форм навчання через мережу Інтернет (екскурсії по сайтах серверів і порталів, телеконференцій, використання чатів, проектних занять, дослідницьких занять тощо) на тих, хто навчається; розкриття вікової, гендерної тощо специфіки відповідного дистанційного навчання; виявлення та диференціація властивостей психологічного впливу навчання через мережу Інтернет на інтернет-залежних користувачів мережі та на тих, у кого відсутня інтернет-залежність тощо.

Література:

1. Даниленко Л. Очно-дистанційне навчання у практиці роботи ЦППО / Л. Даниленко, А. Чміль, В. Розмариця // Післядипломна освіта в Україні. – № 2. – 2006. – С. 42-46.
2. Ефремов А. П. К вопросу о качестве дистанционного обучения / А. П. Ефремов, Г. А. Краснова // Информационные технологии в открытом образовании. Материалы международной конференции. – Москва.
3. Канава В. Достоинства и недостатки дистанционного обучения через Интернет / В. Канава [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.curator.ru/doplus.html>
4. Лавров О. Дистанционное обучение : Классификация проблем. Термины и определения [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vio.fio.ru/vio_15/cd_site/Articles/art_2_4.htm
5. Маклаков Г. Ю. Особенности использования технологии IP-телефонии для совершенствования процесса дистанционного обучения / Г. Ю. Маклаков, Г. Г. Маклакова // Проблемы подготовки та перепідготовки фахівців у сфері інформаційних технологій / Матеріали V Міжнародної науково-технічної конференції «Комп'ютерні технології в будівництві»: Київ-Севастополь, 18-21 вересня 2007 р. – Кривий Ріг, 2007. – С. 71-72.
6. Тверезовська Н. Т. Інформаційні технології навчання у системі вищої освіти / Н. Т. Тверезовська // Педагогіка і психологія : зб. наук. пр. / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2001. – Вип. 19, ч. 3. – С. 64-68.
7. Полат Е. С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования : учеб. пособие для студ. пед. вузов и системы повыш. квалиф. пед. кадров / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина, В. М. Моисеева, А. Е. Петров ; под ред. Е. С. Полат. – 4-е изд., стер. – М. : Издательский центр «Академия», 2009. – 272 с.
8. Марчук Н. Ю. Психолого-педагогические особенности дистанционного обучения / Н. Ю. Марчук // Педагогическое образование в России 2013. – № 4. – С. 78-85.

На допомогу студентам, аспірантам і викладачам юридичних вишів та факультетів

Редколегія міжнародного фахового видання «Правничий вісник» Університету «КРОК» у рубриці «На допомогу студентам, аспірантам і викладачам юридичних вишів та факультетів» продовжує публікувати коментарі фахівців історії держави і права зарубіжних країн до найвідоміших пам'яток правової культури народів світу, які вивчають на першому курсі студенти юридичних факультетів українських вишів. У випуску № 22 пропонуються науково-методичні матеріали до вивчення історико-правової пам'ятки салічних франків – Салічна правда, написаних російським ученим і педагогом, кандидатом юридичних наук, професором кафедри правового забезпечення державної і муніципальної служби РАНГіДС.

Матеріали до друку підготував доцент кафедри теорії та історії держави і права, кандидат історичних наук М.М. Корінний.

Тема 6. Салічна правда

План семінарського заняття

1. Загальна характеристика Салічної правди як одного з джерел права Франкської держави.
2. Правове становище головних груп населення.
3. Регулювання майнових відносин. Право власності на землю.
4. Злочини і покарання.
5. Суд і процес у державі франків.

Мета семінарського заняття

Метою заняття є вивчення Салічної правди (початок VI ст.) – правової пам'ятки салічних франків, однієї з гілок германського племені франків.

Франки являли собою молоде етнополітичне утворення германців¹, що сформувалося з фрагментів (осколків) інших германських племен і народів під безпосереднім впливом Римської імперії. Протягом значного часу франкські військові загони залучалися римською адміністрацією для охорони прикордонних територій від вторгнення інших варварів і співплемінників та мали статус федератів, закріплений спеціальним договором (*feodera*).

Уже з IV ст. у франків склалася традиція обирати своїх військових ватажків (вождів, конунгів), як правило, із одного впливового роду – Меровінгів. Із середини V ст. значно послаблюється влада центрального уряду Західної Римської імперії і територія Північної Галлії потрапляє під контроль кількох військовонаачальників римської армії. У гострому протистоянні за гегемонію перемогу здобув один із них, франкський вождь-конунг Хлодвіг, якому поступово вдалося об'єднати під своєю зверхністю всю територію Галлії.

Однією з причин і основних цілей створення з ініціативи Хлодвіга Салічної правди, на думку вчених, було надання легітимності в очах місцевого галло-римського населення, сусідніх варварських королівств, а також імператора Східної Римської імперії правління франків (франкської знаті) у колишній римській провінції.

Салічна правда не є найдавнішою з «варварських правд» (Вестготська та Бургундська правда з'явилися дещо раніше), але вона порівняно з іншими «правдами» являє со-

¹ Перші згадки про франків зустрічаються в античних джерелах з кінця III ст.

бою найоб'ємніший збірник варварських законів, що дійшов до нас у численних різночасових списках і редакціях, що дає змогу історикам прослідкувати еволюцію ранньофеодального права протягом V-IX ст.¹ Наявність такої великої кількості списків свідчить про величезне значення, що надавалося цій пам'ятці в ранньосередньовічній Франкії², а внаслідок франкської військової експансії – у всій Західній Європі. Зміст пам'ятки, з одного боку, відображає ще родові зв'язки, світоглядні цінності стародавніх германців, а з іншого – соціальні процеси, що відбувалися на перших етапах розвитку ранніх форм держави і права Західної Європи, які заклали політико-правові та економічні основи майбутньої західноєвропейської феодальної системи.

1. Загальна характеристика Салічної правди як одного з джерел права Франкської держави

Салічна правда не містить систематичного викладу правових норм, що стосуються абсолютно всіх сторін життя франкського суспільства. Вона відрізняється в цьому відношенні фрагментарністю та казуїстичністю.

Списки Салічної правди, окрім самого тексту законів, містять Меровінгські капітуляції (доповнення франкських королів – наступників Хлодвіга), а також пізніше написані Пролог та Епілог (кожний у кількох варіантах).

У Пролозі викладається легенда про створення Салічного закону чотирма обраними «мужами», знавцями звичаєвого права германців, які обговорили на трьох засіданнях усі приводи до позовів і винесли щодо кожного окреме рішення. Тут же пояснювалася мета запису франкських законів – «збереження внутрішнього миру» і зміцнення влади над оточуючими народами «авторитетом закону».

На відміну від Прологу, що нагадує собою напівказковий народний переказ, різноманітні версії Епілогу мають офіційне походження. Вони уклалися в королівській канцелярії та розповідають про окремі етапи формування всього Салічного закону шляхом доповнення тих чи інших титулів різними королями франків. Найдавніші списки Салічної правди містять так звану Мальбергську глоссу на германському наріді, у якій роз'яснюються специфічні юридичні поняття варварського права.

На Салічну правду як оригінальний історико-правовий документ не справили особливого впливу норми римського права, їхній вплив помітний лише у варваризованій середньовічній латині, якою укладена Правда, а також в обрахуванні штрафів у римських грошових одиницях: солідах і денаріях. Перед нами запис звичаїв стародавніх германців (які існували у них за кілька століть до франкського вторгнення в межі Римської імперії), чий побут, норів і звичаї були засвідчені у працях римських істориків і державних діячів (Юлія Цезаря, Тацита та ін.).

У цьому зв'язку студентів слід звернути увагу на персональний (не територіальний) характер дії норм Салічної правди, що поширювалися на населення франкського походження, у той час як більшість жителів королівства становили галло-римляни, відносини яких регулювалися варваризованим римським правом, зокрема Брев'ярієм Аларіха (506 р.).

Друга особливість Салічної правди полягає в тому, що вона не перебувала під помітним впливом християнської церкви. Християнство, прийняте Хлодвігом з метою зміцнення своєї влади, мало поверховий характер, охоплювало тривалий час лише найближче оточення короля. Певні свідчення християнізації франків студент може знайти в дод. 3-7 §4 титулу XV, де згадуються штрафи за вбивства християнських священників, та

¹ Усього відомо понад 400 списків Салічної правди.

² Francia – позначення найменування Франкської держави у ранньосередньовічних джерелах.

зі змісту Прологу, а також дод. 6 §6 титулу XIV, у яких ідеться про поховання в трунах (так хоронили лише християн). Характерно, що згідно з титулом LXIV «Про прислужника під час чаклунства», недоведене звинувачення в прислугуванні відьмам тягло за собою лише штраф у 62,5 соліду, але вже з кінця VI ст. звинувачення в чаклунстві каралося смертною карою.

Салічна правда свідчить і про значну роль поганства (язичництва) в повсякденному житті франкського суспільства. Так, серед франків збереглися звичаї жертвоприношень тварин. Наприклад, за крадіжку кабана, посвяченого богам, накладався більший штраф, ніж за крадіжку звичайного, а в дод. 1 §1 титулу LV «Про пограбування трупів» передбачався штраф за пограбування язичницького могильного насипу (*tumulum*), у якому під час поховання, згідно з традицією, здійснювалося захоронення цінних речей.

Язичницькими уявленнями германців можна пояснити й безліч інших символічних процедур і ритуалів, що супроводжували правовий побут франків протягом усього життя. Так, титул XLVI «Про передачу майна» описує процедуру кидання стебла (*fistuca*) в полу людини, покликаної за усним заповітом зберігати спадщину. Згодом зберігач сам у присутності короля чи під час судового зібрання кидав стебло в полу тих, хто був спадкоємцем, передаючи таким чином їм майно. Передавання стебла символізувало у стародавніх германців відмову від володіння землею, від користування виробничою і харчовою (продуктивною) обожнюваною силою ґрунту. У §12 Капітулярію 1, приписуваного синам Хлодвіга, цей ритуал символізував також отримання права представництва іншої особи в суді.

Символічний ритуал описується і в титулі LX «Про бажуючого відмовитися від родства», згідно з яким людина змушена була під час судового зібрання в присутності тунґіна зламати над головою три гілки і кинути їх на чотири боки, заявляючи таким чином про відмову від спорідненості, співприсяжництва, спадщини і всіляких рахунків зі своїми родичами.

Салічна правда зберегла свідчення, що відображають поступовий процес зміцнення королівської влади. Уже перші статті (§1-5 титулу I) визначають відповідальність тих осіб, які ухилялися від королівського правосуддя, і звільняють від штрафів тих, хто не з'явився до суду, а перебував на королівській службі, що підкреслювало як високий авторитет королівського правосуддя, так і престижність королівської служби.

Студентові слід звернути увагу на те, що норми здебільшого представлені в Законнику у формі конкретних юридичних казусів, що виключає абстрактні визначення. Більшість положень Салічної правди присвячені охороні рухомого майна, перш за все тварин, завдяки чому Салічну правду часто називають «свинячим кодексом», що, зокрема, вказує на переважно аграрний характер традиційного франкського суспільства.

2. Правове становище головних груп населення

Держава франків за своєю формою – це ранньофеодальна монархія, становлення якої відбувалося в перехідному суспільстві, що характеризувалося багатокладністю, із поєднанням рабовласницьких, родоплемінних, общинних і ранньофеодальних відносин. Основною фігурою Салічної правди є вільний франк.

Під час відповіді на друге питання необхідно перш за все продемонструвати на конкретних прикладах відмінності у правовому статусі вільних і рабів (*servis*), а також нерівноправних членів франкського суспільства – *litiv* та ін. Як серви, так і літи перебували в особистій залежності від свого пана, про що свідчить титул XXVI «Про вільно-відпущеників», у якому за відпуск чужого раба чи літа передбачалися значні штрафи.

Особливим правовим статусом відрізнялися галло-римляни. Загальний принцип етнічної нерівноправності, закріплений у Салічній правді, корегувався становищем галло-

римлян при королі. Слід звернути увагу на соціальні та правові відмінності вільних, серед яких виділялися служила знать, що тільки зароджувалася, королівські співтрапезники, служителі церкви та ін. У особливому становищі перебувало найближче оточення франкського короля – дружинники і так звані *антрустіони*, незалежно від їхнього походження (див., наприклад, §5-7 титулу XLI). Такого роду міжособистісні зв'язки між королем і його наближеними дали поштовх формуванню особистісно-поземельних відносин васалітету-сюзеренітету, що лежали в основі західноєвропейського феодалізму.

Важливою, характерною саме для Салічної правди рисою є її всебічний захист життя, здоров'я, честі вільної жінки, що свідчить про прагнення франків зберегти свою гомогенність серед підкореного населення.

3. Регулювання майнових відносин. Право власності на землю

У Салічній правді, як і взагалі в давньогерманському праві, відсутнє чітке поняття власності. До рухомого майна, що вже перейшло у власність окремих осіб, застосовується термін *suis* («свій»), на відміну від *alienus* («чужий»). Головним мірилом багатства вважався скот (у першу чергу велика рогата худоба), охороні якого, як зазначалося, присвячена значна частина статей цього правового документа.

Водночас студентів необхідно звернути увагу на особливе ставлення франків до землі. На жаль, у спеціальній літературі немає єдиної думки щодо характеру земельної власності у франків. Одні автори визнавали у варварів наявність стрункої системи общинних відносин, де колективним суб'єктом права власності на землю виступала община-марка, що визначала порядок землеволодіння і землекористування для своїх членів. Однак історичні джерела, у тому числі й Салічна правда, не згадують про існування у франків общини-марки. Водночас важко беззаперечно погодитися і з прибічниками іншої точки зору (Фюстель де Куланж, Допш, Д.М. Петрушевський та ін.), які наполягали на існуванні у варварів приватної власності на землю.

Сучасні дані, які знаходять підтвердження в матеріальній культурі франків, поселеннях Салічної правди, свідчать про те, що основною формою поселення франків були невеликі садиби, відносно ізольовані поселення хутірського типу. Так, титули I і II дають свідчення лише про невеликі стада великої рогатої худоби і свиней, які могли належати незначному поселенню (*villa*), і власниками яких могли бути представники трьох-чотирьох невеликих дворів. Франкам, які розселилися на території Північної Галлії, не бракувало вільних земель, що сприяло поширенню не общинно-територіальних поселень, а заснованих на сімейному землеволодінні окремих домогосподарств (домових общин, домових громад), які швидко розросталися.

Домогосподарство (домова община, дворище), що складалася з трьох поколінь родичів, було складним організмом на чолі з патріархом. Воно включало в себе не тільки родичів, а й різноманітні категорії залежних людей – літів, рабів, які розглядалися як молодші члени сім'ї, та ін. Члени домогосподарства (дворища) були тісно пов'язані не тільки священними узами спорідненості, а й спільним володінням землею та іншим майном.

До франкського поселення входили садиба, поля та рілля незначних розмірів, сади, а також луки – місце випасання худоби. Межею поселення здебільшого слугував ліс – місце полювання, за яким розпочинався дикий ліс. Кожна частина поселення володіла своїм правовим статусом.

Центральне місце займала власне садиба (фільварок), яка була найбільш окультуреною та обжитою частиною володіння вільного франка. Вона асоціювалася в традиційній свідомості того часу з центром світобудови, протиставлялася зовнішньому світу хаосу. Садиба в Салічній правді позначається, як правило, терміном **villa** (для назви самого

житла франка частіше вживається термін *casa*). До її складу входив дім, де проживали члени будинкової общини, та різноманітні господарські споруди; весь ансамбль садиби був оточений частоколом (§2-4 титулу XVI). Згідно з даними Салічної правди саме садиба була господарським центром земельного володіння, де франк проводив більшу частину свого робочого часу. Садиба була й місцем укладання різного роду угод, інших юридичних актів, таких як виклик до суду тощо. Недоторканність житлового будинку і садиби в цілому захищалася найбільшими штрафами, про що свідчать §5 титулу XVI, додаток 8 титулу XXVII, додаток 1 §1 титулу XXXIV, §3 титулу L, титул LII тощо.

Слід вказати, що особливе значення під час визначення штрафу в разі крадіжки Салічна правда надавала місцю її здійснення. За крадіжку в будинку винуватий сплачував більший штраф, ніж за крадіжку поза помешканням (§3-5 титулу XI і §1-2 титулу XI). Проникнення до житла чужака без дозволу господаря також каралося штрафом (§6 титулу XI). Суттєво збільшувалися штрафи в разі розбійного нападу на садибу і завдання збитків майну та людям (дод. 1 титулу XIV, §5 титулу XLII), підпалу, унаслідок якого «потерпілий не буде мати місця, куди розмістити врятовані від вогню речі» (дод. 1 титулу XVI). Навіть під час сплати вергельда величезну роль відіграло місце скоєння вбивства: у разі вбивства поза будинком сплачувався простий вергельд у розмірі 200 солідів, за вбивство в помешканні – 600 солідів. Нереальність сплати вергельда подібного розміру здебільшого тягла за собою смертну кару.

Необхідно зазначити, що Салічна правда не згадує можливість відчуження садиби (дворища) – дарування, продажу, що очевидно свідчить про її священний статус і нерозривний зв'язок з особистістю вільного франка. Відома лише одна форма передачі землі – спадкування, при цьому у суворій черговості та виключно по чоловічій лінії.

Недоторканність поля та ріллі захищалася у франків так само суворо, як і садиба, що студент може зрозуміти з аналізу положень §15, 24, 25 титулу XXVII; §2, 3 титулу XXXIV; §4 титулу IX. Штрафами каралися всі види завдання шкоди чужому полю (збір чужого ужинку; проїзд по чужих посівах возом; потрава чужої ниви і навіть просте перетинання меж чужого поля без дозволу господаря).

На протигагу ниви (ріллі) та саду перетин чужого лугу, що був у користуванні окремого домогосподарства, не тягнув за собою покарання. Луки сприймалися як данність природи, що не вимагала затрат праці. Порушник, який скоїв траву на чужому лузі, втрачав покіс (свою працю, §10 титулу XXVII) без додаткових штрафних санкцій.

В уявленні стародавніх германців сама земля як елемент одвічної природи не розглядалася в якості самостійної цінності, вважалася нічийним простором, на який усі мешканці мали необмежені права. Земля набувала цінності після її окультурення, через докладання до неї фізичної праці, перетворення на родюче поле (ріллю). Вона зберігала свою (коштовність), допоки дієвими були результати вкладеної праці, що на перших порах виключало право приватної власності на землю. Правопорушенням у чужому лісі Салічна правда вважала лише крадіжку чи порчу заготовленого там матеріалу, але не крадіжку дерев, що стояли на корню (§16-18 титулу XXVII).

Характеризуючи право земельної власності у франкському суспільстві V-VI ст., студентові слід звернути увагу на інститут *аллода*, під яким розумілися передавані по чоловічій лінії земельні володіння (у першу чергу оброблені, орні землі)¹. Питання стосовно походження цього інституту залишається дискусійним у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

¹ Термін *аллод* не застосовувався іншими германськими народами в VI ст. і мав поширення лише на території колишньої римської провінції Галлії. Згодом унаслідок франкської експансії він став використовуватися і в інших регіонах Франкського королівства.

У традиційному німецькому суспільстві панували два способи набуття майна. Перший – шляхом докладання фізичних зусиль, шляхом праці; у разі земельного володіння це могла бути відвойована у лісу заїмка з садибою і орною землею. Другий, що, можливо, був безпосередньо пов'язаний із походженням аллоду, – загарбання, заволодіння чужою землею внаслідок завоювання.

Традиційні звичаї війни проголошували, що завойована територія розподілялася військовим вождем шляхом епізодичного розділу захоплених угідь. Франкські королі, реалізуючи виключні права розподілу землі, залишали у своєму розпорядженні значні землі імператорського фіску, перетворюючи їх на джерело прибутків і земельних дарувань васалам. Найдрібнішою (найнижчою) територіально-політичною одиницею розселення франків була *сотня*. Належна їй земля перебувала під контролем короля, який мав право поселяти на ній людей на свій розсуд (§4 титулу XLV «Про переселенців»).

Положення §5 титулу LIX Салічної правди засвідчують факт виключення жінок із числа спадкоємців аллоду. Пізніше на підставі цієї статті у Франції жінки виводилися з числа претендентів на престолоуспадкування. Судячи з інших джерел, звичаї германців свідчать про рівність жінок у питанні одержання спадщини. Положення про усунення жінок від успадкування аллоду скоріш за все було пов'язано з посиленням значення воїнської служби у Франкській державі. Франкські королі, привласнюючи землі імператорського фіску, розподіляли і закріплювали їх за тими франками, які були здатні нести нелегку воїнську службу.

Лише через певний час германська традиція щодо права успадкування аллоду жінками була знову поновлена едиктом Хільперіка (561-584 рр.). Цей документ традиційно супроводжує більшість списків Салічної правди.

Під час інтерпретації вищезгаданого титулу XLV «Про переселенців» слід урахувати його «військову» специфіку.

У вітчизняній науці побутує точка зору, згідно з якою в цьому титулі йдеться про особливу охорону франкської общини, общинної власності, у тому числі й навколишніх угідь, що використовувалися громадою (общиною). Таке трактування аргументується правом навіть одного члена общини висловлювати протест з приводу переселення на територію відповідної громади чужинців, унаслідок якого переселенець (*мігрант*) змушений був залишити общину. Однак такий протест був неістотним, як зазначалося в тому ж титулі Салічної правди, якщо переселення здійснювалося на підставі грамоти короля.

Цей факт швидше підтверджує контрольні прерогативи короля під час реалізації ним свого права «верховного власника» на землю.

Слід відзначити, що, незважаючи на зміцнення влади короля, у франків збереглися і поступово затухаючі родові зв'язки, які, згідно з титулом LX «Про бажуючого відмовитися від спорідненості», можна було розірвати лише шляхом особливої символічної процедури («Hrenekruda»), що здійснювалася в судовому засіданні перед тунгінгом і означала «відмову від спорідненості», звільнення від обов'язку сплати вергельда, співприсяжництва, інших обов'язків стосовно своїх родичів, а також права успадкування прав після них.

Своєрідним інститутом германського права, яким регулювалися майнові відносини, був і інститут *аффатомії* (титул XLVI «Про передачу майна»), що являв собою привселюдний (публічний) акт передачі власником у сотенному зібранні під головуванням тунгіна майна довірєній особі (не родичеві), із зобов'язанням повіреного передати вказане майно спадкоємцю (наступнику) через рік. Цей факт свідчить про недостатній розвиток майнових операцій, інституту спадкування, узагалі товарно-грошових відносин у франків. Про це також свідчить і доволі скромне висвітлення в Салічній правді договір-

них відносин, які регулювалися переважно звичаєвим правом. Виключення стосуються лише договорів займу. Дані про те, як захищалися права кредитора і боржника, студент може отримати з аналізу титулу LII «Про займ». Слід зазначити, що конфіскація майна боржника з допомогою *граффа* (посадової особи) без дотримання обов'язкової «адміністративної» чи судової процедури загрожувала як кредиторів, так і посадовій особі штрафними санкціями.

4. Злочини та покарання

Переважна частина титулів Салічної правди присвячена злочинам (з урахуванням умовності цього поняття стосовно Салічної правди, у якій не проводилося чіткого розмежування між злочином і деліктом), а також покарання за них. Під злочином у франків (як і взагалі у варварів) малася на увазі образа, шкода, що завдавалася особі чи майну іншої людини, і порушення «королівського миру». Подібне трактування відповідно визначало й саме поняття покарання – відшкодування, компенсація (*композиція*) за завдану образу чи шкоду (наприклад, сплата вергельда за вбитого). Композиція служила запобіганням кривавій помсті, формою примирення та встановлення миру між ворогуючими групами родичів. Вона, як правило, і призначалася тільки сім'ї потерпілого. Лише в деяких випадках, що вимагали втручання королівської адміністрації, частина композиції передавалася королівському чиновникові (графові).

Як розподілявся вергельд між родичами вбитого і королем, студент може з'ясувати шляхом аналізу титулу LXII «Про вергельд».

Салічна правда розглядає також низку правопорушень, які можна охарактеризувати як злочини в сучасному розумінні цього слова, що тягнуть за собою державне покарання у вигляді смертної кари тощо. До них відносилися в першу чергу посадові та військні злочини, неправдиві свідчення тощо (§6 титулу XXX, титул XLVIII, §2 титулу LI).

Студентові слід звернути увагу на відсутність у франків достатньо чітких уявлень про загальні принципи та інститути так званої Загальної частини, сучасного кримінального права. Водночас, з аналізу конкретних складів злочинів, можна зробити висновок, що франки вже помічали відмінності між наміром і необережністю, здійсненням злочину і замахом на нього, знали інститут співучасті, обставини, пом'якшуючі й обтяжуючі злочин.

Важкість покарання за Салічною правдою визначалася перш за все соціальним становищем злочинця і потерпілого, а також важкістю вчиненого правопорушення в розумінні франків. Відповідні приклади студент може навести, самостійно проаналізувавши низку статей Салічної правди.

У пізніших редакціях Салічної правди прослідковується загальна тенденція заміни давніх покарань родового суспільства (кривава помста, самосуд тощо) різноманітними штрафами та запобіганням (попередженням) випадків самовільної розправи (титули IX, XXVII та ін.).

5. Суд і процес у Державі франків

У франків існував як сотенний суд, так і королівський, згадки про які містяться вже у перших семи титулах. Про важливу роль судів у житті франкського суспільства свідчать численні статті Салічної правди, що передбачають штрафи за неприбуття (неявку) відповідача чи свідка до суду без поважних причин. Переслідувалися також і брехливі (неправдиві) свідчення та відмова від надання свідчень особами про події та юридичні факти, свідками яких вони були.

Характер суду у франків розкривають титули XVIII, XLVI, LVII та ін., а про окремі риси судового процесу свідчать титули I, XLVIII, XLIX, LIII, LVI та ін. Необхідно звернути увагу на змагально-звинувачувальний характер судового процесу у франків.

Про архаїчні риси франкського судового процесу свідчать інститути *співприсяжництва* (залучення з боку звинувачуваного сусідів, рідних та інших авторитетних осіб, які мали змогу засвідчити властиві йому якості доброчесності, порядності, §5 титулу XVII), *компургації* (спільне проголошення звинувачуваним і співприсяжниками так званої очищувальної клятви, що повністю звільняла підозрюваного від звинувачення).

У Салічній правді згадуються й інші способи доказування невинуватості тієї чи іншої особи, у тому числі *ордалії* (наприклад, випробування казанком та ін.), присягання тощо. Титул LIII фіксує процедуру викупу руки від випробування казанком з киплячою водою. Правом ухиляння від очищення «сакральною силою води» (титул LVI) могли скористатися лише заможні представники франкського суспільства.

Іншим прикладом архаїчного характеру розслідування і пов'язаного з ним судового риторичного звичай звертання до божества з метою виявлення злочинця шляхом жереба. Подібний релікт судочинства франків присутній у пізніших доповненнях до Салічної правди. У Капітулярії IV (Декреті Хільдеберта, §6-7) підозрюваний у крадіжці раб, який витягував «дурний жереб» (*sors mala*), підтверджував підозри і карався 300 ударами батоном (канчуком), а за наявності прямих доказів раб карався лише 120 ударами. Ця традиція пов'язана зі стародавнім повір'ям, що злодій і грабіжник – найбажаніші жертви для богів і «дурний жереб» свідчив про бажання самого божества покарати злочинця.

Під час аналізу особливостей франкського судового процесу слід звернути увагу на правову нерівність різноманітних соціальних груп давньогерманського суспільства перед судом.

Джерела

1. Егоров Д. Н. Lex Salica / Д. Н. Егоров // Сб. законодательных памятников древнего западно-европейского права. – Вып. 1. Lex Salica. – К., 1906.
2. Салічна правда (кінець V або початок VI ст. н.е.) // Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2-х т. / За ред. чл.-кор. АПН України В. Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре. – 1998. – Т. 1. – С. 144-168.
3. Салическая правда / Пер. Н. П. Грацианского; Под ред. В. Ф. Семенова. – М., 1950.

Література

1. Аннерс Э. История европейского права / Э. Аннерс. – М., 1999.
2. Бостан Л. М. Держава і право франків й англосаксів / Л. М. Бостан, С. К. Бостан // Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 165-186.
3. Гуревич А. Л. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе / А. Л. Гуревич. – М., 1970.
4. Дряхлов В. Н. Языческие реликты в судебных обычаях франков по «Салической правде» / В. Н. Дряхлов // Труды Кировского филиала МГЮА. – Киров, 1999. – № 3. – С. 234-239.
5. Золотарев А. Ю. Судебная система у салических франков в V–VII вв. / А. Ю. Золотарев // Новик. – Вып. 3. – Воронеж, 2000.
6. Корсунский А. Р. Образование раннефеодального государства в Западной Европе / А. Р. Корсунский. – М., 1963.
7. Корсунский А. Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.) / А. Р. Корсунский, Р. Гюнтер. – М., 1984.
8. Крестовская Н. Н. История государства и права зарубежных стран. Практикум / Н. Н. Крестовская. – Харьков: ООО «Одиссей», 2002. – С. 141-173.
9. Лебек С. Происхождение франков V–IX вв. / С. Лебек. – М., 1993.
10. Макаруч В. С. Феодальні держави Західної Європи. Держава франків / В. С. Макаруч // Загальна історія держави і права зарубіжних країн. – К.: Атіка, 2004. – С. 77-92.
11. Малов В. Н. Меровинги / В. Н. Малов // Вопросы истории. – М., 2000. – № 6. – С. 150-158.

12. *Мальцев Г. В.* Пять лекций о происхождении и ранних формах права и государства / Г. В. Мальцев. – М., 2000.

13. *Неусыхин А. И.* Проблемы европейского феодализма / А. И. Неусыхин. – М., 1974.

14. *Серовайский Я. Д.* Сообщения Цезаря об аграрном строе германцев в соотношении с данными новейших археологических исследований / Я. Д. Серовайский // Средние века. М., 2000. – Вып. 61.

15. *Сутыгина О. А.* К проблеме эволюции собственности и представлений о ней в варварских обществах (на основе сравнительного анализа данных Салической и Рипуарской правд) / О. А. Сутыгина // Вестник Удмуртского университета. – Ижевск, 1995. – № 2. – С. 33-44.

16. Хома Н. М. Загальна характеристика феодалізму. Історія держави та права франків / Н. М. Хома // Історія держави та права зарубіжних країн. Навчальний посібник. – К. – Львів, 2003. – С. 200-215.

17. *Череватий В. В.* Салічна правда / В. В. Череватий, І. Б. Усенко. – Див. : Юридична енциклопедія. – К., 2003. – Т. 5. – С. 406-408.

Збірник наукових праць

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК» випуск двадцять другий

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» не несе відповідальності за зміст матеріалів публікацій та достовірність наведених авторами фактологічних, статистичних тощо даних

Відповідальний секретар: к.і.н. *І.І. Балакін*
Літературне редагування: *Г.О. Яворська*
Комп'ютерна верстка: *В.І. Гришаков*

Підписано до друку 30.06.2016 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 17,7. Обл.-вид. арк. 16,18 . Наклад 300 прим. Зам. 95

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafia.krok@gmail.com